

SZVÁK GYULA

RUSZISZTIKA ÉS HATALOM

RUSZISZTIKAI KÖNYVEK LII.

RUSSICA PANNONICANA

Szvák Gyula

RUSZISZTIKA
ÉS HATALOM

Книги по русистике LII.

Rusisztikai Könyvek LII.

Szvák Gyula

RUSZISZTIKA ÉS HATALOM

Tanulmányok, cikkek
2014–2025

Russica Pannonicana

Családomnak

Sorozatszerkesztők:
KRAUSZ TAMÁS, SZVÁK GYULA

Olvasószerkesztő:
GYÖRGY LÁSZLÓ

Tartalom

Bevezetés	7
-----------------	---

TANULMÁNYOK

Az első orosz pogromista és történelmi emlékezete	15
Az „oroszágismeret” budapesti iskolája	23
I. Péter: pro, kontra és rekontra	45
Az új orosz állami történetfelfogás létrehozásának kísérletei	52
„Az orosz történetet az oroszoknak kell írniuk, miért avatkoznak ebbe bele a magyarok?” Mikrohistoriográfiai etűd	69
A magyar ruszofóbia „nagy pillanatai”	104
Az orosz történet periodizációi	118
Rátz Kálmán nyilas „ruszista” portréjához	135
Dolmányos István pályaképéhez	167
A „Pankrátova” magyar fogadtatása	206

CIKKEK

Visszaadni egy keresztet	217
Az igazat, csakis az igazat ne – Magyar írók a Szovjetunióról	220

„Maguk tépték ki 1956-ban Asztalos ezredes szívét” – 1972	227
A vérvádtól a nagyanyám baltájáig – Érzékenységek és érzéketlenségek	234
A ruszofóbián innen és túl	241
„Én lenni oroszszakértő”	245
Veszttegzár a Nagyszállóban	248
A „rettegett” cár – ma. Az új, „húszkötetes” orosz történet apropóján	254
Történészsors diktatúra idején – Anna Pankratova kommunista mártíromsága	260
A magyar történelem optimista mérlege – Huszonöt éves a Magyar Századok	268
A publikációk eredeti megjelenései	277
Személynév mutató	279

Bevezetés

Ha jól meggondoljuk, akkor már az 1988-as *Moszkóvia és a Nyugat* című kis kötetem is évtizedes kutatások összegzése volt. A következő dekádiban a *Durák* (1995), majd azt követően az *Oroszország helye Euráziában* (2006), s végül legutóbb a *Klió, a csalfa széptevő* (2013) ugyancsak a megelőző időszak „termését” volt hivatott bemutatni.

Nincs ez másként a mostani kötettel sem, amely tartalmazza a 2014–2025 közötti tanulmányaim javarészét, és még publicisztikai írásokat a 2020-as évekből.

A 60. évfordulóm idején megjelent kötetben szükségesnek éreztem néhány szót szólni a szakmámat körülvevő akkori állapotról, ekképpen:

„Ma Magyarországon, amikor az államszocialista gyakorlat csúfosan megbukott, a neoliberális gondolat látványos vereséget szenvedett, a globális válság közepette egyetlen hatalmi ideológia maradt: a nacionalista. Tudjuk ugyan, hogy szélsőségesen túlhajszolt formájában ez is katasztrofához vezetett – de az viszonylag régen volt. Jobb híján alkalmas hamis illúziók, talmi nosztalgiák keltésére és szociális indulatok – kétesélyes – kanalizálására. Egyelőre a békés, fokozatos, bár ragályosan terjedő horthysta szellemi restauráció »tesztelése« van folyamatban. Még a demokrácia keretein belül. A nem a hatalmat, hanem az embert szolgáló történész kötelessége, hogy néven nevezze a dol-

gokat, hogy emlékeztessen arra, hogy a keresztény-nemzeti kurzusnak törvényszerűen mi lett a vége, hogy a rosszat világosan elválassza a jótól, az emberséget az embertelenségtől. Még nem kell elvtelen kompromisszumokat kötnie, még senki nem számúzi a faktográfia társadalmi karanténjába, még senki nem kötelezi arra, hogy átvegye az új nyelvet bevezető hatalom beszédmódját. Ezért, ha a véleménynyilvánítás értelmiségi felelősségét nem vállalja el, akkor vét tudománya humanista tradíciói ellen és halálos ítéletet mond hivatására. Mert akkor tényleg nem marad más választása, mint érdekesen írni, hogy legalább szórakoztassa a publikumot. De ehhez valóságos szépírói tehetség kell, s az már egy másik szakma.”¹

Fél évtizeddel később, 2018-ban, sem láttam másképp – sőt, ha lehet, még kevésbé derűsen – a konstellációt. Ezt a mostani kötet egyik tanulmányában majd bővebben kifejtem, de itt is rögzíteném a lényegét:

„Világos tehát, hogy egy paradigmaváltás korában élünk, amikor az autoriter rendszerek akár egy emberöltőre is berendezkedhetnek. A történetírás pedig – ahogy mindig is szokott – idomul hozzá. Mivel a hatalom megrendelési igényei egyre kevésbé szofisztikált formában jelentkeznek, erre a történetírásnak is reagálnia kell. A »politika szolgálya« szerep, s ezáltal az autoriter vagy autokratikus múlt megszüpítése és történelmi előképként való megjelenítése nagy valószínűséggel újból előtérbe kerül, és a tisztességes szakmának megint vissza kell nyúlnia a régi jó pozitívizmus faktográfiájához. Ez, persze, még »trendi« is lehet, hisz a szűken értelmezett mikrohistoria kellemes menedéket biztosíthat művelői számára.

1 Szvák Gyula – Kvász Iván: *Klió, a csalfa széptevő – Klió, a néptanító*. Ruszisztikai Könyvek XXXVII. Budapest, Russica Pannonicana, 2013. 8.

Azoknak a történészeknek azonban, akik az írástudó morális felelősségét is érzik, azoknak lehet, hogy ismét nagy narratívákat kell írniuk, de biztos, hogy makrokérdésekre (akár mikromódszerekkel) makroválaszokat illik keresniük. Amíg ezeket megtaláljuk – s gyanítom, nem megy majd könnyen és gyorsan –, addig legalább igyekezzünk világos különbséget tenni a történettudomány, a történetírás és a történetművelés között.”²

A jó hír az, hogy amikor ezeket a sorokat írom – újabb fél évtized elteltével – 2024 decemberében, az akadémiai történetírást még nem lehetetlenítette el a hatalom, bár az akadémiai intézeteket már elvonta és központosította, a megmaradt Akadémiát pedig épp mostanság darálja be vagyonilag. Hogy milyen ütemben és hatékonysággal szorítja majd ki ennek utána a felülről vezérelt történetművelés a történettudományt, megjósolni nem lehet, de az jól látszik 2018-hoz képest is, hogy a folyamat kétségtelenül előre megy, nem hátra.

A kötet írásait újra elolvasva, az derül ki számomra, hogy sok esetben naivnak bizonyultam, pedig nem ezt tartom a legjellemzőbb tulajdonságomnak. Bár egy 2021-es interjúban teoretikusan felvázoltam a lehetőséget, magam sem hittem volna, hogy 2022. február 24-e bekövetkezik. A mindent elborító ellenreakcióra, a ruszofóbia tömeghisztériává válására szintén nem gondoltam, de tudomásul kell venni, hogy a háború szükségképpen felülír némely „písz” viselkedésbeli szabályt. Míg politikailag ez érthető, annál súlyosabb szakmai szempontból. Két síkon is. Részint gyakorlatilag lehetlenné teszi az orosz kollégákkal való tudományos együttműködést, részint ők maguk sem keresik ezt már annyira. A ruszisztika nemkívánatos foglalatossággá kezd válni, művelői szinte elnézést kérnek a foglalkozásukért, van, aki kész megtagadni egész diszciplí-

2 Szvák, Gyula: Történeti ruszisztika és hatalom. In *Nonum Annum. Köszöntő-kötet Hetényi Zsuzsa professzor tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK, 2020. 433–438.

náját, nehogy oroszbarát színben tűnjön fel. Szótlanul, lelkiifurdalástól gyötörve, fejükre hamut szórva tűrik, hogy orosz írók szobraikat döntik, műveiket törlik Ukrajnában, sőt néhányan maguk is hajlandók akár Dosztojevszkijt vagy Tolsztojt „revízió” alá venni „imperializmusukért”.³

Segítséget, természetesen, orosz oldalról sem várhatunk. Egy ruszista, aki az orosz múlt megismerésére és megismertetésére vállalkozott, legfeljebb az orosz kultúrára esküdött fel, de semmiképp sem az orosz hatalomnak. A birodalmi, autokratikus hatalomgyakorlás működését egy történész igyekszik megérteni, tényként kezelni és vizsgálni, de, ha demokrata, akkor azt nem csak visszamenőlegesen opponálja.

E kötet több cikkében is foglalkoztam az orosz hatalmi ideológia, történetpolitika változásaival. Az „eurázsiaság”, a történelmi másság, a sajátos orosz civilizáció a „hanyatló Nyugattal” szembeni értékválasztása az orosz progresszív gondolkodás többévszázados vonulatát igyekszik felülírni. Ezzel nem csupán elszenvedí, de maga áll elére annak a látszólag mindent elborító hullámnak, amely Oroszországot kiírja Európából.

Én félévszázada hirdetem és tanulmányozom Oroszország európai gyökereit és történetileg-strukturálisan Európához való tartozását. Most éppen eléggé magányosan, de hiszem, hogy az Európa és Ázsia közötti orosz inga tartósan sosem fog a Keletnél kiakadni.

* * *

2013-ban úgy gondoltam, hogy több könyvet már nem publikálok: mindent megírtam, amit tudtam és akartam. Aztán mégis megjelent viszonylag sok új kötet. Ezek azonban nem monográfiák voltak, hanem régebbi tanulmányok tematikus

3 Vö.: Hetényi Zsuzsa: *Nyugati, Keleti. Ögyesszától Odesszáig, 1973–2023*. Kaligram, 2023. 282–301.

összerendezése,⁴ riportkötet,⁵ publicisztikák,⁶ vagy a magyar kötetek idegen nyelvű kiadásai.⁷ Így elég sok az ismétlődés a publikációkban, akár ebben a kötetben is található olyan írás, amelyhez hasonlóval korábban is találkozhattunk, miközben hangsúlyosan jelen van egy új kutatási irány, a *mikrohistoriográfia* is. Nem baj. Részint minden új közlés újabb potenciális olvasókhöz jut el, részint egy ötévteszedes publikációs tevékenység során a réginek tartott problémák újra újakká válnak (vagy soha nem szűnnek meg azok maradni).

Már 1976-ban az orosz autokráciáról írtam. Ma sem teszek mást. Alapjaimban én sem változtam, ahogy az autokrácia sem.

4 Szvák Gyula: *Mi az orosz? A magyarok (és mások) orosz-képéről*. Budapest, Russica Pannonicana, 2016. 152.; Szvák Gyula. *IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája*. Budapest, L'Harmattan, 2019. 178.

5 Szvák Gyula: „Nem lelkendezhetek főállásban.” *Beszélgetések Oroszországról*. Budapest, Gondolat, 2018. 219.

6 Szvák Gyula: „Mi, moszkoviták”. *Publicisztikák Oroszországról*. Budapest, Gondolat, 2020. 174.

7 Szvák Gyula: *Opit mikroisztoriografii*. Moszkva, Akvilon, 2019. 288.; Szvák Gyula: „Igyei i muzi”. *Tajni ruszisztjiki*. Moszkva: Akvilon, 2020. 240.; Szvák Gyula: *The Russian Paradigm*. Moscow–Budapest, Aquilo Press – Gondolat, 2022. 208.

TANULMÁNYOK

Az első orosz pogromista és történelmi emlékezete

A „sztori” így hangzik az „orosz történetírás atyja”, Karamzin elbeszélésében:

„A tél elején Mozsajszkban gyülekeztek a seregek: a cár maga december 23-án indult oda, kíséretében Vlagyimir Andrejevics fejedelem, a kazanyi cárok, Alekszandr és Szimeon, Ibak, Tohtamis, Bekbulat, Kajbula cárevicsek és a legelőkelőbb hadvezéreken kívül még tizenkét dumabeli bojár, 5 okolnyicsij, 16 főhivatalnok. Harcos, ahogy állítják, vagy 280 000 volt, a hadtápban 80 900 ember, ágyú pedig 200. Eme hatalmas, rendkívüli felkelés oly váratlanul támadt Litvániára, hogy a király, aki Lengyelországban tartózkodott, először nem is akart hinni a hírnek. Joann 1563. január 31-én ostrom alá vette Polockot és február 7-én elfoglalta a külső erődítményeket. Itt megtudták, hogy 40 000 litván húsz ágyúval, Radziwill hetman vezetésével elindult Minszkből és szavát adta a királynak, hogy felmenti az ostromlott várost, de találkozáskor Jurij Repnyin és Szimeon Paleckij herceg moszkvai hadvezérekkel, nem mert harcba bocsátkozni, mindösszesen csak nyugtalanítani akarta az oroszokat, amivel semmire nem jutott, mert a város február 15-én már Joann kezében volt. Az ottani Dovojna nevű parancsnok még szívességet is tett a cárnak elővigyázatlanságával, ugyanis az erődbe engedett 20 000 környékbeli lakost, akiket aztán néhány nap múlva onnan kiűzött és ezzel

lehetőséget adott Joannak az ilyen esetekben veszedelmes nagylelkűségre. E szerencsétlenek a biztos halálba mentek, ám a moszkvai táborban testvérekként fogadták őket: ezért hálából felfedték a mély gödrökben elásott élelmiszereket és titokban megüzenték a városlakóknak, hogy a cár minden igazhitűnek atyja, s amennyiben győzedelmeskedik, úgy megkegyelmez nekik. Eközben záporoztak az ágyúgolyók a városra, a falak leomlottak és a kishitű várparancsnok, a lakosság érdekében, sietett előnyös, személyes szabadságot és vagyonbiztonságot garantáló egyességet kötni a nagyvonalú ellenséggel, aki azután nem tartotta szavát. Polock híres volt a kereskedelméről, iparáról, gazdagságáról: Joann megkaparintván az állami kincstárat, elvette az előkelő, gazdag emberek, a nemesek, kereskedők vagyonát, aranyat, ezüstöt, drágaköveket és Moszkvába vitette a helyi püspököt, a polocki várparancsnokot, sok királyi hivatalnokot, a nemességet és városlakókat, megparancsolta, hogy fosszák ki a latinhitű templomokat és kereszteljék meg a zsidókat, aki pedig ezt megtagadja, azt fojtsák a Dvinába. Egyedül a külföldi királyi katonák élvezhették nagylelkűségét: ők parádés bundákat és a szabad elvonulásról írásos okmányt kaptak.”¹

Itt nem célunk annak vizsgálata, hogy Karamzin pontosan milyen forrásokat használt, de az világos, hogy nem a hivatalos orosz évkönyvet, az ugyanis egy szót sem veszteget a kivégzésekre. A kortárs Pszkovi Évkönyv – ugyan lakonikusan bár, de – igen: „Akik a városban éltek zsidó emberek, azokat a nagyfejedelem megparancsolta, hogy a családjaikkal együtt a folyó vízébe vessék, és megfullasztotta őket.”² A korabeli külföldi források jó része ugyanakkor meglehetősen drámaisággal számol be a történetekről – ezeket Karamzin nyilvánvalóan csak részlegesen ismerte, mert a rá jellemző képszerű, érzelemgazdag

1 N. M. Karamzin: *Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo*. t. VII–IX. Moszkva, 1997. 313–314.

2 A. N. Naszonov (szerk.): *Pszkovszkije letopiszi*. Vip. 2. Moszkva, 1955. 214.

elbeszélés kifejezetten megkívánta volna a további véráztatta részleteket. IV. Ivánnak erről a korszakáról amúgy sem volt jó véleménye – egyszerűen vérszopó zsarnoknak tartotta³ –, tehát még csak azt sem feltételezhetjük róla, hogy a cári hatalmat általában akarta volna megkímélni a súlyosan kompromittáló tényektől. Egy biztos: nem hallgat arról, hogy zsidókat öletett IV. Iván cár 1563-ban Polockban. Ezt becsületes történészként – aminek nem mondott ellent, hogy I. Sándor cár hivatalos historiográfusa volt – nem is tehette meg, hiszen – amint láttuk – orosz forrás is megerősítette az első orosz pogrom tényét.

A már a 16. században nagy népszerűségnek örvendő európai szerzők jelentős része, mint pl. Guagnini, Oderborn, Heidenstein, Possevino⁴ vagy az Oroszországban a 17. században jól ismert, sokat olvasott Strykowski tolmácsolásában Karamzin előadásához képest a következő részletek sejlenek elő.

IV. Iván tudatosan épített a falakon belül élő pravoszláv lakosságra, amely már kezdettől a vár feladása mellett kardoskodott, ezért korán megindultak a tárgyalások az ostromlók és ostromlottak között. Dovojna várkapitány kezdetben kivárással játszott, joggal hihette ugyanis, hogy Radziwill megérkezik a felmentő sereggel. A cárnak ugyanakkor volt ideje gondosan előkészíteni az ostromot, közben pedig hittestvérei belülről bomlasztottak. A meginduló bombázások miatt Dovojna kénytelen volt kiüríteni a külső várost – néhány forrás szerint maga gyújtatta fel azt –, majd a reménytelen helyzetet érzékelve kapitulált. Mintegy 500 lengyel és idegen zsoldos azonban a belső várban elbarikádózva magát, ezt követően is ellenállt. Később Iván cár nekik megkegyelmez, sőt jutalomban részesíti őket, ám a várkapitányt feleségével együtt fogságba veti. Velük együtt az egész garnizont orosz földre viteti, s ugyan a városlakókat két részre osztja felekezeti hovatartozás szerint, ám

3 Ld. erről részletesebben: Szvák Gyula: *IV. Iván és I. Péter utóélete*. Ruszisztikai Könyvek VII. Budapest, 2001. 14–15.

4 A korabeli európai szerzők oroszképéről ld. Radnóti Klára: *Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században*. Ruszisztikai Könyvek X. Budapest, 2002. 11–38.

végül a teljes lakosságot deportálja Oroszországba. Sokan már útközben elpusztulnak, mások a raboskodásba halnak bele, megint mások orosz zsoldba állnak és néhányan az évek során visszaszivároghatnak a teljesen kifosztott városba. Dovojnát négy év múltán fogolycsere révén haza engedik.

A mintegy 300 főt számláló zsidó lakosságot egytől egyig a jeges Dvina folyóba ölik. Néhány forrás arról is megemlékezik, hogy a katolikus szerzeteseket szintén lemészárolják, ám ezt a tatár segédcsapatok „túlkapásainak” tudják be. A zsidókat azonban kifejezetten a cár parancsára ölik halomra. Aki látszólag ugyan meghagyja a megmenekülés alternatíváját, ugyanis úgy rendelkezik, hogy csak azt gyilkolják le, aki nem hajlandó átkeresztelkedni. Ekként csempésződik be a forrásokba, majd a szakirodalomba az az információ, hogy a polocki mészárlásnak csak 2-3 hitét feladni nem akaró zsidó esett áldozatul. Valójában pont fordítva történt: a zsidó lakosság maximum 1 százaléka vállalhatta a megkeresztelkedést, az összes többi inkább a halált választotta. Így kerül sor az orosz történelem első zsidó pogromjára.⁵

Vajon mi magyarázza/magyarázhatja IV. Iván cár vadállati brutalitását? Először is, szögezzük le, hogy ő maga amúgy sem ment a szomszédba egy kis vérfürdőért. Am erre leginkább később, az ún. opricsnyina rendkívüli állapotában került tömegesen sor. És ehhez még az sem kellett, hogy zsidók legyenek az áldozatok, hiszen pl. saját városa, Novgorod ellen is indított büntető hadjáratot, amelynek során több ezer ártatlan embert pusztított el az orosz janicsárgárda, az opricsnyikok.⁶ Egyébként ennek megvolt a tradíciója az orosz történelemben. Ha nem is ilyen esztelenséggel, de már IV. Iván nagyapja, III. Iván is egy erőszakos konfiskációs sorozattal tagolta be a független „Novgorodi Köztársaságot” a Moszkvai Birodalomba,⁷ és a ké-

5 A különféle egykorú leírások részletes összefoglalását adja: D. N. Alekszandrov – D. M. Vologyihin: *Borba za Polock mezdu Litvoj i Ruszju v XII–XVI. vekah*. Moszkva, 1994. 99–108.

6 Ld. részletesen: Szvák Gyula: *Iván, a félelmetes*. Budapest, 1985. 234–239.

7 Szvák Gyula: *A Moszkvai Oroszország története*. Budapest, 1997. 20–21.

sőbbiekben kifejezetten gyakorlattá vált az újonnan Moszkva fennhatósága alá kerülő területekről való tömeges kitelepítés, a szabad rablás.

Anakronizmusnak vagy historizálásnak tűnhetne a 16. századi orosz valóságban antiszemitizmussal vádolni a cárt. Ugyan bizonyítottan nem szerette a zsidókat, de nem etnikai vagy faji alapon. Igaz, ezek a fogalmak a középkor századaiban gyakorlatilag szétbogozhatatlanul keverednek egymással és a vallással. Amikor ugyanis IV. Iván Zsigmond királynak írt levelében megtiltotta a zsidó kereskedők Oroszországba utazását, akkor a következőképpen érvel: „Zsidóknak Oroszországba jönni kereskedés céljából nem kívánatos, mert sok gonosz dolgok okozói, mert mérgező gyökereket szállítottak Oroszországba és a keresztényeket a kereszténységtől eltérítették.”⁸ Ennek a felfogásnak is megvolt, persze, az előzménye, hiszen apja, III. Vaszilij idején az orosz követ a Vatikánban egyenesen megmondta: „Moszkvában a zsidókat ki nem állhatják, mert azok nagyon rossz emberek. Nemrég a törököket megtanították arra, hogyan kell rézagyúkat önteni.”⁹ A vallási érvelés tehát csak részleges, és erőteljesen jelen van a rossz tulajdonságok egy fajtához való, xenofób alapokon nyugvó hozzárendelése is.

IV. Iván mégis inkább „elvi” alapon irtotta a zsidókat. Az irodalomban közismert, milyen fanatikus hívő volt, aki uralkodása egyik (ha nem a) legfontosabb missziójának az igazhit minden áron való védelmét tekintette. Gyakorlott hitvitázóként és teológiában jártas emberként minden pravoszláviától való elhajlást szigorúan üldözött, a század közepén keményen megbüntette az eretnekeket, a kálvinizmust az ördög művének tekintette, és például teátrálisan kezét mosott a pápai legátus Possevinóval való találkozása után.¹⁰ E tekintetben nem képeztek kivételt „Júdea követői” sem. A polocki „eset” is azt bizonyítja, hogy áttérésük esetén még az egyébként „rossz” zsidókkal sem

8 Idézi: *Jevrejszkij voprosz v russzkoj civilizacii*. Online: <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=767>

9 Uo.

10 Ld. részletesen: Szvák (1985): i. m. 261–262, 291.

lett volna baja, tehát üldöztetésük és lemészárlásuk alapvetően inkvizíciós típusú antijudaizmusával magyarázható. Feltehetőleg tudott arról is, hogy apja trónutódlásának nehézségei, trónörököskénti politikai vesszőfutása szorosan összefüggött az ún. „zsidózó” eretnekséggel. Ez a 15. század utolsó negyedében Novgorodban, elsősorban a papság körében elterjedt mozgalom hamar áterjedt Moszkvába is és hosszú ideig még a nagyfejedelem, III. Iván támogatását is bírta (feltehetőleg az egyházi hierarchiát és – főleg – vagyont, birtokokat támadó tanításai okán). Jellemző az 1492-es világvégét felajzva váró udvari hangulatra, hogy még a külügyek irányítója, Fjodor Kuricin is „szombatos” lett. (Más feltételezések szerint a III. Iván és Mátyás király közötti szerződés tető alá hozása érdekében Budán tett követjárása csinált belőle „szabadgondolkodót”). A lényeg az, hogy a későbbi III. Vaszilij hosszú időre kegyvesztetté vált, mert ő nem a „zsidózó” eretnekek pártján állt.¹¹

Fia, IV. Iván pedig nem felejtett és nem bocsájtott meg. Sem a zsidóknak, sem másoknak. A történelmi emlékezet azonban jóval kegyesebb volt hozzá, mint ő a zsidókhoz. Ugyan a legnagyobb 19. századi orosz történetírók, mint pl. Sz. M. Szolovjov is orosz történelmi szintézisükben megemlékeznek a polocki pogromról,¹² később a szovjet történelmi munkák jóval szemérmesebbekké válnak. Még azokban az időkben is, amikor már nem volt kötelező – Sztálin mintájára – IV. Ivánról is csak jókat írni, a zsidók lemészárlása egyszerűen kimarad még a monográfiákból is. A hruscsovi és poszthruscsovi időszak talán legkiválóbb szovjet medievistája, Alekszandr Zimin pl. egy szóval sem említi opricsnyináról szóló nagy monográfiájában,¹³ sőt még az 2001-ben posztumusz megjelent kötetéből¹⁴ is kimarad. A korszak másik kiváló opricsnyina-kutatója, Rusz-

11 Ld. részletesebben: R. G. Szkrinnyikov: *Szvjatyityeli a vlasztyi*. Leningrád, 1990. 79–138.

12 Sz. M. Szolovjov: *Szocsinyenyija kn. III. Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon*. t. 5–6. Moszkva, 1989. 557.

13 A. A. Zimin: *Opricsnyina Ivana Groznovo*. Moszkva, 1964.

14 A. A. Zimin *Opricsnyina*. Moszkva, 2001.

lan Szkrinnyikov ugyanakkor megemlékezik róla.¹⁵ Sajátos módon, ahogyan az 1990-es évek végétől ismét kezdenek az orosz történetírásban megjelenni a IV. Ivánt „empatikusabban” (értsd: pozitívabban) ábrázoló könyvek, úgy „felejtődik ki” ismét e „mozzanat” a történelmi „eredmények” felsorolásából.¹⁶ De az is előfordul, hogy a tendenciózus forrásválogatás eredményeként a pogrom elbagatellizálására, relativizálására történik kísérlet.¹⁷ További historiográfiai kutatásokat igényel, de megkockáztatható az az előfeltevés, hogy a rendpárti politikai fordulatok IV. Iván utóéletének is kedveztek és ilyen korszakokban a történészek nagyobb hajlandóságot mutattak a polocki pogrom „elfelejtésére”.

Ez az eljárás módszertanilag – és morálisan is – azért különösen veszélyes, mert a tudósok elhallgatásai, „szégyenlőssége” felbátorítja a szélsőséges orosz nacionalistákat, antiszemitákat, akik már nem egyszerűen letagadják a történeteket, hanem sajátos logikával még a saját javukra is igyekeznek fordítani azokat. Nem hosszú kutakodás után például olyan kötet is található az interneten, amely az, úgymond, „kitalált” polocki pogromot okolja a nagyszerű IV. Iván cárt az utókor részéről ért annyi „méltatlan” támadásért. És nem nehéz rájönni, hogy e mögött is, természetesen, a zsidók állnak. Nem véletlen, mondják, hogy a rettenetes cár rossz híre éppen 1563 után kezd terjedni... És az sem véletlen, hogy ennek egyik legnagyobb propagátora éppen a fentebb részletesen idézett szabadkőműves Karamzin lett.¹⁸

Egyáltalán nem baj tehát, ha a történészek is szoros kontroll alatt állnak, ha nem egyedül a történész „céh” a felelős a történelmi emlékezetért. A kollektív történelmi emlékezeten ugyanis nem könnyű erőszakot tenni. A belarusz zsidó folklórban még 1915-ben is élt a „Barkanov-család származásáról szóló monda”, amely kitörölhetetlen emléket állított a IV. Iván által

15 Ld. például: R. G. Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*. Szentpétervár, 1992. 156.

16 Vö. pl. B. Florja: *Ivan Groznij*. Moszkva, 1999.

17 Vologyihin fent idézett művében például erre történik kísérlet.

18 Egy érzékletes példa: <http://shiipenko.livejournal.com/4684.html>

leöletett 3000 (sic!) zsidónak.¹⁹ Az orosz (és általában, a kelet-európai) történelem tragédiája, hogy még egy század sem telik el 1563 után és 1651-ben Bogdan Hmelnickij, az ukránok nemzeti hőse ismét pogromot rendez Polockban, majd a nem sokkal ezután győzedelmesen bevonuló Alekszej Mihajlovics cár sem tudja megakadályozni az újabb vérfürdőt.²⁰

Ám a Polockba makacsul mindig be- és visszaköltöző zsidók az 1920-as évek elejéig még minden év december 21-én felkerekedtek és a város mögötti dombon a legenda szerint 1563. december 21-én eltemetett elődeikért imádkoztak.²¹ A 21. század elején sincs okunk tehát a történeteket meg nem történtekeként láttatni, még akkor sem, ha esetleg a korszellemnek és néhány történészének ez mégoly kellemetlen is.

2014

19 <http://jewishpolotsk.com> (Szkazanyije ob Joanne Groznom i o razgrome jevrejszkaj obscsini v Polocke.)

20 Uo. (Isztorija Polockoj jevrejszkaj obscsini.)

21 Uo.

Az „oroszágismeret” budapesti iskolája

Az alábbiakban az „oroszágismeret” budapesti iskolájáról lesz szó, bár legalább három meggondolás is ellene szólna, gyakorlatilag a cím mindhárom szava kommentárt igényel. Legelsősorban is maga az „oroszágismeret” szó az, amelyet magyarázni kell, hiszen nincs konszenzus a nemzetközi tudományban a tartalmát illetően. Mi magunk is szenteltünk már egy nemzetközi szimpóziumot *Mit is értünk „oroszágismeret” alatt?* címmel 2009. június 8–9-én a terminus körülményének és arra a megállapításra jutottunk, hogy diszciplináris értelemben nem használható a fogalom.¹ Az „iskola” fogalma szintén nem kevés vitát váltott ki a történetírásban,² az elébiggyesztett „budapesti” jelzővel együtt, pedig még több magyarázatra szorul.

Filológiaiilag akkor jártunk volna el igazán pontosan, ha idézőjelbe tettük volna a cím utolsó két szavát is – nem is annyira az ezzel kapcsolatos kétségeink miatt, hanem azért, mert ezt valójában ebben a formában V. V. Alekszejev akadémikus fogalmazta meg, még 2006-ban a *Regionalnije skoli russzkoj isztoriografii* című konferenciánk zárszavában.³ Ugyanennek a kötetnek a bevezető előadásában, Philip Longworth professzor,

1 Mit is értünk „oroszágismeret” alatt? In *Orosz Negyed/Russzkij kvartal*, 2009. nyár–ősz, 2009. leto–oszeny, 12.

2 Vö.: Szvák Gyula: *Kis magyar ruszisztika*. Budapest, Russica Pannonicana, 2011. 69–70.

3 *Regionalnije skoli russzkoj isztoriografii/Regional Schools of Russian Historiography*. Budapest, Russica Pannonicana, 2007. 7–8.

az angolszász ruszisztika doyenje lényegében ugyanerre a következtetésre jutott, amikor az általunk szervezett konferenciák „hídszerepét” emelte ki a nyugati és az oroszországi ruszisztika között.⁴ És a későbbiekben is hallhattunk/olvashattunk hasonló, számunkra hízelgő, értékeléseket tevékenységünkről, például a *Rosszijszkaja isztorija* című tekintélyes folyóirat akkori főszerkesztője, A. N. Medusevskij tollából.⁵ Idézőjellel vagy idézőjel nélkül, de a továbbiakban azt a műhelyt mutatjuk be, amelyet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen működő Ruszisztikai Központ néven ismer a szakma.

Ahogy az már az ilyen kétes terminológiájú jelenségeknél lenni szokott, a kronológia sem teljesen egyértelmű. Mikortól számíthatjuk a Központ születését? Hagyományosan 1995-höz kötjük az alapítást, mert ekkor született döntés róla az ELTE Bölcsészettudományi Karán, de tevékenységét csak a következő évben kezdte meg. Másrészt azonban a Központ szellemi elődje, a Magyar Ruszisztikai Intézet, amely fizikailag az Egyetem épületében, de jogilag a Magyar Ruszisztikai Egyesület keretein belül működött, társadalmi munkában, mint a magyar ruszisták autonóm egyesülése, már 1990-ben létrejött. A masszív társadalmi-politikai ellenszélben folytatott akkori munkánkról, az első évek „hőskoráról” más helyütt már megemlékeztem,⁶ szakmai értelemben a legjobb referenciát az akkor útjára indított Szovjet-, majd Posz-Szovjet Füzetek sorozatunk első 12 kötete adhatja.⁷

4 Uo. 9.

5 A. N. Medusevskij: „Russzkaja paragyigma” i eio pereoszmiszlenijje i isztoriografii sztran Centralnoj i Vosztocnoj Jevropi. *Rosszijszkaja isztorija*, 2011/3.

6 Szvák Gyula: Rosszijevegyenyije v Vengrii, ili Otkuda jeszty posla ruszisztika, kto v Budapestye nacsá perveje ucsityi? / The Russian Studies in Hungary, or Where the Rossica came from, and who was the first to teach it. In I. I. Pivovarov (szerk.): *Gumanitarnije cstyenyija RGGU – 2012*. Moszkva, 2013. 76–85.

7 Felsorolásuk megtalálható minden azóta megjelent Posz-Szovjet Füzet (pl. Sz. Bíró Zoltán: *Oroszország: válságos évek*. Budapest, 2012. c. műve) utolsó oldalain.

Kétségtelen, hogy a kezdetet tudományos értelemben szerencsésebb 1995-höz kötni, ugyanis akkor jelent meg a Ruszisztikai Könyvek című monográfiasorozatunk (amelynek alapításában, csakúgy, mint a Ruszisztikai Intézetében, Szilágyi Ákos esztéta is részt vett) első könyve,⁸ amelyet 2013 végéig még 36 követett. Köztük az 1998-ban elindított biennális nemzetközi ruszisztikai konferenciáink anyagait tartalmazó könyvek, eddig összesen 8 konferencia 8 kötete. A Központ egyébként az utolsó 15 évében 36 konferenciát, szimpóziumot vagy kerekasztalt szervezett, és nemcsak Budapesten, de a külföldi kollégák segítségével köszönhetően Moszkvában, Pétervárott, Brüsszelben, Pisában vagy a még utóbbinál is egzotikusabb szardíniai Sassari egyetemén is.

A következő jelentős dátum a 2003-as, amikor a Ruszisztikai Központ mellett megalakult a Magyar Tudományos Akadémia és az ELTE együttműködése keretében az ELTE-MTA Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport, amely kilencéves működése során 51 db könyvet (köztük négy PhD-disszertációt) és 133 tanulmányt hozott létre. Ezek jó része 2007–2011 között az *Állam és nemzet: az orosz és kelet-európai hatalmi doktrínák a nemzeti-kulturális sajátosságok kontextusában a 10–20. században (források és historiográfia)* című kutatási témában született. (Megjegyzendő, hogy ez a csoport az adható legkevesebb pénzből gazdálkodó, 2, azaz kettő, „statisztikai főből” állt. Persze, dolgoztak ott többen is – beleértve jómagamat, aki vezettem –, szám szerint a végén tizenöten, de társadalmi munkában, egyszerűzetből, a tudomány iránti alázatból.)

A Központ számára ugyancsak meghatározó dátum a 2010-es, ugyanis több évtizedes erre irányuló próbálkozás után ekkor sikerült beindítanunk az „Oroszságismeret” mesterszakot „ruszisztika szak” néven az ELTE-n, amely hazánkban és térségünkben az első hasonló curriculumú mesterszak volt. Majd 2013-ban akkreditálták ugyanezen szak dupla, orosz

8 Krausz Tamás (fel. szerk.): *Zsidók Oroszországban 1900–1929*. Ruszisztikai Könyvek I. Budapest, 1995.

egyetemekkel közös, diplomát adó nemzetközi változatát is. Ugyancsak 2010-ben vettük fel első PhD-hallgatóinkat, akik már az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájában az önálló Ruszisztikai programra jelentkezhettek. Ha tehát tudományos diszciplína értelemben az „oroszágismeret” vethet is fel problémákat, a Ruszisztikai Központ kettős – kutatási és oktatási – profiljából következően számunkra legitim az elnevezés, ugyanis, mint egyetemi szak létezik és eddig igazolta létjogosultságát.

* * *

Nézzünk azonban a számok és évszámok mögé is, hogy valójában mit is takar a Ruszisztikai Központ tevékenysége. Legelsősorban is szögezzük le, hogy az egyáltalán nem előzmények nélküli a magyar historiográfiában.

Egy korábbi cikkemben már részletesen elemeztem ezt a kérdést, ezért itt most csak megismételném annak legfontosabbnak ítélt gondolatait: „A mi szoroson vett szakmánkra az érvényes, hogy nincsenek igazából vett hagyományai Magyarországon. Gyakorlatilag a 20. század negyvenes éveig a történettudományunkban a hazai történelem kutatása számított csak legitim területnek, és a dominanciáját a legutóbbi időkig megőrizte. A lassan szerveződő egyetemes történetírásban ugyanakkor az összehasonlító módszer nyert polgárjogot, amely egyébként megfelelt a korabeli nemzetközi trendeknek. Ezen belül is elsősorban a nyugati (európai) történelem számíthatott kiemelt figyelemre, amelyet aztán a környező közép-európai régió komparatív vizsgálata követett. Végül is, már a második világháború után, geopolitikai okok következtében erre épülhetett rá a tágabb – kelet-európai – térség vizsgálata, amelybe immár beletartozott Oroszország is. Külön tehát orosz történeti kutatásokkal Magyarországon a legutóbbi időkig intézményesen nem foglalkoztak, csak a nagy kelet-európai szintéziskísérletekben érintették az orosz fejlődés problémáját [...]. Nem állíthatjuk, természetesen, azt, hogy konkrét orosz történeti tárgyú kutatások egyáltalán nem léteztek a korábbi ma-

gyar történetírásban. Azok azonban legalább annyira magyar történeti témájúak voltak, ugyanis egy igen tradicionálisnak mondható történettudományos területen, a kapcsolattörténetben születtek.”⁹ „A jelentős változás az 1970-es évek második felétől következett be, amikor egy fiatal történész nemzedék az orosz történelmet önmagában választotta specializációjául. A témaválasztást ekkor még befolyásolták a szovjet történetírás legitim és favorizált témái, az ekkor jelentkező Kun Miklós pl. az orosz 19. századi forradalmárokról publikált több, az ismert forrásbázist egyébként gazdagító tanulmányt. V. Molnár László a hagyományosnak számító kapcsolattörténetet bővítette a 18. századi kulturális kapcsolatok fókuszba állításával, Font Márta szintén alapvetően a korai magyar állam és a Kijevi Rusz dinasztikus, külpolitikai érintkezéseinek feltárásával kísérletezett. Krausz Tamás és jómagam – bár kronológiailag teljesen eltérő korszakokat kutatva – gyakorlatilag ugyanúgy, a szovjet történetírás politikai meghatározottságát vizsgálta, és vette kritika alá a historiográfia bevett műfajának kereteiben belül. A rendszerváltó évtized elsősorban a tudományszervezési téren hozott fordulatot azzal, hogy létrejött a Ruszisztikai Intézet, majd a Ruszisztikai Központ. Ez vált a magyar történettudomány első, csak Oroszország történetének kutatására szakosodott kutató műhelyévé. E részdiszciplína viszonylagos elmaradottsága miatt, az első feladatok az intézményi- és szellemi infrastruktúra kiépítésével voltak kapcsolatosak, ami értelemszerűen meghatározóan hatott a tudományos aktivitás irányultságára is. Az egyetemi oktatásra támaszkodva megkezdtük egy új ruszista kutató generáció kinevelését, publikációs bázisokat teremtettünk, megalapítottuk a *Poszt-Szovjet Füzetek* és a *Ruszisztikai Könyvek* c. sorozatokat, megalapoztuk nemzetközi kapcsolatrendszerünket, miközben törekedtünk egyfajta koordináló szerepre a magyar ruszisztikán belül. Mivel

9 Szvák Gyula: A rendszerváltó évtized magyar történeti ruszisztikája. In Szvák Gyula: *Oroszország helye Euráziában*. Budapest, Pannonica, 2006. 162–163.

nagy volt a lemaradás, érthető, hogy az építkezést az orosz történetírás legjobb hagyományainak alapzatán kezdtük. Ez egyben azt jelentette, hogy a Ruszisztikai Központ a 90-es éveket nem tudománya válságaként, hanem egy felfelé ívelő szakasznak élte meg. Témaválasztásában, történeti koncepciójában, kutatási módszereiben alapvetően a kritikai analízis alá vett orosz történettudománnyal folytatta párbeszédét [...]. A tárgyalt bő évtized több reprezentatív művel is gazdagította a magyar ruszisztikát: megszületett egy szerzői kollektíva munkájaként az első 1945 utáni, magyar szerzők által írt Oroszország történet,¹⁰ összefoglaló készült a Romanovokról,¹¹ fundamentális munkák a GULAG-ról,¹² a szovjet hétköznapiokról.¹³ És ez a munka a 2000-es években folytatódott: forráskiadványok sorával igyekeztünk a színvonalas egyetemi oktatás feltételeit biztosítani. De nagy gondot fordítottunk a sorsfordító és struktúraalkotó történelmi személyiség történelmi szerepének vizsgálatára, így fontos munkák születtek IV. Ivánról,¹⁴ I. Péterről¹⁵ és Sztálinról¹⁶. Az említett munkák a legújabb nemzetközi kutatási eredményeket szintetizáló vagy a magyar tudományos közvélemény által addig ismeretlen forrásokat felvonultató kézikönyvek voltak, mind így vagy úgy a nagy narratívák közé sorolhatók.”¹⁷

Ezeket az 1990-es éveket nemcsak a kelet-európai térségben de az egész világ történetírásában egy új, átmeneti korszaknak szokás tekinteni. Aligha vitatható azonban, hogy ez az évtized ritka pezsgést hozott az elkényelmesedett történetírás állóvizébe. Új megközelítések, témák, műfajok, kutatási módszerek és

10 Vö.: Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997, 2001.

11 Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *A Romanovok*. Budapest, 2002.

12 Krausz Tamás (szerk.): *GULAG. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, 2001.

13 Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai*. Budapest, 2003.

14 Szvák Gyula: *IV. Iván és I. Péter utóélete*. Budapest, 2001.

15 Szvák Gyula: *Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek*. Budapest, 1989.

16 Krausz Tamás: *Sztálin élete és kora*. Budapest, 2003.

17 Szvák (2006): i. m. 163–165.

koncepciók sokasága küzdött a legitimációjáért ebben az évtizedben.

A történeti ruszisztikát illetően szintén igaz ez az általános helyzet értékelés – lényegi különbségekkel azonban. A nagy narratívák az orosz történelem írásában tovább őrizték pozícióikat. Ez jórészt a szovjet történetírás erős átpolitizáltságával és átideologizáltságával függ össze: a rendszerváltást követően a történetírók egy része fő feladatának az előjelek felcserélését tekintette, a nagy elbeszélések tehát tovább folytatódtak, csak-hogy most már más terminológiával és más történetfilozófiai sugallattal. Az ezredfordulón azonban az orosz történetírásban is megszaporodtak a posztmodern kihívás által favorizált műfajok és módszerek, vagy legalábbis a szkepszis, amely új utak fellelésére készítette az orosz ruszisztikát. „A magyar történetírás ebben a világállapotban kétségtelenül a tradicionális iskolák közé tartozik. Itt az elmúlt évtizedben is megőrizték dominanciájukat a korábbi történetírói irányzatok: a végül is a rankei emlékün nevelkedett forráskritikai bázison nyugvó állam- és politikatörténet.”¹⁸

Magunkat sem nevezném kivételnek ebben a sorban, hiszen a forrásközpontúságot átörököítették számunkra még a rendszerváltás előtti időkben tanáraink, Krausz Tamás esetében elsősorban Ránki György és Niederhauser Emil akadémikusok,¹⁹ az én esetemben pedig Perényi József és Ruszlan Szkrinnyikov professzorok.²⁰ Az is igaz, azonban, hogy már az Oroszor-

18 Szvák (2006): i. m. 160.

19 Vö.: Krausz Tamás: Niederhauser Emil Kelet-Európa koncepciójáról. (A történész 70. születésnapjára.) In Krausz Tamás: *Megélt rendszerváltás*. Budapest, Cégér, 1994. 177–198; Krausz Tamás: Kutatás közben. Megjegyzések a Lenin-tematikához az „új” dokumentumok fényében. In Krausz Tamás: *Lenintől Putyinig. Tanulmányok és cikkek 1994–2003*. Budapest, La Ventana, 2003. 15–27.

20 Összehasonlító portréjukat ld. Szvák Gyula: Párhuzamos sorsok. Történešnek lenni a Szovjetunióban és Magyarországon (Ruszlan Szkrinnyikov és Perényi József portréjához). In Erdődy Gábor (szerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Budapest, 2013. 516–521. Oroszul: Parallelnije biografii – szugyba isztorika v Szovjetszklom Szozjuze i Vengrii. Strihi k portretu Ruszlana Szkrinnyikova i

szág története című kötet esetében kísérletet tettünk a történelem komplex ábrázolására, jórészt a totalitásra építő marxista metodológiát és az Annales első nemzedékének történelemfelfogását követve. Ebben az értelemben érdemben túlléptünk az állam- és politikatörténeti érdeklődésen és a makroválaszok keresésének igényét továbbra sem feladva, a forrásalapú historiográfiai kutatásokat helyeztük kutatásaink és publikációink középpontjába.

* * *

Krausz Tamás tudományos és elméleti kutatásai és publikációs tevékenysége lényegében 5 és fél irányban valósul(t) meg az elmúlt 40 évben, de mindezen témakörökben érdeklődése mindmáig permanensen fennmaradt. Jórészt személyes eredménye, hogy új alapokra helyeztük a hazai szovjetológiát. Egyfelől legyőztük a régi, konzervatív sémákat, másfelől az újnak látszó ruszofób történelemértelmezéseket, amelyek az új nemzetállamok legitimációs ideológiáját nyújtották.

A szovjet historiográfia története, mindenekelőtt az orosz történelmi fejlődés sajátosságainak koronkénti változó megítélése és tudományos tartalma pályája kezdetétől foglalkoztatja és foglalkoztatja ma is.²¹ Csakúgy, mint a szovjet marxizmus presztálinista korszakának eszmetörténete és az orosz forradalom és a nemzeti kérdés, valamint magának a forradalomnak a történeti interpretációja. A 90-es évek első felében mindenekelőtt a sztálini fordulat szellemi előzményeit kutatta (a *Szovjetszkij tyermidor* [1996], japánul is megjelent Tokióban), másik, tulajdonképpeni fő műve, amely egy évtizeddel később látott napvilágot, Lenin örökségének újraelemzésével foglalkozik,

Jozsefa Perenyi. In *Isztorik i mir – mir isztorika v Rosszii i Centralno-vosztocsnoj Jevrope / Historians and the World – the World of Historians in Russia and Central and Eastern Europe*. Ruszisztikai Könyvek XXXVI. Russica Pannonicana (chief ed. Gyula Szvák). 2012. 15–26.

21 Krausz Tamás: *Pártviták és történettudomány: Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre*. Budapest, Akadémiai, 1991.

s amelyet 2011-ben oroszul is publikáltak,²² 2014-ben az USA-ban is megjelenik²³. Mindmáig foglalkoztatják a szocializmus múltjának és elméleti vitáinak problémakörei.

Mindazonáltal a „legérzékenyebb” témája még számára is új: a magyar megszálló csapatok szovjet területen elkövetett háborús bűntettei, a náci népiirtásban (beleértve a holokausztot) való részvételük, ami már eddig is élénk visszhangot váltott ki.²⁴ Amerikában is publikált kötete a kelet-európai antiszemitizmus és holokauszt-recepció történetéről²⁵ ezen érdeklődésének előtörténetéhez tartozik.

Számottevő kezdeményezése volt ugyanakkor a hazai oroszista kollégákkal együtt a szovjet és kelet-európai rendszerváltás történetének vizsgálata és elméleti értelmezése a peresztrojkától a „jelicinscináig”.²⁶ A rendszerváltás társadalmi következményei és az etnikai nacionalizmus feltámadása iránti érdeklődése több tanulmányban és könyvben is megjelent.²⁷ Végül is ez utóbbi témakörhöz kapcsolható a kuriózumnak tekinthető kutatási „fél” iránya is: a magyar és a kelet-európai futball hanyatlásának elemzése, amit a rendszerváltás történeti kontextusában vizsgált.²⁸

22 Lenin. *Szocialno-tyeoretyicseskaja rekonsztrukcija*. Moszkva, Izdatyeltstvo Nauka, 2011.

23 Krausz Tamás: *Reconstructing Lenin. An Intellectual Biography*. New York, Monthly Review Press, 2014.

24 Krausz Tamás: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947)*. Budapest, L'Harmattan, 2013.

25 Krausz Tamás: *The Soviet and Hungarian Holocausts: A Comparative Essay*. New York, Columbia University Press, 2006

26 *Peresztrojka i szmena szobsztvennosztyi: Polityicseskije koncepcii i isztoricseskaja realnosztyi*. Moszkva, 2009; Krausz Tamás (szerk.): *Jelicinscina. (Jelcin és a jelinizmus)*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993.

27 Juhász József – Krausz Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009.

28 Mitrovits Miklós – Krausz Tamás (szerk.): *A játék hatalma: Futball – pénz – politika*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2008.

Magam a 2006-os *Oroszország helye Euráziában* című tanulmánykötetemmél, amelynek több tanulmánya megjelent a *Russzkaja paragyigma. Ruszofobszkije zametki ruszofila* című orosz nyelvű kötetemben²⁹ is, zártam le az orosz történelmi gondolkodás „ősi”, „nagy” kérdéseire, az „orosz sajátságokra” válaszokat kereső több évtizedes historiográfiai, módszertani kutatásaimat. Az ezt követő félévtized eredményeit összegeztem a 2013-as *Klió, a csalfa széptevő* című újabb tanulmánykötetben,³⁰ amelyben megtalálható historiográfiai szintéziskísérlés, vannak levéltári kutatásokon alapuló mikrohistoriográfiai próbálkozások, eszme-, társadalom- és mentalitástörténeti ujjgyakorlat, portrévázlat.

Az elmúlt fél évtized életem legtermékenyebb publikálási időszaka volt: összes publikációim majd 30%-a keletkezett ekkor. Nem biztos, hogy a legjelentősebb személyes kutatási eredmények időszaka (ennél kétségtelenül többre tartom Központunk kollektív eredményeit: kb. két tucat közös kötetet szerkesztettem), de néhány érdeklődésre számot tartó írásról mégis számot adhatok.

Mivel tudományunk számára az igazi megmértetés a nemzetközi jelenlét, ezért élre kívánczik a *Russzkaja paragyigma* című kötetem megjelenése Oroszországban, illetve, hogy nekem jutott az a megtiszteltetés, hogy az Oxford University Press ötkötetes nagy historiográfiai összefoglalójában én írhattam a „hosszú” 19. századi orosz történetírás történetéről szóló részt.³¹

Historiográfiai kutatásaimat több irányban igyekeztem elmélyíteni. Elemeztem az engem régóta foglalkoztató újabb irodalmat az orosz autokrácia tárgykörében és az azt opponáló

29 *Russzkaja paragyigma. Ruszofobszkije zametki ruszofila*. Aletheia, Szankt-Petyerburg, 2010.

30 Szvák Gyula – Kvász Iván: *Klió, a csalfa széptevő – Klió, a néptanító*. Ruszisztikai Könyvek XXXVII. Budapest, Russica Pannonicana, 2013. 240.

31 S. Macintyre – J. Maigushca – A. Pók (szerk.): *The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century*. In *Oxford History of Historical Writing*. Vol. 4: 1800–1945. Oxford University Press, 2011. 303–325.

álcár-ideológia vonatkozásában³² – olykor nemzetközi vitákat is kiváltva, módszertani tanulságokat megfogalmazva. Nem hagytam fel a szintén számos diszkussziót provokáló „orosz feudalizmus” historiográfiai sorsának³³ vagy az Oroszország-kép történelmi változásainak nyomon követésével sem.³⁴ Az általam művelt területet szeretem „mikrohistoriográfiának” nevezni, s talán néhány munkára ez valóban igaz. Ilyeneknek gondolom pl. az egykori témavezetőm, Ruszlan Szkrinnyikov munkásságának szentelt kollektív kötetet és tanulmányaimat.³⁵ A legjellemzőbbnek mégis azt tartom erre az öt évre, hogy sikerült a régi narratívák mellett új témákat és megközelítési módokat behoznom kutatásaimba, és ezzel kollégáimat, egyetemi tanítványaimat is inspirálni. Az új út keresésének legfontosabb példái az orosz „korlátlan” hatalom korlátairól,³⁶ a legitim és illegitim cár „helycseréjéről” és a Tyimofej Ankungyinovról,

32 A legitim és illegitim cár helycseréje Moszkóvíában (Néhány módszertani és historiográfiai megjegyzés). *Századok*, 2009/4, 981–996. Oroszul: Nyeszkolko metodologicseszkij i isztoriograficseszkij zamecsanyij o „szamozvancsesztve”. In *Szamozvanci i szamozvancsesztvo v Moszkovii*. Russica Pannonicana, 2010, 38–65.

33 Szvák Gyula (szerk.): *Meszto Rosszii v Jevrope i Azii*. Budapest–Moszkva, Centr Ruszisztjiki-INION-RAN, 2010; Szvák Gyula (szerk.): *The Place of Russia in Europe and Asia*. CHSP Hungarian Author Series No. 5. East European Monographs. No DCCLXIX. Center for Hungarian Studies and Publications. New Jersey, Columbia University Press, 2010.

34 Szvák Gyula – Kiss Ilona (szerk.): *Rosszija i jejo imidzs*. In *Obraz Rosszii sz Centralno-Jevropejszkim akcentom*. Szbornyik sztatyej i matyerialov. Budapest, Russica Pannonicana, 2010. 9–15.

35 Szvák Gyula – I. O. Tjumencev (szerk.): *Ruszisztjika Ruszlana Szkrinnyikova: Szbornyik sztatyej pamjatyi professzora R. G. Szkrinnyikova, v cseszty jevo 80-letyija*. Budapest, Russica Pannonicana, 2011. 288.; R. G. Szkrinnyikov: *isztorik i mir – mir isztorika* (Opit rekonsztrukcii) In Szvák Gyula – I. O. Tjumencev (szerk.) *Ruszisztjika Ruszlana Szkrinnyikova: Szbornyik sztatyej pamjatyi professzora R. G. Szkrinnyikova, v cseszty jevo 80-letyija*. Ruszisztikai Könyvek XXX. Budapest, Russica Pannonicana, 2011. 9–21.; R. G. Skrynnyikov: *The Historian and the World – the World of the Historian* (An Attempt at Reconstruction). Szvák Gyula – Chester Dunning – Igor Tyumentsev (szerk.): *Essays in Honor of Ruslan Grigor’evich Skrynnyikov – part 1. Canadian-American Slavic Studies*, Vol. 47. No 3. 263–274.

36 A „korlátlan” cári hatalom korlátai Moszkóvíában. 2000, 2010/1, 65–69.

egy nemzetközi szélhámosról írt munkáim.³⁷ Ez utóbbi egyúttal forráskiadás is, amely Natalie Zemon Davis *Martin Guerre visszatérése* című művét idézheti fel orosz talajon.

* * *

Ezen a ponton kell szólnom tanítványaimról, akik mára már kollégáim lettek és a Ruszisztikai Központnak tagjai.

Szili Sándor, akinek R. G. Szkrinnyikov is témavezetője volt, eddig megjelent egyetlen monográfiájában a történeti koncepciók kialakulásának folyamatát vizsgálta orosz és szovjet historikusok Szibéria megszerzéséről írt művei alapján. Kimutatta a tárgyra vonatkozó szellemi konstrukciók váltakozásának paradigmaticus jellegét.³⁸ Historiográfiai tematikájú tanulmányai közül kiemelkedik a szolovjovi „kolonizációs” elmélet forrásait és születésének körülményeit feltáró munkája.³⁹ Analitikus eszékben foglalkozott jelentős orosz és szovjet történészek munkásságának specifikus vonásaival.⁴⁰

37 Egy európai szélhámos Moszkóviából. In Szvák Gyula (szerk.): *Az Ankungyinov-ügy/Gyelo Ankungyinova: Egy európai kalandor Moszkóviából/Europejsz-kij avantjurszt iz Moszkovii*. Budapest, Russica Pannonicana, 2011.

38 Szili Sándor: *Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2005. 239.

39 Szili Sándor: Voznyiknovanyije i isztocsnjiki tyeorii „kolonyizacii” Sz. M. Szolovjova. In *Voproszi isztorii*. № 6. C. Moszkva, 2002. 150–154.

40 Szili Sándor: K voproszu ob isztokah jevrazijszkoj igyei. Vlijanyije „fiziko-antropologicseszkoj tyeorii A. P. Scsapova na formirovanyije vzgljadov jevrazijcev. In *Meszto Rosszii v Jevrope. Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii / The Place of Russia in Europe. (Materials of International Conference)*. Ruszisztikai Könyvek V. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999. 263–269.; Sz. V. Bahrusin i razrabotka voproszov isztorii Szibiri XVI–XVII vv. In *Meszto Rosszii v Jevrope i Azii. Szb. naucsnih trudov*. Budapest–Moszkva, 2010. 231–240.; Szili Sándor: R. G. Szkrinnyikov i konceptualnaja problema priszozjegyenyinyenyija Szibirszkovo hansztva k Rosszii. Opit gyiszkusszii v pozdnyej szovjetszkoj isztoricseeszkoj nauke. In Szvák Gyula – I. O. Tjumen-cev (szerk.): *Ruszisztjika Ruszlana Szkrinnyikova: Szbornyik sztatyej pamjatyi professzora R. G. Szkrinnyikova, v cseszty jevo 80-letyija*. Ruszisztikai Könyvek XXX. Russica Pannonicana, Budapest; Szili Sándor: V. A. Alekszandrov kak isztorik Szibiri i gyesztalinyizacija isztoricseeszkoj nauki v SZSZSZR. In *Isztorik i mir – mir isztorika v Rosszii i Centralno-Vosztocnoj Jevrope/ Historians and*

Másik markáns kutatási iránya a Kijevi Rusz korának vitatott kérdéseivel kapcsolódik. A nemzetközi ruszisztikában elsőként dolgozott ki konzisztens értelmezést Izjaszlav Jaroszlavics fejedelem bulláinak szimbólumrendszeréhez, filológiai érvekre támaszkodva valószínűsítette a „kagán” szó használatát a kijevi fejedelmek titulátúrájában, új módon interpretálta a Codex Gertrudianus miniatúráinak képprogramját és pontosította a kézirat keletkezésének idejét.⁴¹

A Moszkvai Rusz korát érintve kevésbé tanulmányozott epizódokat rekonstruált, illetve ismeretlen tényeket tárt fel a magyar–orosz kapcsolatok köréből.⁴²

Magyarra fordította és kommentárokkal látta el a középkori orosz történelem legfontosabb forrásait, többek közt az ún. „Bővített Pravdát”, Ilarion metropolita elmélkedését „A törvényről és a kegyelemről”, részleteket a Régmúlt idők krónikájából, a Százcikkelyes zsinat határozatait stb.⁴³ Szili Sándor tolmácsolásában olvashatja a magyar közönség Ruszlan Szkrinnyikov hazánkban publikált könyveit.⁴⁴

the World – The World of Historians in Russia and Central and Eastern Europe. Ruszisztikai Könyvek XXXVI. Budapest, Russica Pannonica, 2012. 229–238.

41 Szili Sándor: Izjaszlav Jaroszlavics kijevi fejedelem bulláinak jelképrendszere. (A rózsza mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben: I.). *Századok*, 144. 2010/2., 373–394.; Szili Sándor: Kagan – A Ruler’s Title in Early Eleventh-Century Kievan Rus’? Ilarion’s “On Law and Grace” as a Historical Source. *Canadian–American Slavic Studies*, 2013/4. 373–385.; Szili Sándor: A Codex Gertrudianus datálása. (A rózsza mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben: II.). *Századok*, 145. 2011/2., 419–455.

42 Szili Sándor: Magyar vitézek cári zsoldban a 16. század végén – 17. század első felében. In *Találkozások Oroszországgal. Szláv Történelmi és Filológiai Társaság. „Oroszország népeinek története” sorozat. 9. köt. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola, 2003. 97–108.*; Szili Sándor: Hunyadi Mátyás szövetsége és a „magyarkérdés” az orosz diplomáciában a 15–16. század fordulóján. *Századok*, 143. 2009/4., 773–800.

43 A középkori orosz történelem forrásai. Egyetemi segédkönyv. Budapest, Russica Pannonica, 2005. 318.; *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források.* Budapest, Russica Pannonica, 2009. 327

44 Ruszlan Szkrinnyikov: *Az Orosz Birodalom születése.* Budapest, Maecenas, 1997. 323.; Ruszlan Szkrinnyikov: *Puskin halála.* Budapest, Pannonica, 2000. 278.

Filippov Szergej a ruszisztikai mesterszakon az orosz egyház-történetről, a 19. századi orosz kultúráról és esztétikáról tart órákat, nem véletlen, hogy publikációi is jórészt ebben a körben íródtak az utolsó másfél évtizedben. Eleinte a 17. századi vallási küzdelmekről írt tanulmányokat,⁴⁵ majd ebből védte meg PhD-disszertációját, amely 2007-ben könyv alakban is megjelent *Religioznaja borba i krizisz tragyicionalizma v Rosszii XVII veka* címmel. (A régi orosz történelemmel és kultúrával való foglalkozásának mintegy „melléktermékét” alkotta az Olga fejedelemasszonyról szóló évkönyvbejegyzések, illetve a „Poveszty o Gore-Zlocsasztyii” újfajta interpretációjának kísérlete.⁴⁶)

Később érdeklődése egyre inkább a 19. századi oroszországi európaizáció problémái felé irányult, illetve azt vizsgálta, hogy az európai ideológiai koncepcióknak mi lett a sorsuk orosz talajon.⁴⁷ Oktatási feladatainak szerves része volt, hogy forrás-

45 Például: O metafore „szimfonyii” primenyityelno k russzkoj isztorii In *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, 1998. 133–139; Raszkol v russzkoj cerkvi i jugo-zapadnorusszkaja ucsonoszty. Doklad na konferencii „Jaziki v Velikom knyazsesztve Litovszkom i sztrana szovremennoj Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropi: migracija szlov, virazsenyij i igyej.” Budapest, 6–7 áprélja 2000. *Studia Russica*, XVIII. Budapest, 2000. 65–70; Bil li patriarh Nyikon „papisztom”? *Studia Russica*, XX. Budapest, 2003. 109–116; Obrjadoverije kak isztorieszskaja problema In *Novie napravlenija i rezul’tati v ruszisztike. New Directions and Results in Russistics*. Budapest, 2005. 98–104; Religioznaja borba v Rosszii szeregyni XVII v i krizisz tragyicionnoj kultury. In *Russica Hungarica. Isszledovanyija po russzkoj lityerature i kulture: Ruszisztika v Budapestszkom unyiverszityetye imenyi Etvesa Loranda*. Budapest–Moszkva, 2005. 24–42.; Zarozszenyije oszovnih interpretacij raszkola v russzkoj cerkvi. In *Regionalnije skoli russzkoj isztoriografii. Regional Schools of Russian Historiography*. Budapest, 2007. 130–139.

46 Ld.: Knyagina Olga kak palomnyica. In *Jews and Slavs*. Vol. 10. Semiotics of Pilgrimage. Ed. by W. Moszkovich and S. Schwarzband. Jerusalem, 2003. 33–42.; Hrisztjianszkaja szvjatoszty i jazicseszskaja magija v letopisznom povesztvovanyii o knyagine Olge. (Hrisztjianszkaja mudroszty i jazicseszskaja hitroszty). *Studia Slavica Hung*, 46. 2001; Zlaja szugyba dobrovo cseloveka. In *A szó élete. Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére*. Budapest, 2004. 13–20.

47 *Obraz Moszkovszkoj Ruszi v szporah mezdsu szamobitnyikami i jevropejcam v XIX veke*. (Karamzin, Csaadajev, szlavjanofili). In *Meszto Rosszii v Jevrazii. The Place of Russia in Eurasia*. Budapest, 2001. 274–282.; A politikai gondolkodás kezdetei Oroszországban. Karamzin a régi és új Orosz-

köteteket állított össze a 19. századi orosz történelemből,⁴⁸ illetve egy egyetemi jegyzet szokásos színvonalát jóval meghaladó szintézist írt 2010-ben *Az „orosz eszme” alakváltozásai. Az orosz konzervativizmus, liberalizmus és radikalizmus* címmel.

Munkásságának rövid ismertetése nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg arról, hogy a Ruszisztikai Központ orosz nyelvű kiadványainak fordítása legnagyobbbrészt az ő munkáját dicséri, neki köszönhető, hogy műveink autentikus módon és formában jelenhetnek meg a nemzetközi ruszisztikában.

Gyóni Gábor 2007-ben védte meg kandidátusi disszertációját Jekatyerinburgban, amelyben bemutatta a magyarországi őshazaelképzelések evolúcióját.⁴⁹ Számos publikációja jelent meg a korai magyar történet témájában orosz, magyar, angol nyelven. Közvetítette az uráli tudósok elgondolásait a Baskíria és a Közép-Urál területén található, általuk magyarnak vélt helynevekről;⁵⁰ a kutatásban eddig figyelembe nem vett, a középkori keleti szláv krónikák szövegéből levonható érvekkel támasztotta alá, hogy Julianus barát 1235-ben Biljar közelében akadt a keleti magyarokra.⁵¹

országról (Zarozsgyenyije polityicseszkoj miszli v Rosszii. Karamzin o drevnyej i novoj Rosszii.). *AETAS*, 2003/1. 5–32.; «Episztoljarnij pojegijnok». Puskin i Csaadajev o cerkvi, goszudarsztve i jevropejszkoj civilizaciji. In *Sub Rosa. Köszöntő könyv Léna Szilárd tiszteletére*. Budapest, 2005. 161–173.; Pervie rosszizszkije konszervatori i problema mogyernizacii Rosszii (pervaja polovina XIX veka). In *Goszudarsztvo i nacija v Rosszii i Centralnoj-Vosztocsnoj Jevrope. State and Nation in Russia and Central-East Europe*. Budapest, 2009. 207–213.

48 Filippov Szergej: *Az újkori orosz történelem forrásai. XVIII. század*. Budapest, 2006; *Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század*. Budapest, 2007.

49 A disszertáció bizonyos módosításokkal könyv alakban is megjelent: Gyóni Gábor – Ovcsinnjikova Bronyiszlava: *Protovengri na Uralee v trudah rosszizszkih i vengerszkih issledovatyelaj*. Uralszkij goszudarsztvennij uni-verszitet im. A. M. Gorkovo, Jekatyerinburg, 2008.

50 Gyóni Gábor: Hungarian Traces in Place-Names in Bashkiria. *Acta Ethnographica Hungarica*, 53. (2008) 279–305.

51 Gyóni Gábor: Ekszpegycii vengerszkikh dominyikancev na Vosztok v XIII veke. In *Isztorik i mir – mir isztorika. Matyeriali mezdunarodnoj naucsnoj konferencii budapestszkovo Centra Ruszisztijiki ot 21–22 maja 2012 g.* Ruszisztikai Könyvek XXXVI. *Russica Pannonicana*. 51–60.

Még aspiráns korában keltette fel érdeklődését a középkori Novgorod története, és az eltérő Novgorod-értelmezések problematikája. E témában megjelent néhány fontosabb cikke.⁵² Különböző recenziókban hívta fel a figyelmet az oroszországi történettudomány és a nemzetközi ruszisztika újabb eredményeire.⁵³

Tudományos érdeklődése kiterjed Oroszország nemzetiségi viszonyainak változására, mely kezdetben a finnugor (uráli) népek történetére,⁵⁴ illetve az oroszországi nemzetiségi politika magyarországi interpretációjára vonatkozott;⁵⁵ később – felismerve a probléma általános jelentőségét – adattár formában összegezte az oroszországi (szovjet) népszámlálások nemzeti-ségi és nyelvi mutatóit (magyar nyelven).⁵⁶

2010 óta az *oroszvilag.hu*⁵⁷ információs portál szerkesztőjeként jelentős szerepet játszik a posztszovjet térségről szóló valószínű információk magyarországi közvetítésében.

* * *

52 Gyóni Gábor: Velikij Novgorod v rosszijszkoi isztoriografii sz szereginyi 80-h godov XX veka. In *Rol goszudarsztva v isztoriceszkom razvityii Rosszii*. Ruszisztikai Könyvek XXII. Russica Pannonicana. 52–61.; Gyóni Gábor: R. G. Szkrinnyikov i Velikij Novgorod. *Canadian–American Slavic Studies*, 47. (2013) 386–398.

53 Pl. Gyóni Gábor – Szvák Gyula: Az orosz paradigma. *Klió*, 2010/3. 26–30.; Gyóni Gábor: Andrej Vlagyimirovics Golovnyov: A mozgás antropológiája. *Klió*, 2011/1. 18–24.; Gyóni Gábor: Az Ankungyinov-ügy. Egy európai kalandor Moszkóviából. *Klió*, 2012/3. 48–50.; Gyóni Gábor: Oroszország helye Európában és Ázsiában. *Klió*, 2012/1. 30–35.

54 Gyóni Gábor: Rannije kontakti finno-ugorszkikh narodov sz vosztocsnimi szlavjanami. In *Isztoriceszskaja uralisztika i ruszisztika na Urale i v Budapestye* II. Budapest, Russica Pannonicana. 2012. 42–54.

55 Pl. Gyóni Gábor: Ginyamika csizlennosztii ural'szkikh narodov v Rosszii. In *Isztoriceszskaja uralisztika i ruszisztika na Urale i v Budapestye*. Budapest, Russica Pannonicana, 2011. 77–105.

56 Gyóni Gábor: *A történelmi Oroszország népei. Adattár*. Budapest, Russica Pannonicana, 2011.

57 2022-től oroszvalosag.hu néven.

A Ruszisztikai Központnak a kezdetektől, elődjének alapításától fogva tagja volt és ma is műhelyéhez tartozik még két tapasztalt kutató.

Sz. Bíró Zoltán korábban figyelemreméltó tanulmányokat publikált az orosz liberalizmusról és az orosz sajátosságok eszmetörténeti aspektusairól,⁵⁸ s a 19. század második fele, 20. század eleje iránti érdeklődése azóta is megmaradt, erre bizonyosság hamarosan megjelenő monográfiája, *Az elmaradt alkotmányozás: Oroszország a 19. század második felében*. A másik történelmi időszak, amely régóta foglalkoztatja, a késői szovjet fejlődés 1970-es éveivel kezdődik és a „mával” végződik. Ez irányú kutatásait két hosszabb tanulmányban próbálta összefoglalni.⁵⁹

Sz. Bíró Zoltán azonban mára már elsősorban a mai Oroszország szakértőjeként ismert, mégpedig Magyarország vezető szakértőjeként, amit éppen elemzéseinek mély történelmi beágyazottsága tesz lehetővé számára. Ezek a tanulmányok kül-, biztonság- és energetikapolitikai kérdéseket éppúgy feldolgoznak, miként az orosz gazdaságban tapasztalható tendenciákat, illetve azok politikai folyamatokra gyakorolt hatását. Az első kérdéscsoport uralta a 2008-ban megjelentetett *Oroszország visszatérése* című tanulmánygyűjteményét. Míg a 2012-es újabb kötetet (*Oroszország: válságos évek*) az a két tanulmány határozza meg, amely a globális gazdasági válság 2008-as hullámának hatását és következményét elemzi. S hogy a tulajdonképpeni történelemhez sem lett hűtlen, jól látszik legutóbbi, az ún. „eszmei kollaboráció” jelenségéről a II. világháború idején megszállt szovjet területeken írt tanulmányából.⁶⁰

58 Sz. Bíró Z.: Liberalizmus a századelő Oroszországában *Múltunk*, 1998/3–4.; Az orosz történelmi fejlődés különossége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai. *Replika*, 1995. december.

59 Politikátörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003. 11–51.; *A szovjet végjáték. Megroppant a világrend. 1989–1991. Célok, szereplők, következmények*. Budapest, Argumentum, 2013. 21–49.

60 Gondolatok egy orosz dokumentumkötet kapcsán. *Világtörténet*, 2013/4. Akik meggyőződésből kollaboráltak.

V. Molnár László, a történettudomány kandidátusa, fő kutatási területe a 18–19. századi magyar–orosz kulturális kapcsolatok története. A témakörben publikált, széles körű levéltári forrásbázist feldolgozó monográfiái alapműveknek számítanak.⁶¹ Több átfogó elméleti-módszertani cikket⁶² és számos tanulmányt szentelt a problémakör tanulmányozásának. Az utóbbiak közül külön figyelmet érdemel a magyar orvosok⁶³ és pedagógusok⁶⁴ oroszországi munkásságának bemutatása. Felvázolta Tessedik Sámuel és Andrej Szamborszkij (a két jeles agrárszakember, lelkész és pedagógus) életművének hasonló vonásait, szakmai együttműködésük eredményeit,⁶⁵ rekonstruálta a Magyarország-kép változását az orosz utazók napló-

61 V. Molnár László: *Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815)*. Piliscsaba, 2000.; V. Molnár László: *Életutak találkozása 1703–1848. (Érdekes fejezetek a tudományos kapcsolatok történetéből.)* Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004; V. Molnár László: *Magyarok és oroszok a kulturális kapcsolattörténet tükrében (1711–1825)*. Keszthely, Balaton Akadémia, 2010; V. Molnár László: *Utak egymás felé (Magyar–orosz kapcsolattörténeti adalékok 1711–1848)*. Tanulmánykötet. Keszthely, Balaton Akadémia, 2011.

62 V. Molnár László: *Magyar–orosz kulturális kapcsolatok a XVIII. században. Valóság*, 2001/3. 63–70.; V. Molnár László: *Kulturális kontaktológia és történelemtanítás. Történelem (Módszertani lap)*, 2003/1. 1–11.; V. Molnár László: *Szomszédok – egymás között, egymásról. A 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések problémátörténeti vázlata. Világtörténet*, 2004. tavasz–nyár. 44–52.; V. Molnár László: *Magyarok és oroszok a kapcsolattörténet tükrében. (A XVIII. századi kulturális érintkezések tanulságai)*. In Szvák Gyula (szerk): *A magyar–orosz kapcsolatok tizenkét évszázada*. Budapest, ELTE Ruszisztikai Központ, 2005. 39–44.

63 V. Molnár László: *Magyar orvosok II. Katalin Oroszországában. (Kapcsolattörténeti portrévázlatok)*. In *A Kárpát-medence vonzásában. (Tanulmánykötet Polányi Imre emlékére)*. Pécs, 2001. 543–566.

64 Gyejatyelnoszty pedagogov–vihodcov iz Vengrii v Rosszii. (1703–1848). *Studia Slavica*, 2004/3–4., 315–339.; Megyik i pedagog János Orlai (1770–1829) v Rosszii. *Specimina Nova, (A Pécsi Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek Évkönyve)*. Szerk.: Bebesi György. Pécs, University Press, 2001. 198–216.

65 V. Molnár László: *Életutak találkozása – Tessedik és Szamborszkij. (Kapcsolattörténeti adalékok két polihisztor tevékenységéhez)*. *Valóság*, 2002/8. 22–32.

bejegyzéseiben,⁶⁶ érdekes adalékokat közölt a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság működéséről.⁶⁷

V. Molnár László legkedveltebb korszaka a XVIII. század, azon belül II. Katalin császárnő uralkodása.⁶⁸ Érdeklődésének köszönhetően sikerült plasztikusan megrajzolnia az évszázad több kiemelkedő személyiségének portréját.⁶⁹

A Ruszisztikai Központ elmondhatja magáról, hogy előadóként vagy külső tagként még számos ruszista tartozik szellemi vonzáskörzetébe. Itt nincs terünk részletes ismertetést adni munkásságukról, csupán monográfiáik felidézésével – amelyek mind a Központ Ruszisztikai Könyvek sorozatában jelentek meg – jelezzük, hogy a Ruszisztikai Központ az orosz történet és kultúrtörténet legváltozatosabb témái kutatásának gyűjtő- és befogadó helye és egyben inspirálója. Közép- és kora újkori tematikájú volt Radnóti Klára *Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században* (2002), Bótor Tímea *A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében* (2011) és Kriza Ágnes *A középkori orosz képvédő irodalom* (2011) című műve. A 20. század egy-egy jelentős kérdésének szentelt monográfiát Bebesi György (*A Feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása a századelőn*, 1999), Czéh Zoltán (*A GULAG mint gazdasági jelenség*, 2003), Halász Iván (*A tábor-*

66 V. Molnár László: Orosz utazók feljegyzései Magyarországról a 17. század végétől 1815-ig. *Hungarológia*, 1999/1–2. 50–83.

67 V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán. *Világtörténet*, 1998. tavasz-nyár. 37–44.

68 V. Molnár László: II. Katalin és a török félhold. *Valóság*, 2007/4. 27–38.; V. Molnár László: II. Katalin (1762–1796). In Szvák Gyula (szerk.): *A tizenkét legnagyobb orosz*. Budapest, Russica Pannonicana, 2009. 217–235.; V. Molnár László: II. Katalin és a francia „métely”. *Valóság*, 2012/5. 16–26.

69 V. Molnár László: Nyemetszkije ucsonije v Peterburgszkoj akagyemii. (1725–1800). In Szvák Gyula (szerk.): *Meszto Rosszii v Jevrazii (The Place of Russia in Eurasia)*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2001. 266–274. (Ruszisztikai Könyvek IX.); V. Molnár László: Mihail Lomonoszov, csjso imja noszit Moszkovszkij universzityet. *Studia Slavica*, T. 51. 2006/1–2., 123–139.; V. Molnár László: Alekszandr Vasziljevics Szuovorov (1730–1800). In Szvák Gyula (szerk.): *A tizenkét legnagyobb orosz*. Budapest, Russica Pannonicana, 2009. 157–176.; V. Molnár László: Oroszország megmentője, Napóleon legyőzője (Mihail Kutuzov tábornagy, 1745–1813). *Valóság*, 2013/8. 10–13.

nokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimek az oroszországi polgárháborúban 1917–1920, 2005) és Varga Éva Mária (*Magyarok szovjet hadifogságban [1941–1956] az oroszországi levéltári források tükrében*, 2009). A szovjet korszak egyes kultúrtörténeti vonatkozásairól szintén fontos monográfiák születtek Gyimesi Zsuzsanna (*Andrej Platonov prózája és Pavel Filonov festészete*, 2010) és Forgács Iván (*Filmtörténetek olvadása. Az 1950-es évek második felének szovjet-orosz filmművészete*, 2011) tollából.

A budapesti Ruszisztikai Központ természetesen nem légüres térben működik. Korábbi tanulmányomban már megemlékeztem arról, hogy Pécsen, Debrecenben, Egerben, Nyíregyházán, Szegeden, Szombathelyen, de még Békéscsabán is jelentős ruszisztikai kutatások folytak,⁷⁰ amelyek folytatódtak az elmúlt bő évtizedben is. Itt csupán egy-egy művükre való hivatkozással szeretném érzékeltetni, hogy Font Márta, Sashalmi Endre,⁷¹ Kolontári Attila,⁷² Bodnár Erzsébet,⁷³ Gebei Sándor,⁷⁴ Makai János,⁷⁵ Czövek István,⁷⁶ Varga Beáta,⁷⁷ Ágoston Magdolna⁷⁸

70 Ld. részletesebben: Szvák Gyula: Vengerszkaja ruszisztika v gyeszjatyitye szmeni rezsima. In *Novije napravlenijja i rezultati v ruszisztike / New Directions and Results in Russistics*. Budapest, 2005. 14–17.

71 Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején – az írott források és az ikonográfia tükrében*. Kronosz, 2013.

72 Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Budapest, Napvilág, 2009.

73 Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében (tanulmányok)*. Budapest, 2008.

74 Gebei Sándor: *Odna gyiplomatyicseszskaja illuzija: szugyba szojuza Transzilvánsszkovo knyazszstva i Zaporozsszkovo vojszka*. In *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. A varsói nemzetközi történetészkonferencia anyagát szerkesztette: T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. Warszawa, 2008. 507–530.

75 Makai János: *Problematyika jegyinsztva drevnyerusszkovo goszudarsztva*. In *Goszudarsztvennosztj, gyiplomatyija, kultura v Centralnoj i Vosztocnoj Jevrope XI–XVIII vekov*. Moszkva, 2005. 21–37.

76 Czövek István: *Magyarország és Ausztria az orosz sajtó tükrében*. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 2006.

77 Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között*. Szeged, 2008.

78 M. Ágoston: *Velikoknyazszskaja pecsaty 1497 g. K isztorii formirovanyija russzkoj goszudarsztvennoj szimvoliki*. Moszkva, 2005.

és Kurunczi Jenő⁷⁹ milyen jelentős mértékben gazdagította az elmúlt másfél évtizedben is a Magyarországon folyó orosz történeti kutatásokat. Méltán hozzájuk sorolhatjuk a Budapesten, de más intézményben dolgozó Baráth Magdolnát⁸⁰ és Seres Attilát⁸¹ is. A felsorolt kutatók egyben a 2006-tól új összetételben működő Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozatának (elnök: Szvák Gyula, társelnök: Krausz Tamás, al-elnökök: Font Márta, Gebei Sándor, titkár: Gyóni Gábor) tagjai. Gyümölcsöző együttműködésük jól példázza, hogy a nemzeti historiográfia akkor lehet igazán sikeres, ha a lehető legszélesebb tudományos összefogáson alapul. Ebbe, természetesen, beleértendő a nemzetközi beágyazottság is, amire igazán nem panaszkodhatunk, hiszen a külföldi – elsősorban oroszországi – kollégákkal közös konferenciáink, köteteink, azok nemzetközi recenzáltsága, szerkesztő bizottságbeli tagságaink biztos alapját jelentik a világ ruszisztikájában való alkotó jelenlétnek.

* * *

Egy műhelynek meglehetnek a maga historiográfiai eredményei és helye a historiográfiában. Ezek azonban múltjának részei. A jövője a szakmai utánpótlásától függ. A korszak, amelyben élünk nem kedvez a „humán” tudományoknak, sehol a térségben, így Magyarországon sem. A szakmai pozíciókat megtartani is nehéz, nemhogy fejleszteni. Mégis optimizmusra adhatnak okot azok a PhD-hallgatók, akik a Ruszisztikai Programot választották, s akiknek témaválasztása egyúttal a Ruszisztikai Központ jelenlegi kutatói irányultságára is fényt vet. Négyen (Kecskeméti Gábor, Kőszeghy Zsolt, Suhajda Szabolcs,

79 J. Kurunci: Regionalnoszty i ukladnoszty (szocialno-ekonomiczeszkije ot-nosenyija) v kresztyjanszkih hozjajsztvah po otgyelnim sztatyisztyicsesz-kim dannim (1861–1914 gg.). In *Regionalnije skoli russzkoj isztoriografii/ Regional Schools of Russian Historiography*. Red./Ed. Gyula Szvák. Budapest, 2007. 168–174.

80 Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljev és Andropov titkos jelentései*. Budapest, 2002.

81 Seres Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941*. Budapest, 2010.

Gémesi Ferenc) a magyarok orosz-képét kutatják, kronológiailag egymásra épülő módon, a 17. század elejétől a 20. század végéig,⁸² míg két aspiráns (Szaniszló Orsolya és Nagy Szilvia) nőtörténeti kutatásokat folytat a 18–19. században, Jóni Eszter pedig a szovjet feminizmus történetéről. A szovjet korszak különböző aspektusaival (a szovjet patriotizmus ideológiatörténete, az ukrainai éhínség historiográfiája és értelmezése, a szovjet történelemoktatás története) még további három (Szalai László, Pölhe Dóra, Szomborovszki Ibolya) doktorandusz foglalkozik. A Kelet-Európa Történeti Doktori Programmal való szoros együttműködés keretei között szintén több PhD-hallgató kutatja érintőlegesen az orosz/szovjet történelem számos fontos részkérdését.

Történész vagyok, a múltat kutatom. Ezért aztán nincs kész sémám vagy receptem a jövőre. Azt tudom, hogy 2015-ben 25. évét írja az előd, a Ruszisztikai Intézet és huszadik évét a Ruszisztikai Központ. Negyedszázada még nem volt budapesti műhelye az „oroszástudománynak”, mára pedig már híre is van a világban. Reménykedünk, hogy így lesz ez a következő 25 évben is.

2015

82 Ezek első eredményei olvashatók az *Obrazi Rosszii sz XVII po XXI vv.* (főszerk. Szvák Gyula), *Russica Pannonicana*, 2013. c. kötetben.

I. Péter: pro, kontra és rekontra

Amint Gebei Sándor professzort is egy kolléga születésnapja ihlette meg, hogy visszatérjen az „örökzöld témához”, I. Péter értékelésének kérdéséhez,¹ úgy mi sem természetesebb számomra annál, hogy az ő tiszteletére készült kötetben mintegy „viszonozzam” e gesztusát. Ezt annál szívesebben teszem, mivel magam is úgy gondolom, hogy a „probléma” ismét igen átpolitizálttá vált az utóbbi időben. Jogosnak érzem tehát, hogy kimerítő bírálatban részesít egy hiperkritikus rosztovi történetst cikkében, aki gyakorlatilag a „fő”- vagy „ösgonoszt” látatja az átalakító orosz cárban.

Nem véletlenül alakult egyébként úgy, ahogy alakult a „minden idők legnagyobb oroszáról” szóló sajátos népszavazás sem, amelyről annak idején részletesen beszámoltam.² E faramuci „versenyen”, mint tudjuk, I. Péter „csak” az 5. helyezést érte el, amire nincs semmilyen racionális magyarázat, ha csak éppen nem a politikai indíttatás és manipuláció.

Többször írtam már arról,³ hogy az orosz történelmi gondolkodás történetében csak egyszer volt egy olyan hosszabb idő-

1 Gebei Sándor: „Pro et contra” Nagy Péter cárról. Megjegyzések egy rosztovi történetst vitára ingerlő cikkéhez. In Martin József – Széchenyi Ágnes (szerk.): *Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére*. Budapest–Eger, Corvina – Eszterházy Károly Főiskola, 2011. 149–166.

2 Szvák Gyula: I. Péter szupersztár. In Miszler Tamás – Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben. Konferenciakötet*. Pécs, PTE BTK, 2010. 83–87.

3 Legrészletesebben: *IV. Iván és I. Péter utóélete*. Ruszisztikai Könyvek VIII. Budapest, 2001.

szak, amikor I. Péter alakja háttérbe szorult. (Legalábbis a másik rettegett cárral, IV. Ivánnal szemben.) Ez azonban a sztálini időszakban történt, amikor Sztálin személyesen is többször beleavatkozott a IV. Iván- és I. Péter-értékelésbe. Az Eisenstein Rettegett Iván című filmje forgatása, sőt forgatókönyve kapcsán kifejtett véleménye világossá teszi prioritásait: ő egy, a Nyugatot – s azon belül, a németek – ellen harcoló, s e küzdelmében a párttűző bojárokat megleckéztető (értsd: szükség esetén kiirtó) uralkodónak akarta a cárt láttatni, aki országát erős kézzel irányítja. I. Péter viszont csak részlegesen felelt meg ezen elvárásoknak, hírhedt „nyugatosága” miatt, ezért szorult hátrébb a sztálini panteonban.

Valami hasonló játszódik le manapság is. Természetesen a megfelelő változtatásokkal. Itt nincs szó sztálini típusú hatalmi aspirációkról, a véres kegyetlenség legitimációs kényszeréről. Szó van viszont rendteremtésről, a felbomlott birodalom legalább részleges újjáépítéséről, a nemzeti nagyság ideológiai, társadalomlélektani – sok tekintetben a pravoszláv egyházra bázírozó – alátámasztásáról. A revolúció helyett az evolúció ül ünnepet, a jelicini nyugati eredetű ultraliberális káoszt a tősgyökeres orosz talajban fogant rend váltja fel.

Az igazság kedvéért azt is el kell mondanunk, hogy az ellenkező előjelű politikai befolyásoltságtól sem volt sosem mentes a historiográfia, mint pl. az 1980-as évek második felétől, a „peresztrojkatól” kezdődő bő évtizedben. Az orosz értelmiség azokban az években meglehetősen optimista volt, és – mint már annyiszor az orosz történelem során – sokat várt az éppen soron levő vezetőtől, Gorbacsovtól. Az olyan európeér személyiségek, mint például Dmitrij Lihacsov is osztoztak ebben a lelkesültségben. Ez adott esetben eléggé paradox véleményt eredményezett: Lihacsov, a régi orosz kultúra legavatottabb specialistája dicsőítette e kultúra lerombolóját. Részint azért, mert „ha nem lett volna egy »sietős« Péter, akkor könnyen születtek volna más történelmi személyiségek – csak hogy kevésbé tehetségesek és kevésbé alkalmasak az államférfiúi tevékenységre”. Másrészt pedig abból a felismerésből kiindulva, hogy

„a hatalmas kiterjedésű Oroszországban valamennyi reform, valamennyi történelmi átalakulás több erőfeszítéssel járt, több munkát követelt és több áldozat árán valósult meg”.⁴ Dmitrij Lihacsov I. Péter kapcsán valójában általában az oroszországi reformok elkerülhetetlenségéről, és egyúttal „rögös útról” fejtette ki elképzelését, s ezzel mintegy „megtámogatta” Gorbacsovot.

Ha csak politikáról lenne szó, akkor, persze, egyszerűbb lenne a helyzetünk, tollat sem kellene ragadnunk, hiszen úgyszem tudunk ellene tenni, illetve nem a történész dolga, hogy politikai játszmákba bonyolódjék. Gebei Sándor maga is lényeglátón utal azonban arra, hogy I. Péter „megosztó” személyisége éppen objektív történelmi teljesítménye okán is egyformán jogosan lehet kritika és elismerés tárgya. Nem véletlenül szenteltem ennek 1989-ben *Furkósbotl Európa-ba? I. Péter: érvek – ellenérvek* címmel egy egész historiográfiai gyűjteményt, majd később monografikusan is elemeztem a „pro és kontra” véleményeket. S bár a historiográfiai analízisben igyekeztem szigorúan tárgyyszerű és elfogulatlan maradni, természetesen saját véleményemet sem rejtettem véka alá. A legpregnánssabban talán a következő összefoglalásban: „Az értékelés feladatát kitűző és vállaló történész nem érheti be azzal, hogy regisztrálja az I. Péterre vonatkozó egykorú véleményeket vagy felidézze a későbbi történetírókét. Véleménye kialakításakor egy sor egyéb kérdést is fel kell tennie, és lehetőség szerint meg is kell válaszolnia. Elsősorban: arányban voltak-e a Péter által elért eredmények az értük hozott áldozatokkal? Vajon olcsóbban is megúszhatta volna-e az orosz társadalom az »átalakítást«? Aztán: mennyiben célozták Péter reformjai a birodalom átalakítását s mennyiben a konzerválását? Valóban egy »új« Oroszország születését készítették elő, s nem a »rég« átmentését alapozták meg mindörökre? S végül a leglényegesebb történetiszemléleti probléma: a birodalom vagy az alattvaló érdekei nyomnak-e többet a latban az utólagos történel-

4 D. Sz. Lihacsov. *Élet és Irodalom*, 1987. július 3.

mi értékeléskor? Vaszilij Kljucsevszkij fogalmazott úgy, hogy az orosz történelem alapellentmondása a fordított arányosság a birodalom, illetve az állampolgárok szabadságának, jólétének erősödése között. Soha addig olyan rosszul nem éltek az emberek Oroszországban, mint Péter idején. Ez persze lehetett a boldogabb jövőért hozott kényszerű áldozat is. Péter reformjai azonban egy katonai monarchiát erősítettek meg és fejlesztettek tovább a totális állam irányába. És nem a »felvilágosult« abszolutizmus eszközrendszerével, amely legalább felvillant-hatta volna a polgárosodás felé vezető átmenetet. I. Péter az állam szolgájává süllyesztette a társadalmat. Miközben az »államot« európaizálta, addig a társadalmat »asiatizálta«. Persze az orosz állam homlokzatának nyugati mintára történő átfestése sem volt teljes – ezt majd II. Katalin végzi el. A hadsereg és a szolgáló nemesi bürokrácia megszervezésével, illetve az alsóbb néposztályok rabszolgává süllyesztésével azonban tartós »eredményt« ért el – ezen már csak enyhíteni fognak utódai. E tekintetben persze tényleg csak kiteljesíti az addigi társadalomfejlődésben benne levő lehetőséget. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy mint egy katalizátor, felgyorsította a történelmi folyamatokat. Nélküle minden lassabban, de talán fájdalommentesebben ment volna végbe. Oroszország később került volna közel Európához, és lehet, hogy távolabb is maradt volna tőle. Történelmi perspektívában nézve, a patriarchális rend felbomlását csak a modernitás legitimálhatja. I. Péter feláldozta a stratégiai célt a taktikai feladat megoldásáért. Birodalmat szervezett despotikus alapokon – hosszú időre száműzve a polgári társadalom illúzióját. A történelmi determinációkért természetesen nem lehet egy történelmi személyiséget elítélni. Hiba lenne akár csak utólag is felelősségre vonni egy uralkodót azért, mert a rendelkezésre álló eszközökkel a lehető legnagyobb hatásokkal valósított meg egy országa előtt álló reális célt. Az emberi életekért azonban minden korban kár, különösen, ha áldozatuk hiábavaló volt. I. Péter ezért sokkal inkább tragikus, mint pozitív vagy negatív történelmi személyiség. Azt tette, amit tennie kellett és lehetett. Az orosz biro-

dalomnak minden oka megvan a dicsőítésére, az alattvalónak pedig a megátkozására.”⁵

Értékelésemben tehát magam is azt tettem, amit Gebei Sándor: megpróbáltam balanszírozni az érvek-ellenérvek között. Csakhogy, amíg nála a pozitív, addig nálam a negatív irányba billen a képzeletbeli patikamérleg. Nem volt könnyű egyéb-iránt higgadtnak maradni ezen közben, amikor az orosz történetírás atyja, Nyikolaj Karamzin pl. ekként ír: „Változzanak bár ezek a szokások természetes úton, ám rendeletekkel megváltoztatni őket erőszak. Törvénytelen még az egyeduralkodó monarcha részéről is [...], az összemberi jótétemények megszerzésével egy időben elvesztettük állampolgári erényeinket. Az orosz név vajon még ma is olyan kifürkészhetetlen erővel hat ránk, mint korábban? És egészen természetes: nagyatyáink, már Mihail és fia uralkodása alatt sok hasznosat átvettek a külföldi szokásokból, ám mégis megőrizték azt a gondolatot, hogy az igazhitű orosz a világ legtökéletesebb polgára, a *Szent Oroszhon* pedig – a legelső állam [...]. Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából [...]. Kétségtelenül nagy volt, de még sokkalta nagyobb lehetett volna, ha megtalálta volna azt a módot, hogy az oroszok elméjét úgy világítsa meg, hogy állampolgári erényeik ne szenvedjenek csorbát [...], ha Európát megpillantva, nem akart volna Oroszországból – Hollandiát csinálni.”⁶

Nem sokkal később a szentpétervári történész professzor, Nyikolaj Usztrjalov viszont egészen másként látta: „Péter ugyanaz volt Oroszország számára, mint ami Európa számára a kereszteshadjáratok, a könyvnyomtatás, Amerika felfedezése és műveltségének többi forrása. Oroszország nemcsak reguláris hadseregét, flottáját, a szenátust, a szinódust, a kollégiumokat, a szolgálati szabályzatokat, az első gyárakat, az első iskolákat, az akadémiákat, a győzelmeiket, a Balti-tenger feletti uralmat,

5 Szvák Gyula: I. Péter. In Szvák Gyula (szerk.): *A tizenkét legnagyobb orosz*. Budapest, Russica Pannonicana, 2009. 109–111.

6 N. Karamzin: *O drevnye i novoj Rosszii* In *Isztorija goszudarsztva Rosszijszko. t. X–XII.*, Moszkva, 1997. 501–504.

az Európával való kapcsolatot, az északon meglévő hatalmi fölényt köszönheti neki, hanem a mostani állapotáért is hálás lehet; a Péter vetette mag termését mi aratjuk le. Ő Oroszország számára egy hirtelen támadt, fényességes égitest volt, amely mindent felmelegített, megtermékenyített, felélesztett; széttörte durvaságunk bilincseit, felrázott minket évszázados álmunkból, arra készítetett, hogy felocsúdjunk, rácsudálkozzunk saját magunkra, szomszédainkra, a természetre; egy jobb polgári életre szólított fel minket, megmutatta nekünk eszközeinket, és az utat, melyen rendíthetetlenül haladnunk kell. Oroszország, csak egyedül Péter nem több mint 36 évig tartó uralkodása alatt megtudott és elsajátított nagyjából mindent, amit Európa művelődése az események végeláthatatlan sorának, kedvező esetek bonyolult láncolatának köszönhet, a könyvnyomtatás feltalálásától a vesztfáliai békéig. Péter két évszázadot egyesített meg magában.”⁷

Az ilyen és ezekhez hasonló szélsőséges nézetekből levont történeti tanulságok alapozták meg mindkettőnk – Gebei professzor és jómagam – árnyalt és mértéktartó értékelésre való törekvését.

A kettősség azonban kétségkívül tetten érhető. Nem kell azonban ehhez két külön történetnek lenni. Napjaink talán legjelesebb Péter-kutatója, a pétervári Jevgenyij Anyiszimov egyik újabb munkájában maga helyezkedik mindkét pozícióba, ahogy ő fogalmazza: a „nyugatos, felvilágosult patrióta” és a „konzervatív patrióta” pozíciójába, majd mintegy párbeszédet folytat önmagával előbbiek modorában, a rájuk jellemző nézetrendszereket recitálva.⁸

Bizony, a nagy reform várakozások korának Jevgenyij Anyiszimova, 1989-ben még sokkal egyértelműbben foglalt állást: „[A téma aktualitását az adja, hogy] a mi társadalmunk azon átalakulások korába ért, amelyek mélységétől, következetes-

7 N. Usztrjalov: *Russzkaja isztorija*. 5. kiad. Szentpétervár, 1855. 20–25.

8 Je. Anyiszimov: Vecsnij szpor o Petre Velikom: blago ili zlo dlja Rosszii? *Canadian–American Slavic Studies*, 2013/4. 473–491.

ségétől és radikalizmusától függ gyermekeink és unokáink további sorsa. Ezért olyan fontosak számunkra a reformok és a reformátorok történelmi tapasztalatai.” A történelem ezen leckéi közül Anyiszimov az alábbiakat tartja a legmegszívlelendőbbeknek: „felmerül az orosz talajon történő átalakítások legfontosabb, gyökeres problémája: hogyan, milyen úton kell haladni, hogy megvalósítsuk az igazságot, az igazságosságot, az egyetemes boldogságot? Az erőszakos progresszió útján, amikor normálisnak, megengedhetőnek számított az, hogy a nép egyik részét feláldozták a többiek fényes jövője érdekében, amikor a magas célok elérésének eszközeként az erőszakot, a legkülönbözőbb formában megjelenő kényszert választották? Éppen ezen az úton járt Péter-reformátor.”⁹

A nagy megrázkódtatások és az új rend utáni Anyiszimov 2013-ban, azonban már nem akarja feloldani az értékelés kettségét, eldönteni a vitát. Mégpedig azzal az érveléssel, hogy a múltból való elmélkedés úgyis a jelenről, a jövő kilátásairól szól.¹⁰ A polémia ilyenképpen lezárhatatlan, történészi eszközökkel megválaszolhatatlan. Ami – ha igaz – nem megnyugtató sem a szakma, sem a világ jelen állapota, sem gyermekeink és unokáink jövőbeli esélyei szempontjából.

2017

⁹ Je. Anyiszimov: *Vremja Petrovskih reform.* Leningrád, 1989. 10–12.

¹⁰ Anyiszimov (2013): i. m. 491.

Az új orosz állami történetfelfogás létrehozásának kísérletei

Ann Kleimola professzor a budapesti Ruszisztikai Központ barátja, aki az 1998-as első nemzetközi biennális konferenciánk óta – egy kivételével – mindegyiken részt vett és tevékenyen hozzájárult a budapesti műhely nemzetközi presztízsének emeléséhez. Maga mindig olyan unikális témát adott elő, amelyre minduntalan rácsodálkoztunk, s amely mindig intellektuális izgalmat váltott ki a résztvevőkből. Valahogy magától értetődő volt, amikor a Központunk tiszteletbeli tagjának választottuk 2012-ben.¹

Az alábbi historiográfiai ujjgyakorlatokkal szerény lehetőségeimhez mérten viszonzni szeretném neki a nem hagyományos történeti megközelítést, utánozni tanulmányai könnyedségét és egyben historiográfiai súlyát.

Az új orosz hatalmi ideológia formálódása egyik fontos aspektusának historiográfiai (és azon túli) elemzéséről lesz az alábbiakban szó.

* * *

2012 novemberében Szergej Nariskin, az orosz Állami Duma elnöke azt találta mondani egy konferencián, amelyen volt szerencsém részt venni, hogy „ha létezik állami kultúrpolitika, akkor kell lennie állami történetpolitikának is”. Mivel erre a ki-

1 *Isztorik i mir – mir isztorika v Rosszii i Centralnoi Jevrope/Historian and the World – the World of Historians in Russia and Central and Eastern Europe.* Ruszisztikai Könyvek XXXVI. Budapest, 2012. 9., 11.

jelentésre egy tudományos tanácskozás keretei között került sor, szándéka szerint nyilvánvalóan nem a kutatás szabadsága ellen irányult, ám annál markánsabban fogalmazta meg az állam részéről az igényt, hogy a történelem az írott és tanított történet segítségével legyen alakítója az orosz identitástudatnak. Ez annál kevésbé volt tekinthető elszólásnak, mivel Putyin elnök 2013 februárjában már konkrét utasítást is adott az új iskolai történelemtankönyv koncepciójának kidolgozására, ami valójában egy hosszabb ideje tartó identitáskeresési folyamat záróakkordjának tekinthető a rendszerváltó elitek részéről.

Orosz történeti sorvezető

Oroszországban 2013-ban nagy vita dúlt az egységes iskolai történelemtankönyvekről. Az (újra)megalakított Oroszországi Történelmi Társaság (ugyanaz a Szergej Nariskin) égisze alatt létrehozott szakmai munkacsoport először egy listát készített az orosz történelem vitatott kérdéseiről,² majd kiadott egy munkaanyagot az oktatási „Standard”-ról is.

Ez utóbbi azért fontos, mert világos képet ad az orosz állam mint megrendelő szándékairól, egyszersmind a tudományos közösség megfelelési hajlandóságának fokáról, egy „egységes” történet szemlélet lehetőségeiről. Ha jól sült el, akkor európai jelentőségre emelkedik, hiszen a rendszerváltás utáni korszakban végre megtalálja a maga legitimációs ideológiáját. De tanulságos azért is, a magyarok számára is, mert a kelet-európai térségben (de mondhatnánk eurázsiai is) az utóbbi időben kétségtelen az érdeklődés egymás teljesítménye iránt, és a hatalom szempontjából működni látszó recepteket szívesen kölcsönzik el az államok egymástól.

Az előzetes szándék szerint az oroszok nem egy darab egységes történelemtankönyv-családot kívánnának bevezetni. (Ezt Szergej Nariskin egyértelműen kizárta.) Egy egységes tör-

2 Az orosz történelem vitás kérdései. *oroszoilag.hu*, 2013. június 11.

ténetszemléleti „minimumot” azonban minden tankönyv számára elő kívánnak írni, de legfőképpen világossá akarják tenni a történelemtanítás prioritásait, értékszempontjait és szellemiségét.

A fentiekben említett „Standard” első változata elvi alapvetésének legfontosabb tételei a következők:

1. A kultúranropológiai megközelítés dominanciája az eddigi politikatörténeti helyett.
2. Kiemelt figyelem a szellemi és kulturális élet eredményeinek.
3. A soknemzetiségű és sokhitű népnek, mint az orosz történelmi múlt egyik legjelentősebb sajátosságának a kiemelése.
4. Az egyes személyiségekhez, folyamatokhoz és jelenségekhez való tudatos értékviszony kidolgozása.
5. A tankönyvnek egyfajta navigátorként kell működni, ami különösen a felső két osztályban már az önálló választásokat és elemzéseket készíti elő.

Ezekhez a lényegében módszertani jellegű megfontolásokhoz kapcsolódik az utolsó pontban egy sor konkrétabb szemléleti útmutatás. Csupán felsorolásszerűen:

1. A patriotizmus, az állampolgáriság és a nemzetek közötti tolerancia.
2. A hibákat is feltáró hazafias eszmeiség, amelynek alapján ki kell alakítani „az összoroszországi állampolgári identitást”.
3. Lényeges az állampolgári aktivitás, a civil társadalom történelmi bemutatása, de mindenfajta „extrémizmus” (terror, sovinizmus, messianizmus) nélkül.
4. A katonai sikerek a hazafias nevelés fontos részét képezik, de idetartozik az „oroszországi szocium” kialakulása és elterjedése is.
5. Oroszország a világtörténelmi folyamat része. „Nagy ország, nagy múlttal rendelkező állampolgárai vagyunk.” „Alá kell húzni, hogy az Oroszországi Birodalom pozitív je-

lentőségű volt a benne élő népek számára.” Nem kell elhallgatni a múltbéli tragédiákat sem, ám a lényeg, hogy ezeket Oroszország mindig leküzdötte.

6. A kultúra anyagának bővítése, főként a mindennapok kultúrájának bemutatása segítségével.
7. „A különféle vallások, elsősorban a pravoszláv, történetének rendszerszerűen kell szerepelnie a tankönyvekben és át kell itassa azok teljes tartalmát.”
8. A forradalmak, polgárháborúk nem összeesküvések eredményei, hanem objektív történelmi érdekelletetek hívták őket életre.

A „Standard” a továbbiakban hét nagy periódusra bontja az orosz történelmet (ezt azóta már finomították), kis mértékben eltérve az eddigi periodizációktól. Külön, „egyenértékű” periódus a Kijevi Rusz, egészen a 15. század legvégéig, a 16–17., a 18., valamint az egész 19. század (beleértve még a 20. század elejét is). A legváratlanabb a 20. század három, szintén azonos „értékű” szakaszra bontása: 1917–1945; 1945–1985; 1985–2012. Szembeszökő tehát a „hosszú” 19. század viszonylagos szakaszolatlansága, valamint a közelmúlt történetének hangsúlyos interpretálási igénye (miközben a putyini periódusról gyakorlatilag egy szó sem olvasható a kifejtő részben).

A nagy periódusokat a hangsúlyozottan munkaanyag szerzői koncepcionális alapvetésekkel, a törzsanyag felsorolásával, valamint a legfontosabb nevek és dátumok hozzárendelésével látták el. Ezek egységesítése még nem történt meg, és ugyan tovább mélyítik és konkretizálják a bevezető elvi megfontolásokat, ám gyakran ellent is mondanak azoknak és egymásnak.

Már e kísérleti stádiumban lévő anyag alapján is megfogalmazható néhány észrevétel.

1. Jól érzékelhetően itt nem egy defenzív, de sokkal inkább offenzív szemléletű tankönyvcsalád készül, amelyen végigvonul Oroszország nagysága, történelmi (világtörténelmi) teljesítménye.

2. Mindez a folytonosság történet szemléleti keretein belül, ahol a szovjet rendszernek sem vitatják történelmi szerepét, sőt, hangsúlyozzák „utolérő” fejlődésének, a „sztálini szocializmus” modernizációjának eredményeit (miközben ebben a sillabuszban Lenin történelmi teljesítményéről nem esik szó), amelynek mintegy csúcspontja a nagy honvédő háború egyetemes emberi jelentőségű sikere.
3. Ebből a logikából természetesen következik, hogy a Szovjetunió 1960–70-es évekbeli története az addigi orosz történelem legkiemelkedőbb periódusa. Ehhez kétségkívül hozzájárul egyfajta mennyiségi szemlélet, amely az orosz/szovjet birodalom kiterjedése, nagysága felől hajlamos annak sikerességét is nézni.
4. Nagyon hangsúlyos az integrálási szándék. Az anyagban visszatérően ismétlődik a birodalom mindenkori egységének gondolata, amelynek célja a mai korosztályok ezen alapuló identitástudatának kifejlesztése, erősítése, az „oroszországi szocium” alapkategóriává emelése – amellet, hogy a másság iránti befogadásra nevelés is hangot kap.
5. A káoszt legyűző és az egységet biztosító rendszerteremtés záloga mindenkor az erős központi hatalom – még a 16–17. századi autokratikus formájában is.
6. Nem titkoltan, minden paradoxialitása ellenére is, ebben a folyamatban a pravoszláv egyház történelmi tevékenységének cementező szerep adatik.
7. Az ún. „orosz sajátosságok”, a „sajátos orosz út” problémaköre ellentmondásosan, nem koherens módon interpretálódik a szövegben. A 16–17. század esetében „az önelvűség” objektív adottságként manifesztálódik, míg I. Pétertől kezdve az orosz/szovjet történelem egy sajátos, a Nyugatot beérni/leelőzni hivatott állandó előrerohanások és visszatákolások soraként íródik le, aminek nem világosan kifejtettek az egyetemes történeti törvényszerűségei és hazai történeti specifikumai, illetve ezek szimbiotikus viszonya.
8. Sajátos módon – a külön publikált „vitás kérdések” tükrében – a „Standard”-nak nem a diszkusszív jellege domboro-

dik ki, ami részint érthető egy iskolai tananyag esetén, ám ellentmond a deklarált szándéknak – és a megélt történelem ellentmondásainak.

Az új orosz történettankönyvek számára írt „Történeti-kulturális Standard” szövege rendkívül széles körű szakmai és társadalmi vita után *A hazai történelem új oktatási és metodikai komplexumának koncepciója* címmel került az orosz elnök asztalára 2013 végén.³

Számos ponton ugyan javították, módosították (például teljesen megváltoztatták a szovjet korszak periodizációját), ám az Alekszandr Csubarjan akadémikus által vezetett munkacsoport (amelyben oroszlánrészt vállalt a Jurij Petrov által igazgatott OTA Oroszország Történeti Intézete) anyaga, azonban ezt követően is a viták kereszttüzeiben állt. Nyílt ülésen foglalkozott vele például az Oroszországi Duma Oktatási Bizottsága, és cikksorozatot, valamint vitát szentelt neki a hatalomközeli *Sztratyegija Rosszii* című folyóirat. Ami különösen annak fényében emelkedik jelentőségre, hogy a Vlagyimir Megyinszkij által vezetett Kulturális Minisztérium áprilisban megküldte az elnöki adminisztrációnak *Az állami kultúrpolitika alapjai* című hasonló igényű munkaanyagát.⁴ Ez a „történeti standardtól” homlokegyenest ellenkező történelemfelfogáson nyugszik: szellemileg rokon a 19. századi ún. „uvarovi szentháromság”

3 Koncepciaa novovo ucsebnno-metogyicseszkovo kompleksza po otyecsesztvennoj isztorii (avt. kollektiv pod ruk. A Csubarjana). Moszkva, 2013. Az anyagot kétszer is megvitatta a Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozata, s e vitákat összefoglalta *Vita az új orosz történeti koncepcióról* (szerk. Szvák Gyula) címen, a Posztszovjet Füzetek XXI. kötetében, 2014-ben. Rövid összefoglalása oroszul: Vengerszkie isztoriki ob istoriceszszkih debatah v Rosszii In *Trudi po rosszievegyenyiu*. Vip. 5. Moszkva, 2014. 201–225. Érdekes előadást tartott róla a Ruszisztikai Központ által szervezett Fiatal Ruszisták I. Nemzetközi Konferenciáján egy orosz MA-hallgató. Ld. Je. N. Szmirnov: Formirovanyije isztoriceszszkoj pamjatyi grazsdan Rosszii na szovremennom etape In *Altyernatyivi, perelomnije punkti i szmeni rezsima v isztorii Rosszii/Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture*. Ruszisztikai Könyvek XLI. Budapest, 2015. 459–470.

4 Ismertető bírálata: *Kommerszant*, 2014. április 24.

(pravoszlávia, autokrácia, népiség) eszméjével. (A lényege, hogy Oroszországot – egyebek között – Danyilevszkij nyomán a „bűnös” Nyugattól teljesen eltérő civilizációként tételezi és meghirdeti a harcot a „másság” [pl. a multikulturalizmus] minden megnyilvánulása ellen.)

Az orosz történetiszakma és közösség viszont meglepő pluralizmusával és vitakészségével tűnik ki. Láthatóan nehezen megy egy egységes történelemszemlélet elfogadtatása, így a hatalom is meglehetősen óvatosan kezeli a kérdést. Az új történelemtankönyvi koncepció ugyanis egy gyakorlatilag minden szakmabeli által elfogadott kompromisszumként, konszenzuális módon került az elnök asztalára, amely számos következetlensége és régi beidegződése ellenére egy alapvetően „nyugatos”, az európai értékeket zsinórmértékül használó, az orosz történelmet az európai történelemben elhelyező történelemfelfogáson nyugszik.

A vitákban körvonalazódni látszik, hogy nemhogy az egységes „állami” történelemszemlélet „gründolása”, de még az egységes történelemtankönyv-család létrehozása is a szakma ellenállásába ütközik. Komolyan fel sem merül a történész-céhen belül, hogy az elfogadott „történeti sorvezető” a szükséges szakmai minimum rögzítésén kívül bármiben is korlátozza a tudomány véleménynyilvánítási szabadságát, vagy a tanár meghatározó szerepét az ismeretátadási folyamatban. Akadnak, persze, olyanok – jellemzően a feltörekvő generációból –, akik valamiféle – tételesen nem deklarált – hatalmi elvárásnak megfelelni akarván alaposan túllőnek a célon. Mint pl. egy Bagdaszarjan névre hallgató történész a moszkvai „szerviz” egyetemről, aki a *Sztratyegija Rosszii* című folyóirat 2014-es évfolyamában lényegében keresztesháborút hirdet az, úgymond, túlsúlyban lévő liberális felfogás ellen, táblázatokba foglalva a „helyes” és „helytelen” véleményeket, és végső megoldásként az „ellenálló” akadémiai és felsőoktatási struktúra új káderekkel és intézményekkel való felcserélését sürgeti.⁵

5 http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1393762631&archive=1393762902&start_from=&ucat=14&

Az orosz történészszakma elitje azonban bátor és elszánt szakmai értékei megvédésében, és az orosz hatalom a maga módján ezt akceptálja is azzal, hogy nem ragaszkodik az erőszakos megoldásokhoz. Persze, attól még a múlt meghódításáért vívott harc rendületlenül folyik.

Akárhogy is, az új orosz történelem tankönyvek számára írt „Történeti-kulturális Standard” a tradicionális orosz történet-szemlélettől számos ponton eltérő, metodikai szempontból több újítást javasló, míg metodológiailag egy sikeres Oroszország képét kínáló szakmai sorvezető. A totalitáriánus elméletet, a Hitler–Sztálin azonosságot hirdető és a nagy honvédő háború jelentőségét relativizáló mai magyar neohidegháborús történészek nem sok muníciót találnak a maguk számára ebben az új orosz tankönyvi koncepcióban. Még lényegesebb, hogy a divatos „civilizációs” elmélet „másságot” abszolutizáló felfogása sem kap általa megerősítést.

Minden oroszok legnagyobbika

Egy identitását kereső politikai közösség számára kulcsfontosságú kérdés, hogy hova, kihez „nyúlhat vissza” a történelemben, mely korszakot vagy személyiséget tart(hat) példa- vagy előképének. A rendszerváltást követő két évtizedben I. Péter mindig „dobogós” (ha nem éppenséggel az első) helyre került minden történelmi közvélemény kutatásban Oroszországban. Ezért volt meglepő, hogy a 2008-as „Oroszország neve” című reprezentív TV-műsorral egybekötött össznépi szavazáson egészen az 5. helyre csúszott vissza. Mielőtt e váratlan eredmény okait találgatnánk, vessünk egy pillantást magára a bizzar „versenyre”.

A végeredmény több hónapig tartó, háromfordulós versenyben dőlt el. Először egy 500 fős listát szűkítettek 50 főre, majd abból választotta ki a közönség közel 45 (!) millió szavazat alapján a legjobb tizenkettőt.⁶ Ezt követően a nagy polémiákat kiváltó

6 Rövid életrajzaikat ld. Szvák Gyula (szerk.): *Dvenadcaty imen Rosszii*. Budapest, Russica Pannonicana, 2012. A „show” rövid ismertetése Szvák Gyula:

és a közvéleményt erősen megosztó verseny, amelynek egyes etapjain hol Szergij Radonyezsszkij (egy 14. századi szent szerzetes), hol Lenin vagy Sztálin vezetett, a Rosszija nevű TV-csatornán folytatódott. A 12 „versenyzőt” 12 adásban 12 felkért, nem annyira dühös, mint inkább ihletett ember képviselte. E harmadik versenyszakaszbán a mezőny hamar hármas bolyokra oszlott. Korán megszökött az Alekszandr Nyevszkij, Sztálin és Nagy Péter hármas, őket a Lenin, Puskin, Sztolipin üldöző trió követte. Erősen leszakadva következett Nagy Katalin, II. Sándor, a „reformer” cár és Szuworov, a 18. századi nagy hadvezér. A mezőny végén Mengyelejev, Dosztojevszkij kullogott, míg az utolsó helyet tartósan IV. (Rettegett vagy Félelmetes) Iván foglalta el. Ez utóbbi számára már a döntőbe jutás is erőn felüli teljesítménynek számított, hiszen arról lemaradt Zsukov, a berlini győző, vagy a magyarok számára még váratlanabban – Lev Tolsztoj.

A finis hihetetlen izgalmakat és váratlan fordulatokat hozott. Az utolsó előtti héten Puskin néhány nap alatt megduplázta szavazatait és élre tört, miközben Sztolipin is felzárkózott a harmadik helyre. A sokáig az élbolyban lévő Sztálin és Nagy Péter visszacsúszott a 4. és 5. helyre. És akkor következett az utolsó, a Sztolipinnak szentelt adás, ahol a múlt századelő „nemzeti liberális” monarchista miniszterelnöke nevében a zsűri elnöke, a világhírű rendező és színész, Nyikita Mihalkov játszotta el a prókátor szerepét.

Itt azt hittük, hogy előre borítékolni lehet a végkifejletet. Amivel egyáltalán nem azt akarjuk állítani, hogy ez a közönségsvavazásos verseny manipulatívabb lett volna, mint más internet- és SMS-szavazásokon alapuló szórakoztató show-műsorok, mint, mondjuk, nálunk a Megasztár, vagy a más országokban is lezajlott „Legnagyobb”-választások. A mintát adó BBC például 2002-ben csak a legnagyobb nehézségek árán tudta kihozni – egyebek között – Diana ellenében Sir Winston

Churchillt. Még nagyobb botrány volt Ukrajnában, ahol a sajtóhírek szerint a honvédő háború idején a „nemzeti függetlenségre” hivatkozva a nácikkal együttműködő és a holokausztban részt vevő hírhedett Bandera lett volna a biztos befutó, ha a szervezők nem térnek jobb belátásra és nem nyilvánítják Bölcs Jaroszláv fejedelmet győztesnek. A 2003-as egyesült államokbeli szavazás pedig még ennél is abszurdabb listát eredményezett, hiszen a győztes Ronald Reagenen kívül a top 10 még másik öt elnököt tartalmazott, a hatodik helyen a később a népszerűségi listák legalján tanyázó George W. Bush-sal ékesítve.

Az elemző inkább némi bizonytalanságot vélte felfedezni a műsor szervezőinek céljait, irányultságát tekintve. A hivatalos honlap szerint a korábbi fázisban sok millió szavazatot figyelmen kívül kellett hagyniuk, mert, egyebek mellett, Sztálin és szent Radonyezsszkij-vírusok intéztek támadást a rendszer ellen. A legjobb 12 „beszavazását” így Alekszandr Nyevszkij nyerte meg több mint 2 millió szavazattal Puskin és Dosztojevszkij előtt. Ekkor még szinte biztosnak tűnt, hogy vele akarják megnyeretni a finálét is, mert szinte végig vezetett – igaz, Sztálin állandóan ott lihegett a nyakában. Ezenközben I. Péter egyre inkább lemaradt. Nem beszélve Leninről, aki pedig egy – korrekt módszerekkel végzett – reprezentatív, országos felmérésen Sztálin és I. Péter mögött még biztos harmadik volt. Most azonban mint galambot a cylinderből, úgy varázsolták elő Sztolipint, aki pár órával a szavazás lezárása előtt még vezetett. Végül kevesebb mint 1000 szavazattal szorult az 524 575 voksot kapott – Alekszandr Nyevszkij mögé. A harmadik helyre további négyezer szavazattal lemaradva Joszif Sztálin futott be.

Arra vonatkozóan lehetnek ötleteink, hogy miért Nyevszkij és Sztolipin és miért nem Sztálin lett a befutó. Alekszandr Nyevszkijnek, a pravoszláv egyház szentjének 21. századi médiagyőzelme nemcsak Oroszország „lelki egységét”, de a hatalom és az egyház szövetségét is kifejezi, amely egyúttal világosan „megüzeni” az orosz társadalomnak (és a világnak), hogy az orosz katonai vitézség megkérdőjelezhetetlen és szent.

Egyébként is, ha végig tekintünk az eddigi „Ki a legnagyobb?” show-k történetén, akkor azt a törvényszerűséget fedezzük fel, hogy amíg a Nyugaton nemhogy nem szégyellik, hanem kifejezetten élre szavazzák 20. századi államférfiaikat, addig Kelet-Európában egész a középkorig kell visszamenniük, hogy többé-kevésbé konszenzusos jelölteket találjanak. Sztolipin „majdnem győzelme”, pedig a mai rendszer legitimációját, igazolását sokkal inkább képviseli a maga forradalom- és szocialistaellenes meggyőződésével, a tőkés magántulajdon és az orosz államnacionalizmus sikertelen összeházasításával, mint bárki más a 12 jelölt közül.

Hogy Sztálin miért nem, annak megválaszolására kár időt pocskolni – ellenben, hogy az orosz közvéleményben vitathatatlan tapasztalható Sztálin-reneszánszt kívánta ellensúlyozni az előbbi két történelmi figura előretörése, az vitán felülinek tetszik. Miközben egyikőjük sem menne át egy valamennyire is szigorú és értékorientált történészi rostán. Sztolipin – túl azon, hogy végül is eredménytelennek bizonyult, mégis csak az autokratikus rend forradalmárok ezreit lenyakasztató őre volt: nem éppen egy karizmatikus személyiség. Alekszandr Nyevszkij történelmi tettének részletesebb elemzésébe pedig nem is érdemes belemenni egy patrióta szempontokat előtérbe állító, „nemzeti” hőst kereső paradigmán belül. A „névai” csata katonai értelemben egy kis ütközet volt, perifériális jelentőséggel, míg a „vérei” ellen a tatárokkal kötött szövetsége stratégiai jelentőséggel bírt. Valójában tehát igen nehéz őt valamiféle világtörténelmi jelentőségű államférfiként és egyszersmind nemzeti hősként pozicionálni.

I. Pétert sokkal könnyebb lett volna. Amint mindig is könnyebb volt, hisz ennek nagy a hagyománya az orosz történelmi tudatban és történelmi tudat manipuláló praxisban.

A pozitív Péter-imágónak súlyos történelmi, történetfilozófiai okai vannak. Az átalakító cár az objektív történések okán volt az egyetemes történelem jelentős alakja. Sok tekintetben sikeres reformjai által Oroszország Európa egyik vezető hatalma lett. A modern Oroszország vita nélkül vele veszi kezdetét.

Péter cár azért megkerülhetetlen minden identitását kereső orosz generáció számára, mert az elmúlt háromszáz év alatt az orosz nemzeti önbecsülés kulcsfigurájává vált. E folyamatot, természetesen, koronként változó módon és intenzitással, de mesterségesen generálták és manipulálták. I. Péter ugyanis a mindenkori hatalom kedvelt előképe volt. De a mindenkori ellenzékének is. Sokan közülük a forradalmárt, még többen a reformert látták benne.

Az orosz történelmi gondolkodás történetében végül is csak egyszer volt egy olyan hosszabb időszak, amikor I. Péter alakja háttérbe szorult. Legalábbis a másik rettegett cárral, IV. Ivánnal szemben. Ez azonban a sztálini időszakban történt, amikor Sztálin személyesen is többször beleavatkozott a IV. Iván- és I. Péter-értékelésbe. Az Eizenstein *Rettegett Iván* című filmje forgatása, sőt forgatókönyve kapcsán kifejtett véleménye világossá teszi prioritásait: ő egy, a Nyugat – s azon belül, a németek – ellen harcoló és e küzdelmében a párttűtő bojárokat meglec kéztető (értsd: szükség esetén kiirtó) uralkodónak akarta a cárt láttatni, aki országát erős kézzel irányítja. I. Péter viszont csak részlegesen felelt meg ezen elvárásoknak, hírhedett „nyugatosága” miatt, ezért szorult hátrébb a sztálini panteonban.⁷

Valami hasonló játszódik le manapság is. Természetesen a megfelelő változtatásokkal. Itt nincs szó sztálini típusú hatalmi aspirációkról, a véres kegyetlenség legitimációs kényszeréről. Szó van viszont rendteremtésről, a felbomlott birodalom legalább részleges újjáépítéséről, a nemzeti nagyság ideológiai, társadalomlélektani – sok tekintetben a pravoszláv egyházra bázírozó – alátámasztásáról. A revolúció helyett az evolúció ül ünnepet, a jelicini nyugati eredetű ultraliberális káoszt a tősgyökeres orosz talajban fogant rend váltja fel.

Sem a radikális átalakításoknak, sem az „európaizálásnak”, sem az egyház megregulázásának nincs tehát itt a szezonja.

7 IV. Iván és I. Péter összehasonlításáról ld. Szvák Gyula: Ivan i Pjotr. In Szvák Gyula: *Russzkaja paragyigma. Ruszofobszkie zametki ruszofila*. Szentpétervár, Aleteia, 2010. 79–86.

Minden idők legnagyobb orosz „szupersztárjának” ma csak az 5. hely juthat.

Oroszország „szimbólumai”

A „Rosszija” jól belehúzott. A tévécsatorna, tudniillik. Hasonlatosan a 2008-as nagy vállalkozásukhoz, az „Oroszország neve” című össznépi szavazós játékhoz, 2013-ban Oroszország 10 vizuális szimbólumát keresték. Pedig már a korábbi show sem volt a lehető legeredményesebbnek mondható – hacsak nem az SMS-szolgáltatóknak. Alig tudták ugyanis Sztálint leszorítani az első helyről és csak – ki tudja, milyen éteri – harcok árán futott be az élre a 13. században élt Alekszandr Nyevszkij fejedelem, a pravoszláv egyház szentje.

Ez akkor egy elfogadható kompromisszumnak tűnt – most nagyobb blamázs volt készülőben. A verseny az Orosz Földrajzi Társaság szakmai égisze alatt zajlott és alapvetően turisztikai és, persze, országimágó javítási célból rendezték meg. Az ötlet igen egyszerűnek, ám annál nagyszerűbbnek tűnt: a társadalom lehető legszélesebb köreinek bevonásával igyekeztek felkelteni az érdeklődést a hatalmas ország tárgyi nevezetességei, természeti csodái iránt. Ebben az értelemben, persze, az „Oroszország szimbólumai” szlogen egy kissé félrevezető, hiszen előbbiek aligha tarthatnának igényt ilyen magas besorolásra, ám jól jelzik azt az igényt, hogy itt mégsem egyszerű műalkotásokról vagy földrajzi unikumokról, hanem az oroszországi természeti tér patriotikus újrafelfedezéséről essék szó.

Tulajdonképpen már az is meglepő, hogy öt évvel az „Oroszország 7 csodája” – egy másik SMS-gyűjtő – akció után a „Rosszija” ismét elérkezettnek látta az időt, hogy egy gyakorlatilag azonos körben mozgó kérdésben ismét megszondázza az oroszországi régiókat. Még a „verseny” rendje, szabályai is kísértetiesen hasonlók. Háromfordulós szavazás, amelyben először Oroszország tíz nagy földrajzi-közigazgatási körzete saját régiója „csodáira” szavaz, majd a második fordulóban

egy közös virtuális küzdőtéren összeeresztik e régiókat. Az „Oroszország 10” küzdelemben először ez a szakasz zárult le – példátlan eredménnyel: a Kreml győzött. De nem ám a moszkvai, a Vörös tér mögött, hanem a Kolomna városában levő. Szó, ami szó, elég régi – III. Vaszilij korában kezdték építeni, a 16. század második negyedében – és viszonylag szépen megőrződött az utókornak. 38 millió hatszázháromezer hatszázhuszonkilenc SMS- és internetszavazatot kapott. Ám az igazi szenzációt nem is ez okozta, hanem, hogy a második helyre a 2008-ban épült, Ahmat Kadirov „Csecsenföld szíve” elnevezésű mecset került – mindössze 400 ezer szavazattal lemaradva. Ami főként annak tükrében kapja meg a maga jelentőségét, hogy a további nyolc „jelölt” összesen nem kapott még 15 millió szavazatot sem.

Ramzan Kadirov csecsen elnök rögtön csalást kiáltott és kilátásba helyezte az apjáról elnevezett mecset „visszaléptetését” a versenyből. Ráadásul valami igaza lehetett is, mert utána a verseny szervezői nem győztek magyarázkodni amiatt, hogy az utolsó napokban valóban akadozott a Csecsenföldről érkező SMS-ek fogadása.

Az aggodalomra, amely már hosszú hónapig kísérte az akciót, tehát volt elég ok – nem véletlenül mutattak be róla prezentációt magának Putyin elnöknek. Az aggályokat azzal hárította el az ötletgazda, hogy ahogy az „Oroszország 7 csodája” esetében is történt, a végén, a harmadik fordulóban majd „kiegyenesedik” a dolog. Tudniillik akkor már csak olyan szavazatokat fogadnak el, amelyek legalább öt nevezetességet megjelölnek, így módon téve lehetetlenné egy-egy körzet saját magára való szavazását. Ez egyébként a 7 csoda esetében tényleg bevált, végül is semmi kifogásunk nem lehet a „győztesek” ellen. Az orosz ábécé szerinti sorrendben a Bajkál-tó, a kamcsatkai Gejzírek völgye, a Mamajev kurgán és „Oroszország-anyácska” Volgográdban, Peterhof, a Vaszilij Blazsennij-székesegyház, a manysik komi földön található szent Szelvájta Oszlopai és az Elbrusz-hegység végül is minden kíváncsúnak megfelel és méltán lehet Oroszország büszkesége.

A mostani tízben azonban csak egy „csoda”, a Bajkál, maradt meg dísznek, semmi moszkvai vagy pétervári nevezetesség, viszont volt köztük két pravoszláv kolostoregyüttes, két mecset, két vár, egy buddhista templom, egy szabadtéri művészeti park, egy vulkán, plusz a Bajkál. Vessenek meg érte, de nekem például ezek közül csak ez utóbbihoz és a Troice-Szergijev Lavrához volt szerencsém. A Japán által elvitatott – 1973 óta lakatlan – Kunasir szigeten lévő vulkán, de még az Asztraháni vár is kiesett eddig az *actio radiusomból*.

A fináléban aztán „elrendeződött” minden. Választani ugyanis nemcsak ebből a tízből, hanem összesen harminc potenciális „szimbólumból” lehetett – és legalább ötöt kellett. Így helyre állhatott a világ – Oroszország – rendje. Illetve, az mégse teljesen. A moszkvai Kreml, a Vörös tér (nem is beszélve a Lenin-mauzóleumról) ugyanis még a legjobb harmincba sem került be. Így aztán már pótvizsgáznia sem lehetett. Végül a nyertesek – sorrendet nem hirdettek – a következők lettek: Peterhof, Mamajev-kurgán, a Bajkál-tó, a Kadirov-mecset, a Kolomnai Kreml, a Rosztovi Kreml, a Pszkovi Kreml (Krom), a Nyizsegorodi Kreml, a Troice-Szergijev Lavra és Kizsi. Négy Kreml a moszkvaiért cserében.⁸

A tanulság itt marad velünk. Az akció honlapja szerint az egyik legfőbb cél a „»geopatriotizmus« új hullámának formálása a régiókban”.⁹ Nos, ez úgy tűnik kicsit túl jól sikerült, ugyanis a centrum gyakorlatilag kimaradt belőle. Viszont sikerült felkorbácsolni a regionális nemzeti érzelmeket. A közigazgatási körzetek ugyanis Oroszországban általában nem egy neműek sem etnikai, sem vallási tekintetben. Egyébként is, a régiók nem egyszerűen a lokálpatriotizmus, de a nemzeti öntudat fejlődésének felfelé ívelő fázisában vannak. Bizonyos területeken a mecset valóban az ott élő nép vallási-nemzeti szimbóluma, s ennél fogva nemzeti büszkeség és védelem tárgya, dicsőségének hirdetése ilyen körülmények között nemzeti prioritás.

8 Vö.: <http://interesnoewmire.ru/pobediteli-konkursa-rossiya-10/>

9 Ld. részletesen: <http://10russia.ru/>

Persze, nem összoroszországi prioritás. A sok kis nemzeti prioritás aligha fog valami grandiózus orosz „geopatriotizmussá” összeállni egy effajta szavazós játékban. Nem véletlenül vette kézbe a tankönyvek kérdését a hatalom és dolgoztatta ki azok egységes tartalmi-szemléleti „standardját”, amelynek egyik fő tétele az „összoroszországi identitás” megteremtése. Van mit, lesz még mit tanítani erről a majdan elkészülő tankönyvekből.

* * *

Korai lenne ma még valamiféle összegzést alkotni az oroszországi „állami történet- vagy emlékezetpolitika” ügyének alakulásáról, esetleges eredményeiről, hiszen még nem készült el az egységes tankönyvcsalád. A fentiekben bemutatott szavazásos akciók, azonban jól mutatják azt a nemzeti, társadalmi közeget és annak irányultságait, amelyet egy ilyen új történet-szemléletnek egyfajta „összorosz szociummá” kellene gyúrnia. Kortársként kíváncsian várjuk az „identitáscsata” újabb fordulóit, történészként azonban szkepszisünknek kell hangot adni a gyors sikert illetően. És, persze, hitet tenni azon mély meggyőződés mellett, hogy csak a kutatás szabadságán alapuló pluralisztikus történelemfelfogás, az alternatívák szabadságának szabad bemutatása segíthet a reális nemzeti önkép kikristályosodásában.

Kívülről nézve, persze, könnyű. A nemorosz ruszistát nem kötik az orosz „nemzeti történetírás” hagyományai, nem szenved az „orosz nemzeti látószög” esetleges torzulásaitól. Nem nehéz tehát neki, ha csak nem szenved ruszofóbiában (amely viszonylag ritka betegség a ruszisztikában) „minden harag és részrehajlás” nélkül, elfogulatlanul látni és láttatni az orosz történelmet.¹⁰

10 Egy ilyen módszertan felvázolására tettem kísérletet a *Kis magyar ruszisztika* (Budapest, 2011) című kis kötetemben, amely valójában egy bevezetés akart lenni a ruszisztikába.

Ez azonban csak a látszat. Korszakonként nagyon is jól kimutathatóan változott az orosz történelemről vallott felfogás – nálunk is, Oroszországban is. A tisztességes történetírásnak azonban minden korban megvoltak a képviselői. Nincs más dolgunk – és lehetőségünk –, mint az ő példájuk követése.¹¹

P. S.: 2016. október 15-én Orjol városában felállították – először az orosz történelemben – IV. Iván (a „Rettenetes”, „Rettegett” vagy „Félelmetes”) szobrát. A visszaszámlálás megkezdődött...

2018

11 A Ruszisztikai Központ ebbéli erőfeszítéseit példázza a már az új ruszista-generáció legtehetségesebb tagjait is felvonultató jubileumi kötete: Szvák Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Ruszisztikai Könyvek XL. Budapest, 2015.

„Az orosz történetet az oroszoknak kell írniuk, miért avatkoznak ebbe bele a magyarok?” Mikrohistoriográfiai etűd

Concerto (1992)

Első tétel: Mosso

1984-ben védtem meg kandidátusi disszertációm a leningrádi Zsdanovról elnevezett egyetemen, IV. Iván szovjet historiográfiájáról.¹ Csak nyolc esztendő telt el utána, de Magyarországon megdőlt a pártállami rendszer, az első szabad választásokat követő második évbe fordultunk. A szabadság nagy eufóriáját hamar felváltotta a nekikeseredettség:

„megrendültek a hagyományos szocialista nagyüzemi szféra létalapjainak végső pillérei is, januárban öncsődöt jelentett az ózdi acélmű, s később a diósgyőri sem kerülhette el a sorsát. Még ugyanebben a hónapban állapotodott meg a kormány az érintettekkel a hazai bányák többségének bezárási rendjéről is [...] Egész ágazatok épültek le egyetlen év alatt, aminek hulláma a foglalkoztatottak negyedét közvetlenül is érintette. Nem csoda, ha év végére a munkájukat elvesztettek száma a 700 ezer közelébe kúszott, ami jóval

Ez a cikk nem jöhetett volna létre, ha Szili Sándor nem őriz meg elővédése dokumentumait, s nem bocsátja azokat rendelkezésemre.

- 1 Szvák Gyula: *Kljucsevice problemi szocialno-polityiceszkov isztorii Rosszii vto-roj polovini XVI veka v russzkov i szovjetszkov isztoriografii*. (Gyisszertacija na soiszkanyije ucsonoj sztyepenji kangyidata isztoriceszkih nauk. LGU, 1984) (Rögtön az elején le kell szögezнем, hogy a Leningrádi Állami Egyetem Történettudományi Fakultásán 1984-ben senkit sem zavart, sőt, nagyon is támogatták, hogy egy magyar IV. Iván korának szovjet historiográfiájáról írt.)

meghaladta az előzetes várakozásokat... Az ingerült egészségügyi dolgozóktól a csalódott ötvenhatos veteránokig, az újból átvert parasztgazdáktól a demokráciát féltő nagyvárosi értelmiségiekig úgyszólván valamennyi nagyobb társadalmi csoport megjelent ebben az évben az utcán. Az utca – mindenkié [...] 1992-ben teljesedett ki a demokrácia ebben a hagyományos értelemben.”²

A filmművészet gyorsan reagált a változásokra. Szabó István ebben az évben mutatta be az „Édes Emma, drága Böbe” című filmjét, amely éppen a tantárgyuktól megfosztott orosz tanárok tragikus vergődésén keresztül sejteti, hogy az új világ sem nem lesz egészében új, sem nem lesz szép, illúzióink ezzel kapcsolatban ne legyenek.³ Mindez a legkevesbé sem látszódot Bill Clinton önelégült és lesajnáló arcán, amikor például Borisz Jecinnel barátkozott. Volt, hogy egyenesen kinevette orosz kollégáját, aki, persze, ehhez jó médiumnak bizonyult, de az amerikai elnök minden bizonnyal nem ezért lett az év embere a *Time* szerint. Vagy valamelyest mégis, hiszen ennél beszédebben nem demonstrálhatta az USA új helyét, felsőbbrendűségét a világban.

Ebben az esztendőben nemcsak a magyarok és az oroszok itták ki az államszocializmusból a kapitalizmusba való viharos átmenet okozta keserű csalódás poharát. Voltak, akik még rosszabbul jártak. Jugoszlávia felbomlott, elkezdődött, majd népiirtásba torkollott a délszláv háború. A genocídiumot az egykori Szovjetunió sem úszta meg: véres összecsapások törtek ki Hegyi-Karabah birtoklásáért.

Nekünk, magyaroknak nehéz volt ezt az évet szeretni, az oroszok meg kifejezetten gyűlölték. Még negyedszázaddal később is így emlékezett vissza egy blogger az „Oroszország 1992-ben. Megéltünk, ahogy tudtunk” című írásában: „Negyed-

2 Kéri László: „Hűszéves a rendszer – 1992 – A reménytelen diskurzusok éve”. *Népszabadság*, 2009. március 9. 7.

3 Békés Pál: „Hazafelé, félúton”. *Filmvilag.hu*. Online: http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=455

század. Jubileum. Az 1992-es év a posztszovjet korszak egyik legpusztítóbb és legreménytelenebb éve volt, az úgynevezett Új Oroszország első teljes éve. Mibe került csak az infláció, amely végeredményben elérte a 2600%-ot! Egyébiránt, már az új év első napjaiban, amikor az emberek magukhoz tértek a rövidre szabott ünnepek után, rögvest vadul nézegetni kezdték a boltokban az új árcédulákat [...]. És megkapták a terápia első sokk-injekcióit [...].⁴

A Szovjetunió felbomlásának évét, a sokkterápiát, a gazdaság romba dőlését, a tömegek elnyomorodását, az elszabadult árakat és inflációt, a „vócseres” rablóprivatizációt azóta, persze, tudósok regimentje elemezte. A mi éppen 30 éve alakult Magyar Ruszisztikai Intézetünk is újonnan indult „Szovjet Füzetek” című sorozatában szakértői gyorsjelentések sorával rukolt elő.⁵ Az események jelentőségét a magyar média kivételesen szintén gyorsan felfogta.⁶ A *Magyar Nemzet* például már az 1992. január 2-i számában „Ordas indulatok leselkednek” című

4 <https://klikabol.com/2017/09/rossiya-v-1992-godu-my-vyzhivali-kak-mogli.html>

5 *A peresztrojka vége?* (Kerekasztal-beszélgetés). Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1991; Andrej Petrov: *Privatizálás a Szovjetunióban*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1991; *A Szovjetunió vége?* (Szakértői gyorsjelentés). Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1991; *A jecini gazdaságpolitika alternatívái* (Szakértői jelentés). Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1992; *A rendszerváltás a tények tükrében, 1989–1991*. (Összeállította: Máté István, Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993); *Jelcin és a jecinizmus* (Szakértői jelentés). Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993, oroszul: *Jelcinscsina* (Будапешт: Венгерский Институт Русистики, 1993). Ez utóbbi olyan hírnévre tett szert, hogy a valamilyen úton-módon Moszkvába jutott 200 példánya villámgyorsan szétterjedt, később I. Ja. Frojanov is citálta a *Pogruzsenyje v bezdnu* c. kötetében. (Online: <http://lib.ru/POLITOLOG/froyanow.txt>, 7, 14.), és az OTA Oroszország Történeti Intézete Tudományos Tanácsának ülésén 1997-ben az igazgató A. N. Szaharov is úgy mutattott be, mint a kiadvány egyik létrehozóját (miközben előadásom az orosz feudalizmus historiográfiájáról szólt). Ld. *Dokumentumok történeti ruszisztikánk tárgyköréből* (Posztszovjet Füzetek XV.) Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2000. 8.

6 Akkortájt ugyanis még dolgoztak Moszkvában a nagyobb újságok, valamint az MTL, a Magyar Televízió és a Magyar Rádió kiküldöttei.

keretes írásában készíti fel a magyar olvasót a várható oroszországi traumákra.⁷

Számomra a leghitelesebb azonban egykori témavezetőm, R. G. Szkrinnyikov beszámolója volt: „Kedves Gyula! Nálunk megkezdődött a szünet, de nem teljesen, mert az egyetem nem fizette ki a tanároknak a júniusi és a nyári fizetéseket. Az egyetemnek óriási pénzügyi nehézségei vannak. A saját nehézségeimről nem beszelnék: azok az egész tudományos értelmiség nehézségei [...]”⁸

Ha az ember korabeli fényképeket nézeget, a metróállomások környékét ellepő anyókák tömegeit látja,⁹ akik szerény portékájukat árulják: van, aki használt villanykörtéket, két szál répát vagy egy félretaposott csizmát. A legmegdöbbentőbb, hogy jól öltözött fiatal nők is beálltak a sorba, s árulták, amijük volt.¹⁰ A boltokból az áruk eltűntek, a legprimitívebb csere- és feketekereskedelem ütötte fel a fejét, aztán, persze, a szovjet ember számára oly mitikus, olyannyira vágyott – mert elérhetetlen – „produkti” (árak) végül megjelentek, de megfizethetetlenek voltak az utca embere számára. Eközben Borisz Jelcin és ellenzéke vitustáncot járt: képtelenebbnél képtelenebb taktikai lépéseket, olcsó politikai trükköket, gyorsan kötött és felbomló szövetségeket, átállásokat, árulásokat, emberi gyalázatosságokat tartalmazó politikai szomorújáték vette kezdetét, ami évekig tartott, s állandósította az átmenetiség, a bizonytalanság apokaliptikus érzetét a társadalomban.¹¹ A peresztrojkanak és a Szovjetunióknak ugyan vége lett, de a „régí” és „új” harcának végkimenetelét nem lehetett megjósolni.

7 Vida László: „Ordas indulatok leselkednek – Birodalmi reformok”. *Magyar Nemzet*, 1992. január 2. 2. (A cikket jegyző moszkvai tudósító, Vida László ma a Magyarország moszkvai nagykövetségének első beosztottja.)

8 R. G. Szkrinnyikov levele Szvák Gyulának, 1992. július 12.

9 Online: <https://klikabol.com/2017/09/rossiya-v-1992-godu-my-vyzhivali-kak-mogli.html>

10 Uo.

11 Online: <https://foxford.ru/wiki/istoriya/rossiya-v-1992-1999-gg-vnutrennyaya-politika>

Az orosz ember számára hirtelen nem csupán a Szovjetunió felbomlása, hanem Oroszországa is kézzel fogható közelségbe került. A tegnap még birodalom ma a 17. század eleji időket idézte, a „zavaros időszak”, a *szmuta* második kiadása köszöntött be.¹²

Nem érthetetlen ezek után, ha a történetírás is általános válságban volt. Nem csupán Oroszországban, hanem a világban is folytatódott a szakma elbizonytalanodása. Magyarországon épp a jellegtelenség határozta meg: a politikai rendszerváltás nem hozott új csúcsműveket, amit jószerivel az előző időszak dicséreteként is felfoghatunk, ugyanis a „szabadság eljövetelével” nem kerültek elő szenzációs művek az asztalfiókból. Paradox módon, ez jellemző az „új” orosz történetírára is. 1992-ben, vagy előtte, hiába várták a nagy alkotásokat, azok nem jöttek.¹³ „A szenvedélyek elmúltak” írja róla a korszak historiográfusa, legalábbis az 1980-as évek második feléhez képest.¹⁴ Ez, persze, erős eufemizmus, mert a viták tovább folytatódtak,¹⁵ de elég reménytelen scenáriót ígérve a peresztrojka korának – Jurij Afanaszjev vezette „radikális-reformer” irányzata számára – hiszen e cikk szerzője tanulmánya végén kénytelen megjegyezni: „Mindez néha nem tudja nem kiváltani a sötétség és pesszimizmus érzetét [...]”¹⁶ Itt, ebben a pillanatban, csak anynyi látszott biztosnak, hogy „a legkönnyebb volt a pluszokat

12 Szvák Gyula: «Prezigiént Borisz – Car Borisz.» In Krausz Tamás (szerk.): *Konyec Jelcinscsini* (Poszt-Szovjet Füzetek XIV.). Budapest, Vengerszkij Insztitút Ruszisztjiki, 1999. 7–11.

13 Nem is tudtak volna nagyon jönni, mert tudományos munkák alig jelentek meg: az 1861–1991 közötti orosz történelemtől írott munkák pl. az 1991-es 995 db-nyi mennyiségről 1992-re 282-re (!) csökkentek. (V. A. Nyevezsin – O. A. Pruckova: «Izdanyije isztoricseszkoj lityeraturi: krizisz ili sztabilizacija?» In G. A. Borgyugov (szerk.): *Isztoricseszkiye isszledovanyija v Rosszii. Tyengyencii poszlednyih let*. Moszkva, AIRO-XX, 1996. 22–36.

14 A. P. Logunov: «Krizisz isztoricseszkoj nauki ili nauka v uszlovijah obsszcsesztennovo krizisza: otyecsesztennaja isztiorigrafija vtoroj polovini 80-h – nacsala 90-h gg.» In Ju. N. Afanaszjeva (szerk.): *Szovjetszkaja isztiorigrafija*. Moszkva, 1996. 447

15 *Isztoricseszkiye isszledovanyija v Rosszii. Tyengyencii poszlednyih let*, 427.

16 Logunov (1996): i. m. 479.

mínuszokra, a mínuszokat meg pluszokra felcserélni a múlt értékelése során.”¹⁷

Az állatorvosi ló” szerepe e tekintetben Volkogonov tábornoknak jutott. A „Volkogonov-szindrómát” Krausz Tamás szellemesen elemezte,¹⁸ s ez megkímél engem az írástudó árulásának diagnosztikájától. A posztmodern veszélyt mindenestre már érzékelt az orosz történetírás, de az új metodológia ki munkálásában 1992-re mindössze odáig jutott, hogy a történeti irodalom leggyakrabban citált szerzőjévé Bergyajevet avatta.¹⁹

Ha körbenézek az általam legjobban ismert korokban és témákban, akkor arra a látszólag meglehetősen, ám számomra korántsem váratlan eredményre jutok, hogy például IV. Iván és I. Péter koráról egyetlen jelentős mű jelent meg 1992-ben: Ruszlan Szkrinnyikov *Carsztvo tyerrora* című nagymonográfiája. Jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, hogy művét, jóval halála után, angolul is kiadták.²⁰ Vonjuk le tehát azt a következtetést, hogy 1992 nem olyan év volt, amely kedvezett volna az orosz történettudomány fejlődésének, aminek a legfőbb oka mégis csak az, amit Logunov így fogalmazott meg: „a történettudomány válsága elsősorban létfeltételeinek válsága.”²¹

Bár ez az év minden vonatkozásában a krízis jeleit mutatja, a legkevésbé éppen a magyar–orosz viszonyokra volt jellemző. Habár az új, jobboldali kormány leépítette az orosz kapcsolatokat, s miniszterelnökének, az újraéledt kereszténynemzeti kurzus eminens képviselőjének gondolkodását pedig

17 Logunov (1996): i. m. 435. Ezt egy nálunk tartott konferencián V. V. Alekszejev akadémikus így fogalmazta meg: „a pluszok sodró felcserélése mínuszokra”. Ld. V. V. Alekszejev: «Uralszkaja skola isztorikov». In Szvák Gyula (szerk.): *Regionalnije skoli russzkoi isztoriografii / Regional Schools of Russian Historiography*. (Ruszsiztikai Könyvek XVIII.) Budapest, Russica Pannonica, 2007. 20.

18 Krausz Tamás: *Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei, 1917–1928*. Budapest, Napvilág, 1996. 15–17.

19 Logunov (1996): i. m. 473.

20 R. G. Skrynnikov: *Reign of Terror: Ivan IV*. Leiden–Boston: Brill, 2016. Továbbá: R. G. Szkrinnyikov levele Szvák Gyulának, 1992. július 12. 1.

21 Logunov (1996): i. m. 476.

az oroszoktól való történelmi félelem határozta meg, ami – és a pillanatnyi finanszírozhatatlanság – ugyan a keleti piacok elvesztésével járt, de paradox módon 1992 mégis a külpolitikai kapcsolatok újbóli szárba szökkenésének az éve.

Ennek fő oka mindkét vezető belpolitikai beszorultsága volt, ami diplomáciai sikerekért kiáltott. Ehhez jó alapot szolgáltatott, hogy 1991 júniusára az utolsó szovjet katona is elhagyta Magyarországot, illetve, hogy Antall József az augusztusi puccskísérlet idején azonnal (az amerikai elnök után másodikként) támogatásáról biztosította Borisz Jelcint.²² És az oroszországi destabilizációtól, a „demokratikus” – értsd: a nyugati – útról történő letéréstől való félelmében²³ emellett mindvégig kitartott. Ez a magatartása az egyetemes diplomáciatörténet egyik legpikánsabb eseményét eredményezte: 1991. decemberi 6-i moszkvai látogatása során egy napon írta alá a Kremlben mind a közvetlenül ezután felbomló Szovjetunióval (Gorbacsovval), mind Oroszországgal (Jelcinnel) a kétoldalú alapszerződést. (Sőt, még ugyanaznap, a visszafelé úton, Kijevben az ukránokkal is szerét ejtette.²⁴)

Így Jelcin 1992. november 10–11-i, újabb szerződéseket hozó, „történelmi” magyarországi látogatását bizakodás előzte meg²⁵ és kedvező diplomáciai légkörben került rá sor.²⁶ Azt nem állíthatjuk, hogy a magyar közvéleményt különösképpen meghatotta volna a magyar parlamentben elhangzott (bár a tolmácsberendezés meghibásodása miatt csak oroszul hallott²⁷)

22 Keskeny Ernő (2012): *A magyar–orosz kapcsolatok, 1989–2002*. Budapest, Századvég, 2012. 89.

23 Keskeny (2012): i. m. 87.

24 Keskeny (2012): i. m. 92.

25 Vö.: Vida László *Magyar Nemzet*-beli 1992. november 10-i vezércikkével, amelyben így ír: „A szakítás következményeire rádöbrent és egyszersmind a nyugati segítséghez fűződő illúzióiból kijózanodott szomszédok most újfent egymásra találhatnak.”

26 A Szabadság téri Szovjet Hősi Emlékmű elleni állandó fenyegetések miatt azonban rendkívüli biztonsági intézkedésekre is szükség volt. Ld. Budapest vendége az orosz elnök. *Népszabadság*, 1992. november 11. 3.

27 Online: https://www.magyarhirlap.hu/tudomany/Az_orosz_elnok_latogatasa. Ugyanebben a visszaemlékező cikkben tételesen nem igaz az az állí-

bocsánatkérése az 1956-os bűnökért. A választásokon győztes párt ruszofób kampánya ugyanis megtette a hatását,²⁸ ugyanakkor az is igaz, hogy a megítélés az oroszok gyengesége miatt jelentősen neutralizálódott:²⁹ „a közhangulat úgy alakult, mint a futball-pályán, ahol, ha semlegesek játszanak, az ember előbb-utóbb a gyengébbnek drukkol.”³⁰

Ezt jelzi egyébként a mi független tudományos társaságként működő Ruszisztikai Intézetünk egyik társadalmi akciója is, mégpedig 1992 márciusában az orosz TV magyarországi adásának visszaállításáért, ami jelentős médiatámogatással végül győzelemre vezetett.³¹

Második tétel: Furioso

1992. július 3-án került sor, leningrádi (majd szentpétervári) levelező aspirantúrája lejártával, egykori tanítványom,³² Szili Sándor, kandidátusi disszertációjának vitájára ugyanazon a tanszéken, ahol én is védtem 1984-ben. Az a nap sem volt érdektelen a magyar újságolvasó polgárok számára. A *Magyar Hírlap*ban egy oroszokról szóló dokumentumfilmről olvashat-

tás, hogy a magyar sajtó ne számolt volna be részletesen Jelcin beszédéről (vö. pl. Lambert Gábor cikkével a *Magyar Nemzet* 1992. november 12-i számában a 3. oldalon.)

- 28 KECSKEMÉTHY GÉZA: Tovarisi konyec. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/tovarisi-konyec> A grafikus (nomen est omen) Orosz István interpretációjában, aki nem tekinti ruszofóbnak a plakátot. Online: <https://www.moksha.hu/art/a-huszeves-plakat-tovarisi-konyec>
- 29 K. Cs.: „A BBC a magyarországi ruszofóbiáról, »Esterházy nem rivalizál Puskinnal«.” *Népszabadság*, 1992. június 5. 6.
- 30 „Oroszországban nincs példa a totalitárius keretek szétfeszítésére. Beszélgetés Szvák Gyulával a történelmi párhuzamokról”. *Magyar Nemzet*, 1993. március 31. 12. Az interjú olvasható: Szvák Gyula: *Nem lelkendezhetek főállásban. Beszélgetések Oroszországról*. Budapest, Gondolat, 2018. 24.
- 31 Az már más kérdés, hogy ez is csak további kb. félévet jelentett a frekvenciák privatizációja miatt.
- 32 Vezetésem alatt írta meg 1985-ben *Nyugat-Szibéria fegyveres meghódítása és előzményei* című szakdolgozatát, amelynél nem igényelte témavezetésemet (a témaelfogadás után egyszer sem konzultáltunk), de amely a műfajában kifogástalan volt.

tak ismertetést a beszédes „By, by, Szása, kitoltál velem” címmel,³³ s ugyanebben a számban hirdette magát a *Kommerszant* című lap is a 6. oldalon. A *Népszabadság*ban másnap, a hétvégi mellékletben Szilágyi Ákos nagyesszéje jelent meg „Csók-csata-tér lovagjai”³⁴ címmel és M. Lengyel László „Támadás a „Szovjetunió” ellen” című helyszíni beszámolója az osztankinói TV-székház környékének tüntetőiről. A *Magyar Nemzet* szombati száma beszédes karikatúrát közöl Borisz Jelcinről, aki porondmesterként egy lángoló karikát tart fel, ostort pattogatva, a kiterített medvének (értsd: a betiltott SZKP-nak).

Az elővétel délután 5 előtt 10 perccel kezdődött és kb. két órán keresztül tartott. Az eseményen 14-en vettek részt, köztük a Tanszék olyan neves professzorai, mint Ju. D. Margolisz vagy B. V. Ananyics, az OTA levelező tagja.³⁵ A témavezető, R. G. Szkrinnyikov nem volt jelen. (Az előzményekhez tartozik, hogy Szili Sándor visszaemlékezése szerint³⁶ – amelyet megerősít R. G. Szkrinnyikov már idézett levele is – az eseményt megelőzően sor került Szili Sándor és az egyik bíráló személyes találkozójára, amelyen a disszertánst igyekeztek rábeszélni a beadott anyag visszavonására.) Az elnöklő I. Ja. Frojanov, aki egyszerre volt abban az időben tanszékvezető és dékán, először a disszertánsnak adta meg a szót.

Szili Sándor – emlékei szerint 20 percben – összefoglalta disszertációja fő célkitűzéseit és eredményeit.³⁷ Vállalkozása újszerűségét abban látta, hogy a Szibéria Oroszországhoz kerülésére vonatkozó koncepciók fejlődéstörténetének előtte nem született meg szisztematikus, monografikus feldolgozása. Gyakorlatilag 3 fő alak köré csoportosítva mutatta be az egyúttal (az egymást felváltó „hódítás” («завоевание»), „benépesítés”

33 A cím az akkori idők egy vidám slágerét idézte, amelynek eszmei mondanivalója abban foglalható össze, hogy amióta Szása elment, a pórul járt hölgy egyfolytában az óráját keresi és a vodkát vedeli.

34 A mellékelt fotón Brezsnyev és Honecker szokásos meghitt üdvözlő csókja látható premier plámban.

35 Szili Sándor feljegyzései, 1.

36 Szili Sándor levele Szvák Gyulának, 2020. április 14.

37 Szili Sándor levele Szvák Gyulának, 2020. április 21.

(«колонизация»), „csatlakozás” («присоединение») terminusokkal leírt) új historiográfiai kronológiát eredményező alapkoncepciók létrejöttét. A felfogásában az első „orosz” professzionális történész, a német G. F. Müller már a 18. század közepére – lényegében máig ható érvényességgel – feltárta és koncepcionális keretbe foglalta Szibéria Orosz Birodalomhoz kerülésének történetét, amelyet Sz. V. Bahrusin bizonyos vonatkozásaiban továbbfejlesztett és V. I. Sunkov – gyakorlatilag pártutasításra – igyekezett megmanipulálni. Ezen negatív tapasztalattól vezérelve, ezért azzal zárta mondanóját, hogy számára a disszertáció fő mondanivalója: a külső – főleg politikai – beavatkozás káros a tudományra, s tisztelet azoknak az orosz történészeknek, akik ez ellen küzdöttek/küzdenek.³⁸

Ugyancsak a szerző visszaemlékezése szerint ez az emelkedett expozé nem hatotta meg a jelenlévőket, akik alig figyeltek az előadására.³⁹ Tehát eddig minden az ilyenkor szokásos tanszéki értekezletek forgatókönyve szerint zajlott, hasonlóan más égtájak ilyen rendezvényeihez. Az első kérdés azonban megadta a védés alaphangját s még a beavatatlanok számára is egyértelművé tette, hogy itt nem a hagyományos, gyakran oly’ fárasztóan unalmas eseményről lesz szó. „Mondja, legyen szíves, létezik az, hogy itt, Oroszországban a külföldiek előtt semmi nem volt, még a történeti gondolkodás csírája sem?”⁴⁰

38 Szili Sándor Bevezetője disszertációja elővédésén, 1992. április 3. 1–11.

39 Szili Sándor levele Szvák Gyulának, 2020. április 21.

40 Az idézet a szerző elővédéséről szóló saját kezű feljegyzéséből (a továbbiakban: Szili Sándor feljegyzései, 2. o.) származik. Nem lévén sem grafológus, sem igazságügyi írásszakértő, a magam laikus módján az írásképből azt a következtetést tudom levonni, hogy a Feljegyzések nem utólagos, hanem közel egyidejű írásmű. (A szerző valószínűleg pontosan jegyzetelt és esetleg betekintetett valamiféle tanszéki jegyzőkönyvbe, amit aztán letisztázott, mert az aligha valószínű, hogy a vita hevében nem hevenyészve, hanem grammatikailag is pontosan tudta volna írásban rekonstruálni a párbeszédeket.) Ennél tovább terjedő „nyomozati” tevékenységet azonban nem kívánok folytatni és nem is tartanék etikusnak. Ugyancsak etikai megfontolásokból a vitában részt vevők nevét nem hozom nyilvánosságra, mert sokan közülük ma is aktívak, s engem nem az érdekel, hogy ki mondta, hanem, hogy mit mondott: tehát maga a jelenség.

A nyilvánvalóan költői kérdést ugyan követte egy udvarias válasz, de ez nem vette el az addig papírjaikba (a dolgozat példányaiba) merülő történészek kedvét. A terjedelmes dolgozatot ugyanis a jelenlévők többsége nem olvasta (volt, aki ezt be is ismerte, hiszen a felkért bírálókon kívül ezt máshol sem szokták gyakran megtenni. A „Feljegyzések” tanúbizonysága szerint szinte szórakoztatóan alakult a disszertáció egyik központi alakjával – pontosabban annak halálával – kapcsolatos disputa:

„– Honnan veszi Ön, hogy Sunkov öngyilkos lett? Ismertem őt. Ő egy rendes, becsületes ember volt. Nem tudom azt elképzelni, hogy végzett volna magával. Ez nem vallana rá.

– Amikor megismerkedtem Sunkov tevékenységének anyagaival, akkor az a benyomásom támadt, hogy ő egy negatív figura. De az összes róla szóló visszaemlékezés egészen mást mondott, azt, hogy egy becsületes ember. Engem zavart ez az ellentmondás (*nevetés a teremben*), és ezért elmentem Moszkvába, hogy beszéljek egy olyan emberrel, aki ismerte őt. És, igaz, nem mondta ki, hogy Sunkov öngyilkos lett, de ezt sugallta a következő szavakkal: »nagyon tragikus körülmények között vesztette életét«. (*nevetés a teremben*)

– (*mosolyogva*) És mi motiválta volna Sunkov öngyilkosságát?

– A Szibéria-kutatók bebizonyították neki, hogy tévedett, nem volt igaza. De felülről nyomást gyakoroltak rá, hogy a régi álláspontot képviselje. 1966-ban a *Pravdá*-ban megjelent egy háromszerzős cikk. Az egyik szerző Sunkov volt. Ez a cikk vetett véget a desztalinizációs folyamatnak a történettudományban.

– Igen, volt ilyen cikk. De Sunkov és Truhanovszkij nem akarta aláírni. Kényszerítették őket. Ám az aligha valószínű, hogy Sunkov öngyilkosságot követett volna el. (*nevetés a teremben*)

„lehetséges, azzal magyarázható, hogy távolról sincs teljesen tisztában a marxista metodológia lényegével. A nemesi-polgári történetírással ellentétben – olvashatjuk a 9. oldalon – »a marxista tudósok szigorúan ragaszkodtak a dialektikus materializmus filozófiájához és az egész múltat az osztályharc nézőpontjából szemlélték«. Arról, hogy a marxista társadalmi filozófia az a történelmi materializmus, és hogy utóbbi egyáltalán nem összegezhető az »osztályharc« tételében, az idézett következtetés alapján a szerzőnek fogalma sincs.”⁴⁵

E megjegyzés azt tanúsítja, hogy dacára a párt megszüntetésének és hivatalos ideológiája lejáratási kísérleteinek, a marxista metodológiának ebben a történelmi műhelyben még megingathatatlan pozíciói maradtak, kissé emlékeztetve e sorok íróját saját, 1984-es védésének „lenini alapú” kritikájára.

Az első fejezettel kapcsolatban a legnagyobb kifogása, hogy „valószerűtlen határokig fel van fújva Müller személye és munkája”, akit – nyilván az egyensúly helyrebillentése végett – eként mutat be: „Ki is ő valójában? G. Müller ifjúkorában a német egyetemisták azon kategóriájába tartozott, amely, Schlözer szavaival élve, azt gondolta, hogy sehol másutt nem könnyebb szerencsét próbálni, mint Oroszországban.”⁴⁶

A Müllerrel kapcsolatos szerzői vélekedések a bírálót Bergyajevhöz, majd tőle kiindulva a következő fejtegetésekhez vezetik:

„A kutatása tárgya – az orosz történelem – iránti szeretet hiánya, sőt a lenéző viszonyulás hozzá, alkalmas arra, hogy az adott tárgyat meghamisítsa, bárminemű eskütételek és fogadkozások hangozzanak is el az elfogulatlanságról [...] *(Nem teljesen világos, hogy kire gondol a bíráló – Sz. Gy.)* Oroszországhoz Müllert is, Bauert is Schlözerrel együtt sajtóságos

45 Uo. 3.

46 Uo. 4.

viszony fűzte... S ha a disszertáns állandóan szembe helyezi az »elfogulatlan kutatást... a hazafias bizonyítékkal« (42. l.), akkor számára észrevétlen marad az elfogulatlan kutatás és a XVIII. századi német történészek azon munkái közötti különbség, amelyeket esetenként a ruszofób hangulat hatott át.”⁴⁷

Itt azért álljunk meg egy pillanatra, mert ebben az okfejtésben manifesztálódik az az alapvetés, hogy, aki az orosz történelmet nem szereti az *per definitionem* nem lehet elfogulatlan történész, s először bukkan fel a ruszofób jelző.

A disszertáció 70. oldalát a következő kritika éri:

„felsorolja az orosz valóságból eredő negatív következményeket, amelyek fékezik a történelmi kutatásokat. Sok megfogalmazása túlzás, vagy teljesen hibás / »Oroszország sok évszázados kulturális izolációjáról«, »az uralkodásnak a XVI–XVII. századi védekező vagy támadó háborúk folyamán kialakult autokratikus jellegéről«, »Oroszország szellemi kultúrájának zártságáról«, »az orosz nemzet külön missziójának felismeréséről«, a »környező népektől (nem tudni miről van itt szó) való kulturális izoláció egyoldalú pravoszláv bűnéről«, »a nemzeti büszkeség érzéséről«, »az orosz emberek kisebbségi érzését ’kompenzáló’ erős fegyvercsörgetésről«, arról, hogy »a világ vezető hatalmaival való versengés és a legyőzésük eszméje a hivatalos politika szintjén formálódott meg«. Az összes ilyen tézis bizonyíték nélkül marad, nem történik egyetlen olyan tudományos munkára sem hivatkozás, ahol ilyenrel érvelnének. Mert ilyen műveket komoly szakemberek nem írtak. Ennyire primitív megállapítások legfőképpen a néhol ruszofób jellegű publicisztikai művekben grasszálnak.”⁴⁸

47 Uo. 5.

48 Uo. 7–8.

Így, egy kupacba gyűjtve ezek a megállapítások valóban riasztóan ruszofóbnak hathatnak egy ruszofil hazafi (nem történész) számára, de annyit már most leszögezhetünk, hogy nem csak Szili Sándornál, nem csak primitív és publicisztikai, s főképp nem csak ruszofób írásokban olvastunk már ilyeneket. Sőt, hosszan sorolhatnánk a bíráló által hiányolt hivatkozásokat.

A disszertáció második fejezetével nagyjából-egészéből megelégedő bíráló a harmadikról szóló véleményét rögtön az elégedetlenségének hangot adva nyitja: „Az 1930–90-es évek hazai historiográfiájának szentelt harmadik fejezet váltja ki a legnagyobb elégedetlenséget. Szintúgy a radikális felfogás szélsőségeit tükröző publicisztikából kölcsönzött bizonyítatlan kiinduló posztulátumok keverednek a leíró jelleggel. A 3. fejezet szövege az analitikus tudományos kutatás attribútumai helyett a feleslegesen kiélezett publicisztikai pamflet ismérveivel tűnik ki.”⁴⁹

Vegyük sorra, mire is gondol a bíráló.

Első szentencia (megjegyezzük az új idők új szeleinek fuvallatát mégiscsak érzékelve Bergyajev után most A. Cipkótól⁵⁰ kölcsönözve a muníciót) – **Szili egybemossa a szovjet korszak egészét:**

„Kétségtelen, hogy a politikai konjunktúra meghatározott hatást gyakorolt a történettudományra. Ez régóta ismert. De úgy beszélni róla, mint a történetírás fejlődésének elsőrendű faktoráról – ez annyit tesz, mint erőszakot tenni a történeti anyagon. Nem lehet az egyik szélsőségből a másikba esni [...]. Minthogy az adott gyilkos formulát a szerző az egész ’30–’90-es évekre alkalmazza, amelyet »totalitárius rezsim«-nek nevez (126. o.), így ezekbe automatikusan beleesnek a kortárs kutatások, így R. G. Szkrinnyikov művei

49 Uo. 9.

50 Tipikus „peresztrojikai” figura. Életútjáról, nézetei változtatgatásáról ld. részletesen: «Pocsemu zablugyilszja Alekszandr Cipko?» Online: <https://rosenf-polit.livejournal.com/3074.html>

is, márpedig ilyen jellemzésükkel határozottan nem lehet egyetérteni.”⁵¹

Nehéz lenne ez esetben vitatkozni a bírálóval, ám kétségtelen egy nagyon magas labdát ütött le könnyörtelenül, hiszen a szerző nyilvánvalóan – ez a tételes kifejtés során egyértelműen kiderül – nem a teljes szovjet historiográfiára gondolt, és pláne nem a saját témavezetőjére.

Második szentencia – **Szili nem a maga teljességében érti, hogy a bolsevikok csak köptek az orosz nemzetre:** „Itt csak egy valami maradhat: vagy az autarkia vagy a »világforradalom« [...] A »pártelit« nem tudott egyszerre két egymást kizáró politikát folytatni. Nem nehéz kitalálni, hogy a bolsevikok, különösen az uralmuk első időszakában köptek az orosz nemzetre, az orosz kultúrára, Oroszországra, ők csak a maguk »világforradalmára« gondoltak.”⁵²

Harmadik szentencia – **Szili állandóan átpolitizálja a történeti anyagot:** „A 140. oldalon fölöslegesen átpolitizálódik a Történeti Intézetben folytatott vita. Más oldalról, csupán az a tény, hogy egy sor történész ellentmondott az A. V. Sesztakov által megszemélyesített »voluntarista koncepcióknak az orosz történelemről« ellene dolgozik a disszertáns azon állításának, hogy a ’30-as évek végén a tudományos gondolatot a párt és az állam teljes elnyomásban tartotta.”⁵³

Negyedik szentencia – **Szili nem képes átérezni Sztálin emelkedett patriotizmusát:**

„Nem lehet egyetérteni a disszertáns azon tézisével, mely szerint a Nagy Honvédő Háborút követően az orosz pat-

⁵¹ Uo. 10.

⁵² Uo. 11.

⁵³ Uo. 12.

riotizmus elkezdett »vad nacionalizmusba« átnőni, amely már nemcsak a külvilág, de a Szovjetunió nemszláv népei ellen is irányult. »Ezen új jelenség első szimptomájának« Szili Sándor I. V. Sztálin 1945. május 24-i nevezetes pohárköszöntőjét nevezi meg... (»Iszom az orosz nép egészségére«), amelynek teljes szövegét idézi a disszertáció 143. oldalán. Semmilyen »vad nacionalizmusról« nincs és nem is lehet itt szó. Itt annak a nemzetnek való háláról van szó, amely a háború legnagyobb terheit viselte vállán, s amely megmentette az egész emberiséget a fasizmustól. Úgy írni az adott esetben, ahogy Szili Sándor tette, nemcsak nem helyes, de nagyon kegyetlen is. A mülleri tézis követése, amely szerint a történésznek nem lehet Hazája, hite, uralkodója, az orosz történezt, Szili Sándort oda vezette, hogy nem fogta fel az orosz történelem egyik legfontosabb eseményének történelmi és erkölcsi értelmét.”⁵⁴

Sokatmondó ez a szöveghiba. Szili Sándor itt – nyilvánvaló elírás miatt – mint „orosz történész” szerepel, ami a legnagyobb tudatalatti elismerés az őt bíráló részéről. Önkéntelenül is, mint orosz történésztől kéri rajta számon az orosz princípium szeretetét, indulata ezért olyan heves, hiszen egy „idegent”, orosz történelmen kívül állót, egy „beavatatlant” erre valószínűleg nem méltatna.

Ötödik szentencia – Szili Sunkovot egy becsvágyó „karrieristának” tartja:

„A 149. oldalon V. I. Sunkovot »becsvágyó történész«-nek nevezi, akinek a felső pártkörökhöz fűződő viszonya biztosította a gyors szolgálati karrierjét. Az ilyen típusú kijelentést egy tudományos munkában el kellett volna kerülni. Sunkov »becsvágyáról« és »karrierizmusáról«, mint bárki máséről, csak az őt jól ismerő tudósoknak van joguk beszél-

54 Uo. 13.

ni, vagy az olyan szerzőknek, akik a szavaikat a forrásokra: emlékiratokra vagy más dokumentumokra hivatkozva alá tudják támasztani [...].”⁵⁵

Hatodik szentencia – Szili szerint az oroszok pogromlovagok:

„Olyan, remélem téves, benyomás keletkezik, mintha Szili Sándor nagyon azt akarná, hogy az oroszok hódítóknak és pogromlovagoknak nézzenek ki, akik semmi pozitívumot nem hoztak Szibéria népeinek, csak regressziót és pusztulást. Ezért minden más értékelése is tendenciózus. [...] De még egy idézet szeretnék citálni. Ezek lord Carson szavai, akit nehéz lenne orosz patriótának nevezni: »Oroszország vitathatatlanul rendelkezik egy nagyszerű adománnyal: hűséget, sőt barátságot tud kivívni azok körében, akiket alávetett [...]».”⁵⁶

Hetedik szentencia – Szili mindenáron a Szibéria „meghódítása” terminust erőlteti:

„Amiért Szili Sándor küzd, az azon történelmi valóság leegyszerűsítése lenne, amelyre az adott esetben a különböző folyamatok jellemzőek és visszalépésnek számítana a Hazai historiográfiában [...]. Mi több, Szili Sándor véleménye szerint, a szovjet hatalom utolsó pillanatáig a Szovjetunió egységének egyik cementező faktora éppen a Szibéria »csatolásáról« és az őslakos népiségek Oroszország keretébe történő bevonásának »progresszív jelentőségéről« szóló tézis volt. Ezekben a szavakban a tudományos diszkusszió végletekig történő átpolitizálása érhető tetten. Sőt, azt lehet mondani, hogy a disszertáns szerint a probléma tudományos vizsgálata hiányzott az utolsó évtizedek historiográfiájában, s a tisztán politikai definíciók domináltak. Történetírásunk

⁵⁵ Uo. 14.

⁵⁶ Uo. 14–15.

kb. 50 éve lényegében kitörlődik a hazai történettudomány történetéből.”⁵⁷

Nyolcadik szentencia – Szili csak felcseréli az előjeleket:

„Önmagában az állami-ideológiai kontroll torzító hatásának gondolata a tudományra, általánosságban nem kifogásolható, de konkrét alkalmazása nem sikerült a disszertációban a hazai történettudomány története vonatkozásában. Ha korábban a historiográfia fejlődését egy mederben volt elfogadott vizsgálni, és »tudományos« – marxista (szovjet) és »tudománytalan« – burzsoá történetírássra felosztani, akkor Szili Sándor megőrizve a »tudományos–tudománytalan« felosztást, csupán az előjeleket cserélte fel. A disszertációban a szovjet történetírásnak jut a »tudománytalan« jelző.”⁵⁸

Végső ítélete: a disszertáció nem sikerült, lényegi átdolgozásra szorul, adott formájában védeésre nem bocsátható.⁵⁹ Ami, persze, nem meglepő, ha azt nézzük, hogy a szerző legnagyobb erényének a jó oroszságát tartotta, s szinte egyetlen eredményét, állítását nem fogadta el, azokat tendenciózusoknak, igazságtalanoknak, túlzottan kategorikusoknak, leegyszerűsítőeknek, légből kapottaknak, olykor primitíveknek, túlfűtött átpolitizáltaknak, előítéleteseknek, gyakorlatilag ruszofóboknak tartotta, a szerzőt pedig olyan „nihilistának”, aki azt a benyomást kelti, hogy fő ambíciója az oroszok pogromlovagokként való ábrázolása.

Hasonló szellemben nyilatkozott a másik tanszéki kvázi-opponens is, aki csak szóban fejtette ki véleményét, de amely nem okozott meglepetést, mert a fentebb idézett költői kérdéseivel már megelőlegezte bírálatának eszmei-

⁵⁷ Uo. 16–17.

⁵⁸ Uo. 18.

⁵⁹ Uo. 19.

ségét. A bíráló a disszertáció első bekezdését felolvasva jutott el végkövetkeztetéséig: „Ez a disszertáció csak a mi mazochizmusunkra apellálhat. Nem szabad elfogadni, sőt! Én minden formája ellen tiltakozom. És most még Amerika felfedezését akarják ünnepelni! Gyalázat! Én nem kívánok ebben részt venni.”⁶⁰

Ez a hozzászóló volt az, aki még az elővédés előtti időben a témavezető Szkrinnyikov professzornak fejtette ki azt a nézetét, hogy „[a]z orosz történetet az oroszoknak kell írniuk, miért avatkoznak ebbe bele a magyarok?”⁶¹

És akadt még egy „irányban lévő” harmadik résztvevő is, akinek az a kétes dicsőség jutott, hogy feltegye az „i”-re a pontot:

„Ez a disszertáció átpolitizált – a peresztrojkás historiográfia nyomása alatt keletkezett, ami nem más, mint történelmi bacchanália. Ennyi idős koromra eljutottam a következtetésig, hogy a történet nem lehet meg politika nélkül. Az orosz történetnek nemzetinek kell lennie, ám ez a disszertáció inkább nyugatos rajtaütés, az orosz eszme elleni kirohanásokkal. (Kiemelés tőlem – Sz. Gy.) Egyszerűen felháborító. Ezt a disszertációt nem szabad kinyomtatni. Ez ellentmond az orosz nemzeti léleknek. (Kiemelés tőlem – Sz. Gy.) De többet mondok. Lépéseket kell tenni, hogy ezt a munkát se Magyarországon magyarul, se Nyugaton ne lehessen kiadni.”⁶²

Negyedik tétel: Calmato

Az érzelmek és indulatok láthatólag elszabadultak a hivatalos opponens megsemmisítőnek szánt, de legalább szakszerűen érvelő véleménye után. Talán érdemes megállnunk egy pilla-

⁶⁰ Szili Sándor *feljegyzései*, 8.

⁶¹ R. G. Szkrinnyikov levele Szvák Gyulának, 1992. július 12. 3.

⁶² Szili Sándor *feljegyzései*, 7–8.

natra a történet elmesélésében, hogy szemügyre vegyük: hol is történt ez a minidráma és kik alakították a főbb szerepeket?

A Leningrádi, majd Szentpétervári Egyetem Történettudományi Kara a Szili Sándor által is elemzett 1934-es párthatározatnak köszönheti létét: más egyetemekhez hasonlóan itt is visszaállították a történelem oktatását és ennek szervezeti kereteit. Természetesen, a „pétervári iskola” hagyományai jóval régebbre mennek vissza, az orosz, majd szovjet történettudomány számos klasszikusa tanított a pétervári egyetemen.⁶³ A Kar legnevezetesebb, emblematisz vezetője V. V. Mavrogyin volt,⁶⁴ akinek ugyan korántsem nevezhető egyenes vonalúnak a pályája, de akinek sikerült intézményét és a szintén általa vezetett Szovjetunió Története Tanszéket jó szakemberekkel feltölteni és elismert szakmai műhellyé pozicionálnia a szovjet felsőoktatási intézmények között.⁶⁵ Amikor én megkezdtem 1981-ben az aspirantúrámat, akkor olyan nagy tekintélyű professzorok dolgoztak a Tanszéken V. V. Mavrogyin mellett, mint A. L. Sapix1ro, R. G. Szkrinnyikov, I. Ja. Frojanov, Ju. D. Margolisz, és ezekben az években meglehetősen nagy presztízsnak örvendett.⁶⁶ Szili Sándor elővédése idejére, kb. egy

63 Szvák Gyula: The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century. In S. Macintyre – J. Maigushca – A. Pók (szerk.): *Oxford History of Historical Writing*. Vol. 4. 1800–1945, Oxford: Oxford University Press, 2011. 303–325.; V. P. Korzun – G. P. Mikagkov: *Naucsniye skoli v Rosszijszkoj istoricseszkoj nauke. K jubileju A.P. Repinoj*. Moszkva, Akvilon, 2017. 386–397.

64 Róla részletesen ld. A. Ju. Dvornycsenko: *Vlagyimir Vasziljevics Mavrogyin*. Szankt-Petyerburg, Filologicseszkiy fakultet SzPbGU, 2001.

65 «A '40–'70-es évek a Történeti Fakultás Hazai Történeti Tanszéke életében – egy egész korszak. Ezen egész idő alatt, legfeljebb a tőle független körülmények miatti szünetekkel, a tanszéket V. V. Mavrogyin vezette. Meg kell mondani, hogy sikerült neki megteremtenie (vagy, ha akarják, újra teremtenie) a '40–'50-es évek pusztulását követően. A tanszék éléről való távozása után (1982-ben átadta a vezetést tanítványának, I. Ja. Frojanovnak) a tanszék teljességgel erős, életképes tudományos-pedagógiai organizmus volt.” Online: <http://nauka.x-pdf.ru/17istoriya/297731-1-istoricheskij-fakultet-sankt-peterburgskogo-universiteta-1934-2004-ocherk-istorii-otv-redaktor-prof-dvornichenko-p.php>, 4.

66 „1986-ra a kar professzori-tanári állománya 63 főből állt, akik közül 21 a tudományok doktora, 36 a tudományok kandidátusa fokozat birtokosa

évtized elteltével a helyzet azonban jelentősen megváltozott. Ekkor már jó ideje I. Ja. Frojanov volt a dékán és a tanszékvezető, V. V. Mavrogyin már nem élt, A. L. Sapiro súlyos beteg volt, R. G. Szkrinnyikov távozott a tanszékről, bár az Egyetem kutatóprofesszora maradt. Az I. Ja. Frojanov körül kialakult tanítványi kör legtehetségesebb képviselői bekerültek a Karra, jelentősen megfiatalítva a Szovjetunió Története Tanszék tanári karát. Ezek a viszonylag frissen kandidált tanársegédek, adjunktusok értelemszerűen a Kijevi Rusz kutatói voltak, s addigi kutatásaik kronológiailag nem terjedtek ki a 16–17. századra vagy a historiográfiára. A vita bírálói és hangadói ők voltak.

A kulcsfigura – annak ellenére, hogy nem avatkozott a vitába –, természetesen a dékán és tanszékvezető, I. Ja. Frojanov volt. Ez az esettanulmány azonban nem róla szól, ezért itt csak az események megértéséhez szükséges információkat osztanom meg, munkásságának elemzése nem lehet feladatom. (Különben is elfogult vagyok vele kapcsolatban – mint az első szovjet történésszel, akivel életemben találkoztam – és szubjektív portréját már korábban megírtam.⁶⁷)

Az események ilyenén alakulásának van egy olyan olvasata, amely a Frojanov-Szkrinnyikov konfliktussal magyarázza a történeteket.⁶⁸ Maga R. G. Szkrinnyikov másként ítélte meg.

volt [...]. A kar többször elnyerte az egyetem legjobb bölcsészkarának járó elismerést és népszerűnek számított a felvételizők körében: egyes években 15-szörös volt a túljelentkezés.” (Uo.)

1983-ban én is írtam róla egy ismertető cikket, amelyben a legjobb orosz középkorász műhelynek neveztem, ld. Szvák Gyula: „A leningrádi történész-műhely”. *Egyetemi Lapok – az Eötvös Loránd Tudományegyetem lapja*, 1983. március 14. 5.

67 Szvák Gyula: *Na szluzsbe u Klio i u vlaszty pregyerzsascsih (Etjudy po rosszijevegyeniju)*. (Ruszsiztikai Könyvek XXXVIII.) Budapest, Russica Pannonicana, „Isztorik i kazak”, 2014. 168–170. Egyébként is mindig elkötelezett híve és magyarországi propagálója voltam a Kijevi Ruszról szóló forradalmi/eretnek koncepciójának. Vö.: Szvák Gyula: „I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Leningrád, 1974. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1978/ 1–2. 142–143.; Szvák Gyula: I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoy isztorii. Leningrád, 1980. *Századok*, 1982/5. 1098–1101.

68 „Nekem a védés után sem Szkrinnyikov, sem Alekszandr Lavrov nem mondott semmit, mert érintett, illetve külföldi voltam. Úgy kezelték az esetet,

Ő a Tanszék életében bekövetkezett fordulatban látta az okot, amelynek Szilit megelőző példája volt Ju. D. Margolisz, egy Kanadából hazatért aspiránsának megvádolása azzal, hogy az ukrán nacionalistákkal fúj egy követ.⁶⁹

I. Ja. Frojanov markáns vezető volt, aki meghatározta a Kar szellemiségét és arculatát. Nagy valószínűség szerint a Szovjetunió szétesése és a Nyugat által forszírozott neoliberais katasztrófa politika erősítette fel azt a militáns nagyorosz „oroszvédő” kari politikát, amely az évtized végére „érett be” igazán és vezetett a Kar kríziséhez, Igor Frojanov mint dékán, majd mint tanszékvezető eltávolításához. Ez az időszak tanszéki megszüntetésekkel, összevonásokkal, kirúgásokkal, nyílt levelekkel, feljelentésekkel, újságcikkekkel, rágalmazó és védelmező publicisztikákkal, heves és érzelemdús egyetemi és egyetemen kívüli megnyilvánulásokkal terhes,⁷⁰ ezért itt csak a hivatalos véleményt, a Kar 70. évfordulójára megjelentetett jubileumi kötet értékelését idézem, amelyet az akkori dékán és tanszékvezető, I. J. Frojanov egykori tanítványa írt:

„A ’90-es évek második felében a tanszék tevékenységében a negatív tendenciák erősödése figyelhető meg. A már elmúlt század ’90-es éveinek végén a tanszék, a karral együtt, nehéz időket élt át. A változások háttérében, amelyeket el kellett szenvednie a tanszéknek, az egész történeti kart megrázó konfliktusok álltak [...]. A tanszék vezetőjének politika iránti szenvedélye, a karon belüli súlyos konfliktus felszítása nem járult hozzá a tanszék fejlődéséhez. A tanszékvezető »díszjelentésekkel« homokot szórt a szemekbe és nem összpontosított a tanszék tudományos és pedagógiai

mint helyi orosz belügyet. Mindössze annyit közöltek, hogy nem rólam és nem a disszertációról van szó, hanem ez egy lehetőség arra, hogy verjenek Szkrinnikovon.” *Szili Sándor levele Szvák Gyulának*, 2020. április 14.

69 R. G. Szkrinnikov levele Szvák Gyulának, 1992. július 12. 2.

70 Ezeket összefoglalja, bevallottan I. Ja. Frojanov védelmében, tanszéki kollégája, az ekkoriban már a szabadkőművesség kutatására (https://royallib.com/book/brachev_viktor/masoni_u_vlasti_.html) specializálódott V. Sz. Bracsov: http://www.uhlib.ru/istorija/travlja_russkih_istorikov/p5.php

tevékenységének tökéletesítésére. Amely így távol maradt a történettudomány Nyugaton széles körben elterjedt innovatív irányzataitól. Ami érthető is azok után, hogy a tanszék kapcsolatai a külfölddel lenullázódtak a »világ háttérhatalmai« támadásától való félelem miatt.”⁷¹

I. Ja. Frojanov tudományos mezbe öltöztetett, de nem is titkoltan nyílt politikai szimpátiákat és antipátiákat közvetítő könyveinek koncepciója a '90-es évek végén,⁷² szerepvállalása az Orosz Kommunista Pártban, majd tudományos munkásságának az „összeesküvés-elméletek” szolgálatába állítása,⁷³ mértéket vesztő Nyugat- és „háttérhatalmak”-ellenessége a mából visszatekintve magyarázzák az 1992-ben történeteket. Személyes, családi tragédiái⁷⁴ pedig nyilván csak fokozták amiatti fájdalmát és elkeseredettségét, hogy az ország nem jó irányba – esetleg a szétesés felé – halad.

R. G. Szkrinnnyikov úgy fogalmazott, hogy I. Ja. Frojanov: „jó rendező. Megbízta az ifjait, hogy zúzzák szét Sándor disszertációját, amit ők el is végeztek.”⁷⁵ Tehát nem ellene irányuló kicsinyes bosszúról beszél, hanem ő is súlyosabb – elvi – okokat valószínűsít. S ha megnézzük nemcsak I. Ja. Frojanov, hanem

71 Online: <http://nauka.x-pdf.ru/17istoriya/297731-1-istoricheskij-fakultet-sankt-peterburgskogo-universiteta-1934-2004-ocherk-istorii-otv-redaktor-prof-dvornichenko-p.php>, 5.

72 I. Ja. Frojanov: *Oktyabr szemnadcaty (gljagya iz nasztojascsevo)*. Szentpétervár, 1997; *Pogruzenszije v bezdnu (Rosszija na iszhogye XX veka)*. Szentpétervár, 1999.

73 I. Ja. Frojanov: *Drama russzkoj isztorii: Na putyah k Opricsnyinye*. Moszkva, Parad, 2007. 952. (I. Ja. Frojanov IV. Ivánt és Sztálint ebben a bő folyamú kötetben az orosz történelem progresszív főszereplőiként mutatja be, és az előzőekben idézett köteteivel mintegy trilógiát alkotva, a „zsidózó” eretnekségtől kezdve a szabadkőműveseken és a forradalom zsidó származású vezetőin keresztül, a német és USA pénztőkéitől a mai pénzügyi háttérhatalmakig jutva megkonstruálja az Oroszországra, mint feldarabolandó koncra leselkedő ördögi Nyugat képét.)

74 Felesége és fia egy éven belül halt meg, utóbbi gyilkosság áldozata lett. Ld Online: <https://www.kommersant.ru/doc/157915>

75 R. G. Szkrinnnyikov levele Szvák Gyulának, 1992. július 12. 2.

kollégáinak későbbi pályáját, úgy azt kell konstatálnunk, hogy a munkahelyi főnöknek egyáltalán nem kellett beosztottjain erőszakot tenni. Többségük osztotta az ő „történetfilozófiáját”, volt, aki még nálánál is szélsőséesebb formában.⁷⁶

Szili Sándornak azonban támogatói is akadtak – de egyikük sem a Tanszékről. A két írásban is elkészült bírálat szerzői egykori Szkrinnyikov tanítványok voltak, pályájuk elején álló, a 17. századi orosz történelemből fokozatot szerző szakemberek. Később, de ugyanebben az évben még további négy támogató vélemény érkezett, komoly szaktekintélyek⁷⁷ részéről.

Egyikük sem vonta kétségbe, hogy a dolgozat védelemre bocsátható. Mindegyikük önálló, eredeti, koncepciózus, rendkívül alapos és tájékozott kutatásnak értékelte, amelynek nemcsak helye van, de újat is hozott a kérdés historiográfiájában:

„A szerzőnek óriási anyagot (a »Bibliográfiá«-ban kb. 400 cím szerepel) kellett elemeznie, az áttekintett kérdések igen különlemű, gyakran még az »orosz nyelvű« kutató számára is nehezen értelmezhető skálája nemcsak a szakirodalom, hanem az (akadémiai levéltárból való) archív anyagok, és időnként Szibéria történetének dokumentális publikációi ismeretét is megkövetelte a disszertánstól [...]. Úgy vélem, hogy Szili S. munkájának fő célját elérte: egy teljességgel professzionális, originális, befejezett kutatást sikerült védelemre elkészítenie [...].”⁷⁸

76 Ld. a 61. lábjegyzetet.

77 Közülük kettő az akkori idők két vezető Szibéria-kutatója, kettő historiográfus, hárman a történettudomány doktorai.

78 N. I. Nyikityin: *Отзыв на рукопись кандидатской диссертации Сандора Szili «Ключевые вопросы происхождения Сибири в России в конце XVI–XVII. вв. в русской и советской историографии / Различные концепции происхождения Сибири в составе Московского государства»* (SPb.: 1992)1.

A. Sz. Lavrov így fogalmaz: „Szili S. munkáját a historiográfiai irodalomra jellemző sémáktól és sablonoktól mentes jó irodalmi nyelvre különbözteti meg. A munka erős oldala a szigorú logikai szerkezet, amely lehetővé tette a szerzőnek, hogy megszabaduljon minden feleslegestől, s hogy munkája ne váljék citátum- és biobibliográfai gyűjteménnyé. S mindezek mellett a szerző koncepciója teljesen önálló jellegű.” (Recenziya na rukopisz kan-

A dolgozat méltatói az általános megjegyzéseiken túl elsősorban a disszertáció új kronológiáját, a Szibéria-konceptiók egymásra épülésének fejlődéstörténeti rekonstruálását, Müller tevékenységének, majd később Bahrusin érdemeinek megfelelő ábrázolását méltányolták, s általában, már a 18. században, az állam erőteljes beavatkozásának elemzését a történelmi emlékezet formálása terén, majd ennek rendkívül adatgazdag módon való nyomon követését, intézményesített formáinak feltárását a szovjet korszakban.⁷⁹

Ezek a vélemények egyáltalán nem voltak kritikátlanok. Sőt! Nyikityin például így fogalmazott: „Valószínűleg nem vette eléggé figyelembe azt a körülményt, hogy a tudománynak, bémennyire »agyonbürokratizált« is, megvan a saját logikája, a saját fejlődési törvényei, amelyeket senki, amíg tudomány a tudomány, sem a KB Politikai Bizottsága, sem az egyes diktátorok nem tudnak eltörölni [...]»

A szovjet korszakot túlzottan leegyszerűsítő interpretációt gyakorlatilag mindenki hangsúlyozta.⁸⁰ Hasonlóan az orosz

gyidatszkoj gyisszertacsi Sandora Szili «Kljucsevie voproszi priszojegyinyenyija Szibiri k Rosszii v konce XVI–XVII vv. v russzkoj i szovetszkoj isztoriografii (Razvityije koncepcii vhozsgyenyija Zauralja v szosztav Moszkovszkovo goszudarsztva)», 5.

79 Vö.: A. Sz Lavrov, *Recenzija*.

80 Pl. A. Sz. Lavrov ekként: „Amidőn elveti a történelemről, mint »a múltira irányuló politikáról« szóló felfogást, a szerző olykor maga is hajlamos a szovjet historiográfiában a különböző ideológiai és pártútmutatások tükröződését látni. Itt elengedhetetlen az a képesség, hogy a kor kontextusát észrevegyük, és figyelembe kell venni az idők során bővülő forrásbázist is, amelyekre alapozva születtek ezek a következtetések.” (Lavrov, *Recenzija*, 4.); P. V. Szedov: *Otziv na rukopisz kangyidatszkoj gyisszertacsi Sandora Szili «Kljucsevie voproszi priszojegyinyenyija Szibiri k Rosszii v konce XVI–XVII. vv. v russzkoj i szovjetszkoj isztoriografii / Razvityije koncepcii vhozsdenyija Zauralja v szosztav Moszkovszkovo goszudarsztva»* Szentpétervár, 1992. 5.; M. V. Szverdlov: *Otziv na rukopisz kangyidatszkoj gyisszertacsi Sandora Szili «Kljucsevie voproszi priszojegyinyenyija Szibiri k Rosszii v konce XVI–XVII. vv. v russzkoj i szovjetszkoj isztoriografii / Razvityije koncepcii vhozsdenyija Zauralja v szosztav Moszkovszkovo goszudarsztva» konce XVI–XVII. vv. v russzkoj i szovjetszkoj isztoriografii / Razvityije koncepcii vhozsgenyija Zauralja v szosztav Moszkovszkovo goszudarsztva»* . Szentpétervár, 1992. 2, 6.

„kulturmissziós” szerepvállalás értékelését és a „meghódítás” terminushoz mindenáron ragaszkodó álláspontját: „úgy vélem, az orosz kutatók 1950–80-as években végzett kutatásai megcáfolták a Szibéria meghódítására vonatkozó egyértelmű állításokat és a szibériai »oblasztnyikok« [regionalisták] teóriáit is a szibériai népek kihalásáról.”⁸¹ (V. A. Alekszandrov)

Mindezek mellett a hat szakértő véleménye a disszertációról, A. N. Camutali megfogalmazásában így volt összegezhető: „Úgy vélem, az alapvető megállapításai megalapozottak, s ha egy sor részleges értékelése diszkusszió, viták tárgya lehet is, [a disszertációnak] joga van a létezésre és lökést ad a probléma jövőbeli termékeny feldolgozásának.”⁸²

Ez azonban mit sem számított: az elővédésen mesterségesen felkorbácsolt hangulat vesszőfutásra kárhoztatta szerzőjét és mintegy lesöpörte a disszertációt. Ehhez képest meglepetést keltett,⁸³ hogy az elnöklő I. Ja. Frojanov végül nem hozatott határozatot a sikertelenségről, s elvben legalábbis nyitva hagyta a disszertáció további sorsának kérdését.⁸⁴ (A gyakorlatban azonban addigra már lejárt Szili Sándor aspiránsi jogviszonya.⁸⁵)

A teljes igazsághoz tartozik, hogy az indulatos megnyilvánulások mellett józan hang is hallatszott. Margolisz professzor kifejezetten kérte a hivatalos bírálót, hogy csökkentse a „ruszofób” jelző előfordulásainak számát a jegyzőkönyvben.⁸⁶

81 V. A. Alekszandrov, *Otziv na rukopisz kangyidatszkoy gyisszertacii Sandora Szili «Kljucsevie voproszi priszojegyinyenija Szibiri k Rosszii v konce XVI–XVII. vv. v russzkoy i szovjetszkoy isztoriografii / Razvityije koncepcii vhozsdenyija Zauralja v szosztav Moszkovszkovo goszudarsztva»*. Szentpétervár, 1992. 3.;

82 A. N. Camutali: *Otziv na rukopisz kangyidatszkoy gyisszertacii Sandora Szili «Kljucsevie voproszi priszojegyinyenija Szibiri k Rosszii v konce XVI–XVII. vv. v russzkoy i szovjetszkoy isztoriografii / Razvityije koncepcii vhozsdenyija Zauralja v szosztav Moszkovszkovo goszudarsztva» szovjetszkoy isztoriografii*. Szentpétervár, 1992. 2.

83 R. G. Szkrimnyikov levele Szvák Gyulának, 1992. július 12. 2.

84 Ez kétségtelenül eltért a Szili Sándor által oly’ plasztikussággal tárgyalt szovjet (sztálini) gyakorlattól, mert nem irányult a disszertáns egzisztenciális ellehetetlenítésére.

85 Szili Sándor levele Szvák Gyulának, 2020. április 21. 1.

86 R. G. Szkrimnyikov levele Szvák Gyulának, 1992. július 12. 2.; Szili Sándor feljegy-

Ötödik tétel: Ordinario

A disszertáció, a bírálatok és az elővédésen elhangzottak ismeretében, utólag úgy gondolom, hogy Ju. D. Margolisz a probléma lényegét ragadta meg. Az elővédésén nem folyt szakmai vita, itt valójában az orosz (beleértve a szovjeteket is) történeszek és tágabb értelemben véve egész Oroszország becsülete volt a tét. Legalábbis így élték meg ezt a frojanovista résztvevők, tehát a tanszéki hivatalosság. Nem vettek tudomást a dolgozat szakmai értékeiről, hanem sértettségükben és beszorítottság-érzésükben frontális támadást indítottak, és példát statuáltak. Ehhez kétségtelenül ürügyet szolgáltatott a disszertáns néhány sarkos, ellentmondást nem tűrő – és a méltatói által is szóvá tett – megállapítása. Mégis: nyilvánvalóan nem Szili Sándor személyéről, vagy magyar voltáról, és még csak nem is az „européer” Szkrinnyikov professzorról szólt a történet. Különösnek tetszik ma már, hogy az amúgy – bár nem a témából – felkészült fiatal emberek mennyire artikulálatlanul – volt, aki a szó szoros értelmében – adták elő mondandójukat. A pátozszos sértettség sohasem kedvez a szakszerű beszédmódnak. Még a meglehetősen eklektikus forrásokból – Marx, Bergyajev, Sztálin, Cipko – merítkező és a tudományos normákat leginkább magára erőltető hivatalos bíráló is csak a „ruszofób” jelzőt tudta aduásként minduntalan előhúzni tarsolyából.⁸⁷

zései, 9.

⁸⁷ Itt, ebben a vitában ez az „ideológiai bunkó” szerepét játszotta, amivel nem azt akarjuk sugallni, hogy az oroszok félelme *ab ovo* alaptalan a „ruszofób” megnyilvánulásokkal szemben. (ld. részletesen: Szvák Gyula: «K voproszu o geneziszze ruszofobii.» In Szvák Gyula (szerk.): *Goszudarsztvo i nacija v Rosszii i Centralno-vosztocsnoj Jevrope. Matyeriali mezsdunarodnoj naucsnoj konferencii budapestszkovo Centra Ruszisztyiki ot 19–20 maja 2008 g./ State and Nation in Russia and Central-East-Europe: materials of international historical conference at the Centre for Russian Studies in Budapest.* (Ruszisztikai Könyvek XXII.) Budapest, Russica Pannonicana, 2009. 21–29. Az is kétségtelen azonban, hogy az oroszok a ruszofóbiától való félelmükben hajlamosak esetenként „nagyorosz” indulatokkal „kompenzálni”, amelyetől egyenes út vezethet a xenofóbiáig, antiszemitizmusig, amint azt az elővédés néhány résztvevőjének későbbi életútja is igazolja.

Szili Sándor rosszkor volt rossz helyen. És nem is vette észre magát – dacára az előzetes figyelmeztetéseknek.⁸⁸ Oroszország romjaiban hevert, a pétervári Történettudományi Fakultáson azonban a dékán vezetésével kialakult és többségbe került egy elszánt, erős mag, amely nem volt hajlandó megbékülni a Szovjetunió összeomlásával, a nemzeti nagyság és büszkeség saját vezetőik és a Nyugat általi sárba tiprásával. Egy ilyen felfokozott hangulatban a német Müllert az orosz történettudomány atyjának, a mindenkori szovjet történettudományt pedig a párt szolgájának minősíteni, felért egy arcul csapással. Szili Sándor naiv „megátalkodottságában” erről nem volt hajlandó tudomást venni, felvállalta a konfrontációt, pedig sejtette mi lesz a vége. Sőt, joggal érezhette erkölcsi győztesnek magát és saját bőrén megtapasztalva az általa leírt diagnózist is igazolva láthatta.

Tulajdonképpen igaza is volt, hiszen néhány szerencsétlenül megfogalmazott mondat vagy jelző átírása nem változtatott volna a lényegen. Hogy tudniillik itt a tanszéki bírálók szerint egy ruszofób merénylet történt az orosz/szovjet történetírás, valójában az egész nép ellen.

Ennek az írásnak nem Szili Sándor munkájának elemzése és megítélése a feladata. Ezt megtettem 1992 őszén, amikor a sikertelen pétervári elővétel után az általam vezetett, autonóm Ruszisztikai Intézetben is megrendeztük annak munkahelyi vitáját.⁸⁹ Én is osztottam Krausz Tamás véleményét, aki opponensi bírálatában ezt írta: „tudományos szempontból nem szerencsés periódusban született a munka. A »rendszerváltás« tipikus terméke, amennyiben Szili Sándor »végigharcolja« az egész dolgot az olyan ellenfél ellen, amely már

88 Szili Sándor levele Szvák Gyulának, 2020. április 14.

89 „Szvák Gyula bírálatában alapvető módszertani hibákra mutat rá és a diszsertáció kandidátusi értekezésésként való benyújtását csak a bevezető és a befejező részek radikális megváltoztatása [...] után tartja elképzelhetőnek.” In Jegyzőkönyv Szili Sándor „Szibéria meghódításának koncepciói az orosz és szovjet historiográfiában” című kandidátusi értekezésének műhelyvitájáról. Budapest, 1992. november 5. 14.00–16.30. 4.

»döglött oroszlán«, amely tudományos és elméleti téren nem üt vissza.”⁹⁰

Ennek ellenére a dolgozat szakmai jelentőségét elismertük és egyhangúlag védelemre javasoltuk.⁹¹

Ennyi idő távlatából azt is látjuk, hogy a „döglött oroszlán” valóban nem tudott tudományos és elméleti téren visszaütni, hatalmilag azonban annál inkább. A disszertáns is levonta a megfelelő következtetéseket és a 2005-ben megjelentetett kötete a disszertációhoz képest komoly elméleti-módszertani megalapozottságú, a konstruktív kritikákat megszívlelő monográfia lett, amelyet már nem leng át az 1992-es idealista romantika, amely a legfőbb „harci” feladatának azt tartotta, hogy az orosz állam hatalmát az orosz/szovjet történetírásban leleplezze. Mert ezt egyrészt addig is tudtuk,⁹² másrészt szerencsére nem is minden korban volt egyformán igaz. A minden hatalmi kényszerrel dacoló, „önjáró”, saját belső törvényszerűségei alapján működő történettudomány, a „renitens kivételek” a mából tekintve is ennél nagyobb figyelmet érdemeltek volna.

Mert, ahogy a túlhatalom, úgy az annak való ellenállás is máig aktuális.

Váratlan aktualitást kapott napjainkban a dolgozat másik központi problémája: Szibéria „gyarmati” státuszának kérdése

90 Krausz Tamás: *Opponensi vélemény*, 1.

91 *Jegyzőkönyv Szili Sándor „Szibéria meghódításának koncepciói az orosz és szovjet historiográfiában” című kandidátusi értekezésének műhelyvitájáról*, 10.

92 Fentebb erre utalt a disszertáció hivatalos bírálója: „Kétségtelen, hogy a politikai konjunktúra meghatározott hatást gyakorolt a történettudományra. Ez régóta ismert.” De Krausz Tamással együtt addigra mi is számos cikkben elemeztük – és bíráltuk – ezt a jelenséget. (vö.: Krausz Tamás: *Pokrovszkij és az orosz abszolutizmus vitája a 20-as években* (Különlenyomat a *Történelmi Szemle* 1980/4. számából); Krausz Tamás: *Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre* Budapest, Akadémiai, 1991; Szvák Gyula: *Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében. Történelmi Szemle*, 1979/ 3–4. 592–604. Szvák Gyula: IV. Iván alakja az orosz történetírásban. *Századok*, 1982/1. 93–122.; Szvák Gyula: «Voprosz isztoriceszkovo znacsenyija opricsnyini v szovjetszkoi isztoriceszkoi nauke». *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1987/ 1–4. 327–360.

is. A témát – amint azt Szili Sándor művében meggyőzően bizonyította – valójában sosem engedte el a politika, és időről időre azóta is megjelenik egy-egy „iránymutatónak” szánt kvázi hivatalos cikk.⁹³ Az utolsó hónapokban a világban mozgalom indult a gyarmati örökséggel való őszinte szembenézésért, s ennek során szobordöntögetésekre, szoborgyalázásra is sor került. Ez megjósolhatóan hatással lesz az oroszországi recepcióra: várhatóan ismét erősödni fog a nyugati hatalmak véres kolonizációs politikájával szembeállított „békés” szibériai „betelepedés” kincstári narratívája. Azonban ez is a Szili Sándoron számonkért mértéktartással elemzendő. Azért, mert a politika beleavatkozik, még értelmes történeti feladat a nyugati és orosz gyarmatosítás közötti különbségek feltárása. S akik majd történészként a szibériai népek (viszonylag) békés csatlakozásáról írnak a jövőben, nem feltétlenül parancsra teszik: minden nemzeti, különösen, ha birodalmi, történetírás kegyesebb a saját történelmi múltjához, meggyőződésből, még akkor is, ha nem vallja be magának.

Szili Sándor mély szimpátiával citálta G. Müller krédóját, mely szerint a történésznek „nem lehet hazája, hite, uralkodója.”⁹⁴ Egy ilyen jelmondatot zsinórmértékül használni azért illúzió, mert egy történetíró nem újszülöttként érkezik a szakmába és ott nem üres lapot talál. A történetírás különböző hitű, nemzetiségű és pártállású szakemberek összessége, saját hagyományokkal, normákkal és szabályszerűségekkel, amiből a személyes pluszok és mínuszok kiszálazása éppen, hogy igazi historiográfusi feladat.

93 Vö.: N. I. Nyikityin – Ju. A. Petrov: «Russzkaja kolonyizacija v Szibiri i Amerike: Gyzyskusszionnije problemi» In *Vesztnyik Rosszijszkoj nacii*, 4–5. máj 2012 g., 2012/4–5. (Ebben a reprezentatív kötetben V. V. Putyin írta az első cikket.) Ld. erről részletesen: Szili Sándor: A szibériai frontier a 17. században. In Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései*. Budapest, Gondolat, 2016. 61–74.

94 Szili Sándor: *Kljucsevie voproszi priszojegyinyenyija Szibiri k Rosszii v konce XVI–XVII vv. v russzkoj i szovjetszkoj isztoriografii (Razvityije koncepcii vhozsgyenyija Zauralja v szosztav Moszkovszkovo goszudarsztva.)* Kézirat, 1992. 58.

Szili Sándor művének végül is javára vált, hogy a megírsult disszertációjának vezérmotívumát⁹⁵ elhagyhatta és monográfiájában Thomas Kuhn paradigma-teóriája nyomán egy differenciáltabb és strukturáltabb metodológiai keretbe helyezte kutatását: „A történeti koncepcióalkotás fent vázolt »szibériai példája« arról tanúskodik, hogy a folyamatban szerepet játszó faktorok közül három tényezőnek van döntő jelentősége: a metodológiai nézetek átalakulásának, a szociokulturális környezet megváltozásának, valamint – autonóm tudományos intézmények hiánya vagy gyöngesége esetén – a politika befolyásának.”⁹⁶

És 1992 Oroszországában még nem jött el az ideje a történet-szemléleti paradigmaváltásnak. Sőt, ha az 1984-es és 1992-es két védés körülményeit megvizsgáljuk, akkor ott, a Szentpétervári Egyetem Történettudományi Karán ebben a kimerevített történelmi pillanatban még rosszabbul is állt a dolga, mint 1984-ben, a szovjet korszakban. Dacára annak, hogy 1992-ben már a „glasznosztj” után vagyunk, de a szólás- és tudományos szabadság a bemutatott esetben csak idegengyűlöletével hozott újat. Ez sem volt azonban általános: elhangzott olyan vélemény is, amely a kemény bírálat ellenére is a megjelentetést szorgalmazta.⁹⁷

1992 orosz történettudománya nem volt nacionalistább, mint sok más országé. Persze, azóta sok víz lefolyt a Néván és Dunán. És roppant kíváncsi lennék, hogy hogy bánnának egy orosz disszertánssal, aki, mondjuk, a magyar kincstári Veritas Intézetben szeretné megvédeni „A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban” című dolgozatát.

95 Szili Sándor, *Bevezető*: „A disszertáció alapgondolata – a tudományba történő bármilyen külső beavatkozás kategorikus tagadása, különösképpen a politikai és adminisztratív struktúrák oldaláról [...]” 13.

96 Szili Sándor: *Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2005. 231.

97 M. V. Szverdlov, *Otšiv na rukopisz kangyidatszkaj gyisszertacii Sandora Szili «Kljucsevie voproszi priszojegyinyenija Szibiri k Rosszii v konce XVI–XVII. vv. v russzkaj i szovjetszkaj isztoriografii / Razvityije koncepcii vhozsdenyija Zauralja v szosztav Moszkovszkovo goszudarsztva*. Szentpétervár, 1992. 7.

Finálé

Szili Sándor elővédése után 28 esztendővel talán nem érdektelen megtudni, hogy mi történt azóta hőseinkkel.

I. Ja. Frojanov június 22-én ünnepelte 84. születésnapját, s ahogy azt a 80. születésnapja kapcsán készült TV-interjú alapján meg lehet ítélni, alapjaiban megbékélt, mert úgy látja, hogy Oroszország V. V. Putyin vezetésével elkerülte az összeomlást és halad ismét a birodalommá válás útján.⁹⁸ Oroszország nagyságát és jó hírének őrzését azóta is töretlenül a szíven viseli, hiszen 2013-ban ő is kezdeményezője volt annak a felhívásnak, amely Ilja Repin Иван Грозный и сын его Иван 16 ноября 1581 года (Rettegett Iván és fia, Iván, 1581. november 16-án) című képeinek eltávolítását követelte a Tretyakov Képtárból, mondván, a festmény sérti az orosz emberek hazafias érzéseit.⁹⁹

Az ő „ifjai” mind professzorok lettek (szám szerint öten a vita résztvevői közül) a Karon (amelyet azóta már Intézetnek hívnak), az egyetlen, aki nem vitte a professzorságig, Szili Sándor védésén a leggyújtóbb hangú szónok volt (nevezzük a továbbiakban X. Y.-nak). Nem sokkal főnöke után neki is távoznia kellett, először csak a posztjáról, utána az Intézetből is (no, nem nagyon messzire, csak egy közeli Egyetem tanszékvezetői posztjáig.¹⁰⁰) Ő egyedi személyiség, a korabeli sajtó és az egyetemisták rengeteg „színes” történetet meséltek róla.¹⁰¹

98 Online: <https://observet.livejournal.com/tag/%D0%A4%D1%80%D0%BE%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2%20%D0%98%D0%AF>

99 Online: https://ruskline.ru/news_rl/2013/10/02/eta_kartina_oskorblyaet_patrioticheskie_chuvstva_russkih_lyudej/

100 Online: https://www.terrahumana.ru/arhiv/08_02/08_02_22.pdf

101 Csak egy közülük a „Pétervári egyetem harcban a történelemért” (Szvoboda, 2000. január. 1.) című írásban: „A történeti fakultáson számomra még csak nem is Frojanov a legvisszataszítóbb figura, hanem az Orosz Történeti Tanszék egyik professzora, X. Y. Tiszta példája »az antiszemitának a köbön«. Egyszer tanúja voltam egy megdöbbentő esetnek, amikor X. Y. a zavaros időszakról tartott előadást, és hosszan elidőzött II. ál-Dmitrij etnikai származásának kérdésén. Azt mondta, hogy ál-Dmitrij zsidó volt és utána harminc percen keresztül részletezte, hogy akkoriban Oroszországban hogy viszonyultak a zsidókhoz és, hogy a zsidók milyen

Mivel ezen információk valóságtartalmát nincs módunk ellenőrizni, elfogadjuk a Szmolnij-i Szövetségi Bíróság jogerős végzését az általa indított becsületsértési perben.¹⁰² „A Bíróság – olvasható a határozatban – arra a következtetésre jutott, hogy az alperesek által elégséges számú bizonyíték került bemutatásra ahhoz, hogy az Orosz Föderáció BTK 191–197-es sz. cikke alapján X. Y. becsületének, méltóságának és hivatali reputációjának védelmében és az őt ért erkölcsi kár kompenzálása érdekében benyújtott keresetét elutasítsa.”¹⁰³

A tudományok doktora lett egyébként a Szili Sándort támogató két másik fiatalember is. Egyikük azóta a Sorbonne professzora, míg másikuk az OTA Szentpétervári Történeti Intézetének egyik vezetője.

S hogy mi lett Szili Sándorral? Ő nem lett professzor. Sem Magyarországon, sem másutt. Maga így ír életének erről a szakaszáról:

„a disszertációm folytatását megakadályozták a létfenntartási kérdések [...]. Ez tartott 1996-ig, amikor (be)kerültem a külügybe, és onnan Moszkvába. A moszkvai diplomata éveimet arra használtam, hogy Szkrinnyikov-könyveket fordítottam, illetve anyagot gyűjtöttem a disszertációm egyes altémaköreinek elmélyítéséhez [...]. 2000-ben hazajöttem

pusztító szerepet játszottak az orosz állam történetében.” Online: <https://www.svoboda.org/a/24200527.html> (Megjegyzem, tudományos vezetője és mentora, A. L. Sapiro – katonai nyilvántartása szerint – zsidó volt.) Online: <https://cyberleninka.ru/article/n/pamyati-aleksandra-lvovicha-shapiro-sluzhebnyaya-harakteristika-na-podpolkovnika-shapiro-aleksandra-lvovicha-1905-goda-rozhdeniya/viewer>

102 Online: https://ruskline.ru/monitoring_smi/2002/06/25/isk_otklonen_istoriya_prodolzhaetsya „X. Y. az órákon kiabál és mindenkit piszkál. Képes káromkodni is a vizsgákon, ha valaki nem tetszik neki. Állandóan ittas. »Fülbevalós pederaszt«, »liberális tetű«, »mocskos idegen« – az ő szájából ezek mindennapos kifejezések. [...] Amikor elolvasta ezt X. Y., felháborodott, és, feltehetőleg, feddhetetlennek érezve magát, keresetét nyújtott be a becsülete és méltósága védelmében, mintegy 5000 rubelre taksálva az őt ért »morális kár« értékét.”

103 Uo.

a diplomáciai kiküldetéséből, elvégeztem az ELTE BTK PhD iskoláját, hogy végre megvédhessem a disszertációmát. Utána elmentem a kutatócsoportba tudományos segédmunkatársnak [...], a kutatócsoporti időszak volt az életem legjobb periódusa.”¹⁰⁴

Szili Sándor ekkor már elmúlt 40 éves és ismét pályakezdő lett. De sikeresen megvédte PhD-disszertációját, amelyből elsőrangú könyv készült („mestere”, G. Müller alaposságával), és alapkönyvekkel gazdagította a hazai történeti ruszisztikai oktatást,¹⁰⁵ amelyből szintén kivette részét.¹⁰⁶ Havi 500 euróból, amennyi akkoriban egy segédmunkatárs fizetése volt, azonban nem lehet családot alapítani és fenntartani. Így tehát megint pályaelhagyó lett.

Én azt gondolom, hogy valójában a pálya hagyta el őt.

*

Sok kisiklott történészsorsot tanulmányozott Szili Sándor a szovjet történetírásban. Volt, aki rosszabbul járt, kivégezték. Volt, aki emigrációba kényszerült. Mások a GULAG-ra, megint másokat később rehabilitáltak, s folytathatták, de sosem ott és sosem úgy, ahol és ahogy abbahagyták.

Más kor, más végkifejlet. Ezeknek a történeteknek azonban sosem katarzisz a vége.

2020

104 Szili Sándor levele Szvák Gyulának, 2020. május 4.

105 Szili Sándor (szerk.): *A középkori orosz történelem forrásai*. Budapest, Pannonica, 2005; Szili Sándor (szerk.), *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források*. Budapest, Russica Pannonicana, 2009.

106 Egyik hallgatója így jellemezte: „A keleti-szlávok története. A morc külső alatt egy igazi zseni van, hatalmasnál nagyobb tudású, jó előadó, nagyon izgalmas leckéket ad. Módszertanilag is fantasztikus, nem megmondja a tutit, hanem mindig kíváncsi a véleményekre, ötletekre, azokra érdemben reagál, igazi együtt-gondolkodás volt minden szeminárium. Imádtam az óráit. Nagyon segítőkész! Sokat kell gondolkodni és olvasni az óráira, de egy igazi bölcsésznek ez a lételeme. Online: <http://www.markmyprofessor.com/tanar/adatlap/8709.html>

A magyar ruszofóbia „nagy pillanatai”

A magyar ruszofóbiának,¹ de általában a magyarok oroszképének sincs összefoglalása, monografikus feldolgoása. Néhány résztanulmány ugyan született² és doktorandusz hallgatóim is nekikezdték a szisztematikus kutatásának, a téma legnagyobb részt feldolgozatlan, és így nem lehet rálátásunk a probléma egészére. Az alábbiakban a ruszofóbia magyarországi történetének egy-egy kulcsmozzanatát villantom csak fel, ezzel is sürgetve a rész kutatások tovább folytatását és egy összegző munka elkészítését.

1581

Az évszám Báthory István lengyel király Pszkov elleni hadjáratát és ostromát jelzi. Báthory – folytatva a livóniai háború idején elburjánzó európai röpiratirodalom gyakorlatát³ – meglehetősen kiterjedt és sikeres lejárató kampányt folytatott IV. Iván

-
- 1 A „ruszofóbia” szó értelmezési kereteit megadom a következő írásban: Bevezetés a ruszofóbiába. In Szvák Gyula: *„Mi, moszkoviták”. Publicisztikák Oroszországról.* Budapest, 2020. 59–60.
 - 2 Vö.: Gyula Szvák: K voproszu o genezisze ruszofobii. In Gyula Szvák (szerk.): *Goszudarsztvo i nacija v Rosszii i Centralno-vosztocsnoj Jevrope. Matyeriali mezsđunarodnoj naucsnoj konferencii budapestszkovo Centra Ruszisztyiki ot 19–20 maja 2008 g. / State and Nation in Russia and Central-East-Europe: materials of international historical conference at the Centre for Russian Studies in Budapest.* (Ruszisztikai Könyvek XXII.) Budapest, Russica Pannonicana, 2009.
 - 3 Alekszandr Filjuskín szerint ekkor választotta le magáról Európa Oroszországot. Vö.: Alexander Filyushkin: *Livonian War in the Context of the European Wars of the 16th Century. Conquest, Borders. Geopolitics Russian History,* 43 (2016). 1–21.

orosz cár ellen,⁴ amelyben nemcsak a cár bestiális kegyetlenségét, de a felmenőire jellemző barbárságát is megénekelte. Ezzel kétségtelenül hangulatot keltett az oroszokkal szemben, persze, elsősorban az európai udvarokban és a lengyelek körében, ám mivel igen sok magyar is szolgált a seregében, joggal vélelmezhetjük, hogy ez az attitűd hatott a magyarok orosz-recepciójára is. Az orosz uralkodó egyébként a rá jellemző keresetlen stílusban igyekezett nem adósa maradni,⁵ s ez a lengyel királynak ismételten alkalmat adott arra, hogy ellenfelét alacsonyabb rendű, vérengző koronás főnek mutassa be.⁶

1602–1603

A 16–17. században már meglehetősen sok külföldi járt Oroszországban különböző minőségben, és nagyon sokan közülük hazaérkezvén, meg is örökítették útiélményeiket.⁷ Első magyarként, közéjük tartozik Zalánkeményi Kakas István is, akit tapasztalt diplomataként II. Rudolf császár küldött Perzsiába. A császári követ ugyan a visszafelé vezető utat már nem érte meg, ám feljegyzéseit átadta titkáranak, Georg Tectandernek, így a később (először, 1609-ben) *Iter Persicum* címen publikált mű közös alkotásuknak tekinthető. Oroszországi idejüket valószínűleg az oroszoktól való többé-kevésbé teljes elzártságban töltötték, így leírásuk sok eredetiséget nem tartalmaz, ám hűen

4 Szádeczky-Kardos Lajos: Báthory István hadjáratai az oroszok ellen. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888/1. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00018/00038/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1888_032-046.pdf

5 Online: <http://drevne-rus-lit.niv.ru/drevne-rus-lit/text/poslanie-groznogobatoriyu-1581/poslanie-groznogobatoriyu-1581-original.htm>

6 Alexej Bacsinszkij – Konsztantyin Jeruszalimszkij – Nyika Kocsekovszkaja – Maxim Moiseev: Gyiplomatycseszkaja perepiszka Ivana Groznovo: problemi avtorsztva, hranyenyija i bitovanyija. Online: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Bachinskiy_Erysalimskiy_Kochetkovskaya_Moiseev.pdf, 116.

7 Ld. erről részletesen: Radnóti Klára: *Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században*. Ruszisztikai Könyvek X. Budapest, 2002.

illeszkedik a kora újkori nyugati utazók többségének lenéző viszonyulásához: „Ők maguk viszont annyira istentelen, gátlástalan, becsstelen és hazudós emberek, hogy mindent nem is lehet róluk leírni. Mivel fél évig közöttük éltünk, eleget megtudtunk róluk. Véleményem szerint ezen a helyen a paráznaság, a fajtalanság és más egyéb bűnök annyira elszaporodtak, mint sehol máshol a világon.”⁸ Az ugyan nem állítható, hogy a későbbi magyar ruszofóboknak e mű biztosította volna a szellemi poggyászát, ám az alaphangot kétségtelen megadta hozzá.

1707

Ez az év úgy vonult be a magyar–orosz kapcsolatok történetébe, mint egyike a legszebb pillanatoknak. A II. Rákóczi Ferenc és I. Péter orosz cár meghatalmazottjai által aláírt *varsói szerződés* (sic!) ugyanis a magyar szabadságharc történetének kiemelkedő eseménye lett azáltal, hogy egy jelentős hatalom ezzel elismerte szerződésképes partnerének. A „népi demokratikus” korszakban nem is győzték eléggé hangsúlyozni ennek jelentőségét, sőt az 1940-es évek második és az 1950-es évek első felében még az oroszok katonai segítségéről is fantáziáltak.⁹ A valóságban a helyzet sokkal bonyolultabb volt. A felek valójában más-más indíttatásból és eltérő reményekkel mentek bele a megállapodásba, amelyet igazából egyikük sem akart betartani, mert a gyorsan változó nemzetközi helyzetben hamar okafigyottá vált. Mindenesetre jó lecke volt ez mindkettőjüknek, ami kapcsán nem is győzték eléggé becsmérelni a másik felet. I. Péter ellenséges csapatok Erdélyen való átvonulásának engedélyezése okán Rákóczit egyenesen szószerző árulónak

8 Kőszeghy Zsolt fordítása: Kőszeghy Zsolt: Egy magyar diplomata Borisz Godunov országában: Zalánkeményi Kakas István és Georg Tectander Moszkóviája. *Aetas*, 2016/2. 159.

9 Vörös Boldizsár: Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat. Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében. Online: <http://real.mtak.hu/9884/1/Voros%20Rakoczi.pdf>

tartotta, míg a franciás műveltségű erdélyi fejedelem őt ázsiai barbárnak.¹⁰

1832–1836

A pozsonyi reformországgyűlésnek kitüntetett helye van a magyarországi ruszofóbia történetében. Mondhatnánk pontosabban fogalmazva, hogy a magyarok oroszképének negatív irányban történő elmozdulásában. Természetesen, még ez esetben is kellene egy megszorítást tennünk, hiszen itt valójában a nemesi közvélemény egy részéről van csak szó, s az is elsősorban az autokratikus cári hatalom fenyegető veszélye ellen irányul.¹¹ Az 1830–31-es lengyel felkelés leverését a hagyományos lengyel–magyar barátság szellemében megbélyegző szimpatikus felszólamlások kórusába azonban ilyen hangok is keveredtek: „az esmeretes világnak egyhatod része felett nyújtja ki autocratori vaspálczáját, a kétségbeesés viadaljában hullanak ezrenként hazájokért, de nem! nemcsak hazájokért, egész Európa szabadságáért, melyet az éjszaki colossus bilincessel fenyeget,- a civilisatio diadalmáért, melyet az éjszaki barbarismus vadságra kárhoztatott [...]”¹² Ezek pl. Kossuth Lajos 1831-es szavai az országgyűlést megelőző zempléni megyegyűlésen, amelyek jól illusztrálják hogy az autokrácia elleni jogos fellépés hogy tud retorikailag szinte észrevétlen átmenni ruszofóbiába. A teljes igazság kedvéért azonban azt is rögzítenünk kell, hogy a liberális nemességet nem egyszerűen a lengyelek ügye és az orosz zsarnokság izgatta, hanem a cenzúra viszonya között az orosz cárt helyettesítették be a Habsburg-uralkodó helyébe.

10 Szvák Gyula: Két magyar–orosz történet. In Szvák Gyula: *Klió, a csalfa szépetevő*. Budapest, Russica Pannonicana, 2013. 151.

11 Suhajda Szabolcs: *A cári intervenció az 1830–31-es lengyel felkelésben és az intervenció magyarországi vonatkozásai*. MA-diplomamunka. Budapest, ELTE, 2013.

12 KLOM VI., 223

1848–1849

Az 1849 előtti magyar ruszofóbia legfeljebb csak „értelmiségi”, úri huncutság volt, ami azonban orosz fenyegetés árnyékában 1848-ban már röpirat-plakát szinten is jól érzékelhetővé vált.¹³ A forradalom és szabadságharc leverése aztán értelemszerűen egy csapásra tágra nyitotta azt a társadalom számára is, és fordulópont lett a magyar–orosz kapcsolatok történetében. Thalóczy Lajos 1884-ben megjelent művében erről így nyilatkozott: „Az 1849-iki harczok képezik azt a határt, melynél a magyarság létérdeke szemben látta magát a moszkvai törekvésekkel.”¹⁴ A történet hemzseg a mítoszoktól és ellenmítoszoktól, legyen elég itt csupán a soha nem volt Guszev kapitány csodálatosan hamisított alakjára és szerepére utalni.¹⁵ A korabeli közbeszédet természetesen az oroszellenesség dominálta, annál váratlanabbul következett el a szabadságharc végnapjaiban a történelem azon fintora, hogy a bukott forradalom vezetői végső kétségbeesésükben a Romanov-háznak ajánlják fel a magyar koronát.¹⁶ A ruszofóbia kontextusában nézve ez, természetesen, igen meglepő lépés, amelyet nem szívesen fogad be a nemzeti emlékezet, de amely ezen drámai napok eseménysorában mégsem volt híján minden politikai értelemnek.¹⁷

13 ifj. Vidéky János rajzán ez olvasható: „Feleletül azoknak, kik inkább az orosz boldogságot szeretnék élvezni.” A képen sikkasztó minisztereket, az adóteher alatt nyögő parasztokat, testi fenytést és szibériai száműzést látunk. Rózsa György: *Negyvennyolcas karikatúrák*. Online: http://acta.bibl.u-szeged.hu/40503/1/aetas_1992_001_002_211-224.pdf, 212–213.

14 Thalóczy Lajos: *Oroszország és hazánk*. Budapest, 1884. 2.

15 Guszev kapitány kitalált történetének és utóéletének egyik feldolgozása: Vörös Boldizsár: Egy történelmi mítosz a „szovjet–magyar barátság” propagandájában. A soha nem létezett Guszev kapitány és társainak ábrázolásai az 1940–1980-as években. Online: <http://real.mtak.hu/9886/1/80-08%20V%C3%B6r%C3%B6s%20Bolfizs%C3%A1r.pdf>

16 Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben. 1848–1890*. Budapest, 1979. 426.

17 Hermann Róbert: *Egy elszalasztott lehetőség*. Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00018/00017/08hermann.htm> 457.

1877–1878

1849 után Haynau rémuralma és a megszilárduló abszolutizmus miatt viszonylag gyorsan relativizálódott az oroszok szerepvállalása a forradalom leverésében. Jól példázza ezt egyebek között Jókai Mór véleményének változása, aki az 1849-es jogos érzelmeiktől fűtött ruszofóbiájától néhány évtized alatt példaszerűen differenciált nézetekig jutott: „Az orosz diplomáciától visszariadunk, mert a rideg abszolutizmust képviseli; kárhozzátjuk benne nem az orosz, de az abszolutizmust, mely elveinknek ellensége, akármely nemzettől jöjjön.”¹⁸ A krími háborútól kezdődően azonban egyre jobban artikulálódtak a Monarchia balkáni érdekei, amelyeket komolyan veszélyeztetve éreztek az újabb orosz–török háború kirobbanásával az immár közös osztrák–magyar külpolitika irányítói. Felszínre kerültek a már a reformkorban búvópatakként elő-előbukkanó pánszláv veszéllyel riogató vélemények,¹⁹ amelyek a balkáni expanziós vágyak és a hazai nemzetiségek önállósodási törekvéseinek kettős szorításában mind a hivatalos, mind pedig a közbeszédet ettől kezdődően erőteljesen tematizálták. Csakúgy, mint a „nihilistákkal” kapcsolatos sztereotípiák, amelyek az orosz irodalom klasszikusainak egyre erőteljesebb magyarországi recepciója révén honosodtak meg.²⁰ A sajtó szerepének előtérbe kerülésével ezek a nézetek széles körben elterjedtek, s a korabeli sajtókarikatúrák tanúbizonysága szerint erős üzeneteket hordoztak.²¹ Az orosz–török háború így lett a magyarországi

18 Zöldhelyi Zsuzsa: Az orosz irodalom magyar fogadtatása A XIX. században. 827. Online: <http://mek.niif.hu/04900/04937/pdf/orosz2.pdf>

19 Legerősebben Wesselényi Miklós – ruszofóbiától sem mentes, vö. „Oroszország’ szolgálághoz szokott, ’s nagyára buta népessége” – művében érhető tetten: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében, 138. Online: https://books.google.hu/books?id=SF9IAAAAYAAJ&pg=PR5&hl=hu&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

20 Széchenyi Ágnes: Az orosz (b)irodalom recepciója Magyarországon (1825–1945). In Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születési. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Budapest, Gondolat, 2016. 348.

21 Kecskeméti Gábor: An Introduction into the Hungarian Russophobia in the 19th Century – Stereotypes, the Image of Russia, and the Russian-Hun-

ruszofóbia történetének addigi legerőteljesebb és markánsabb korszaka.

1914–1917

Az első világháború kitörésével a Monarchia és Oroszország egymással szemben álló hadviselő felekké váltak. A hivatalos propaganda hajlamos volt a korábban rögzült reflexek szerint a két civilizáció harcának is beállítani, hovatovább a „főbűnös” szerepét osztva Oroszországra,²² miközben túlfűtött hurra-optimizmussal meglehetősen lesajnálta az oroszokat, mint olyan „muszkákat”, akiket a magyarok rövid úton kipendítenek a Kárpát-medencéből.²³ Az 1917. februári események azonban az oroszok megítélésében váratlan fordulatot vettek, ugyanis hirtelen felcsillant annak a reménye, hogy a forradalom győzelmével Oroszország kiesik a háborúból. Még konzervatív oldalról is nagy reményeket fűztek hozzá: „Lehet, hogy a véresképű forradalom, mely Pétervár utcáin csatangol, Európára nézve és az egész világra nézve az első békehírnök.”²⁴ E tekintetben az októberi forradalom sem változtatott a magyar közvélemény viszonyulásán, a bolsevik forradalom még nem rémképként, hanem a várt és megvalósult különbeke perspektívájából befolyásolta még a satirikus lapokban is a közvélekedést. A „Lenin, vagy nem Lenin: ez itt a kérdés” típusú szócikkek éppen, hogy az októberi forradalom kínálta békeesélyek iránti várakozást jelenítették meg.²⁵

garian Connections. In D. Svák (gl. red.): *Obrazi Rosszii s XVII po XXI vv.* Poszt-Szovjet Füzetek XIX. Budapest, Russica Pannonicana, 2013.

22 Balázs Eszter: „Szinte csodás krízis”. *A februári orosz forradalom értelmiségi fogadtatása Magyarországon 1917-ben.* 445. Online: https://epa.oszk.hu/00600/00617/00011/pdf/EPA00617_tortenelmi_szemle_2018_03_443-458.pdf

23 *Borsszem Jankó*, 1914. október 11.

24 Balázs i. m. 446.

25 Tamás Ágnes: *Az 1917. évi oroszországi események karikatúrák tükrében.* Online: <http://real.mtak.hu/92236/1/Tamas.pdf> 493

1941–1943

Az, hogy Magyarország 1941-ben megtámadta a Szovjetuniót, nem következett automatikusan a két világháború közötti politikájából, bár az 1919-es Tanácsköztársaság „jóvoltából” olyan szilárd antikommunista s ezáltal szovjetellenes ideológiai alapszatra épült, amelyet jól jellemeznek pl. Eckhardt Tibor szavai, aki a „hóhérok, pribékek és nemzetközi gonosztevők” kormányával kötött egyezségnek nevezte a szovjetekkel való megállapodást.²⁶ A párizsi békék igazságtalansága miatt csatlósításuk és izolálódásuk, és ebből táplálkozó revansvágyuk okán azonban egy korlátozott együttműködés létrejöhetett a két ország között,²⁷ aminek amilyen váratlan, olyan nagyszerű gyümölcsei teremhettek, mint amiről Hammerstein Judit számol be: „Az orosz szerzők népszerűségéről tanúskodnak az Országos Széchenyi Könyvtár adatai is. Az 1934-es kölcsönzési napló szerint a legtöbbet kölcsönzött külföldi írók között Dumas-t, Balzacot messze megelőzve, elsőként Tolsztoj, másodikként Dosztojevszkij, hetedikként pedig Bunyin szerepel.”²⁸

Erről a kulturális magaslatról nézve még borzasztóbb, amit a németek segédcsapataiként a magyar megszálló és rendfenntartó erők műveltek a Szovjetunió területén 1942-ben és 1943-ban. E sokáig szemérmesen elhallgatott, majd elbagatelizált népiértést a mai napig nem követte hivatalos állami bocsánatkérés, a történelmi emlékezet játékony homályba borítja, amit a történész szakma fősodra is szorgosan elősegít.²⁹

26 Idézi: Hammerstein Judit: *Oroszország magyar szemmel. Magyar írók Oroszország / Szovjetunió-tapasztalata az 1920–30-as években megjelent útirajzok tükrében*. Online: http://realphd.mtak.hu/902/1/Hammerstein_Judit_Doktori_watermark.pdf, 44.

27 Ld. részletesen: Seres Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok. 1920–1940*. Budapest, 2010; Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok. 1920–1940*, Budapest, 2009.

28 Hammerstein i. m. 61.

29 Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L'Harmattan, 2013. 47–65.; *A magyar megszállás – vajdó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra*. Szovjet Füzetek XX. Szerk.: Gémesi Ferenc. Budapest, 2013.

1944–1945

A Horthy-rendszer legsúlyenteljesebb büntette a holokausztban való bűnrészessége volt, amely magyar állampolgárok százazreit juttatta haláltáborokba. Ennek megágyozott a rezsim masszív és egyre szélsőséesebb antiszemitizmusa, amely önmagában a zsidótörvények egyszerű számbavételével is jól dokumentálható.

Magyarország még ezért sem kért bocsánatot jogfosztott és halálba segített állampolgáraitól.

A Horthy-korszak hivatalos antiszemitizmusa jól megfért a szovjetellenességgel, ami a Szálasi-kormány idején csak tovább fokozódott. A „kommunizmus” egyszerre kapcsolódott össze a propagandában a Szovjetunióval és a „zsidókkal”, így a szovjetfóbia lett az új ruszofóbia, az „orosz” meg előlépett a „zsidó” mellé második számú közellenségnek. A gyűlölet-propaganda aztán már különbséget sem tett közöttük.

1945 azonban nemcsak a zsidók Dunába lövéséről, hanem Budapest ostromáról is szólt, amelyet mindenki a háborútól való megszabadulásként élt meg: ki a felszabadítót, ki az erőszaktevőt látva a szovjet („ruszki”) katonában. Előbbiekben a szimpátia, utóbbiakban a ruszofóbia erősödött ezáltal. Ahogy Márai Sándor írta: „A magyar polgári társadalom olyasmit várt, hogy az oroszok mint afféle irgalmatlan alvilági arkan-
gyalok jelennek majd meg, lángpallossal és kénköbűzzel, s ki-
irtanak egy világot. Az oroszok megérkeztek, s akadt köztük
mindenféle: kegyetlen, barátságos, kapzsi, irgalmas, emberies
stb. De arkangyalról és lángpallosról nem esett szó.”³⁰

1956

1945 után tehát egy kettős oroszkép alakult ki Magyarországon: a lakosság bizonyos köreiben, gyakran még olyanok között is,

30 Márai Sándor: *Napló 1945–1957*. Budapest, 1990. 16.

akik korábban szovjetellenességükkel tűntek ki, kétségtelen megfigyelhető volt egyfajta szimpátia, várakozás a Szovjetunióval kapcsolatban, míg mások a megszállással kapcsolatos atrocitások miatt még oroszellenesebbek lettek.³¹ Pedig a párt és az állam mindent megtett annak érdekében, hogy ezt az ambivalenciát a szovjetek javára megváltoztassa. A félig-meddig társadalmi kezdeményezésből létre jött Magyar–Szovjet (Művelődési, majd Baráti) Társaság például, amelyet részint éppen azért hoztak létre, hogy a szovjetek imázsát építsék, az egész tárgyalt korszakban a szovjetek és a pártvezetés bírálatainak kereszttüzében állt, mert e feladatát nem tudta sikeresen megoldani.³² Aminek végső oka az volt, hogy nem is lehetett, hiszen egy új szovjet-kép mögött nem állt kellő mértékű társadalmi támogatás.³³

1956 szovjetfóbiájának tehát volt miből táplálkoznia. Az éles szovjetellenességet nemcsak a szovjet fegyveres beavatkozás, majd invázió váltotta ki, hanem egy hosszabb folyamat eredményezte, amely az erőszakolt szovjetizáció ellenreakciójaként értékelhető. Gerő Ernő 1956. október 12-én Andropov nagykövetnek összefoglalta a társadalom jelentős rétegei szovjetellenességének fő okait. Szerinte a szovjet csapatok jelenléte és az előnytelen külkereskedelem az „ellenséges” propaganda legjobban mozgósító elemei, illetve a kínai és jugoszláv példa követése a személyi kultusz felszámolásában megtorpant Szovjetunióval szemben.³⁴

31 Baráth Magdolna: *A Kreml árnyékában*. Budapest, 2014. 50–51.

32 Farkas Ádám: Soviet Propaganda and Culture in Hungary after 1945. Microhistorical Approaches. In Szvák Gyula (szerk.): *Rosszija i Vengrija v mirovój kulture: isztocsnyik i jevo interpretacijal Russia and Hungary in World Culture: the Source and its Interpretation*. Ruzsisztikai Könyvek XLVII. Budapest, Russica Pannonicana, 2020. 201–202.

33 Farkas Ádám: *Hungarian Youth on the Soviet Union. Public Opinion Research, 1970–1991*. (Kézirat.)

34 *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából*. Szerk.: Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993. Köszönettel tartozom Baráth Magdolnának, hogy felhívta a figyelmemet erre a dokumentumra. 85, 86–87.

1990

A jelzett év csak a csúcspontja az újraéledt magyar ruszofóbiának, ugyanis miután Gorbacsov kiengedte a szellemet a palackból és „elengedte” Közép-Kelet-Európát, az események láncreakciószerűen követték egymást, s ezek mind egy irányba: a Nyugat felé mutattak és a „Kelettől” való megszabadulást célozták.

Ebben a folyamatban a szovjet csapatok kivonása volt az egyik legmozgósítóbb követelés, amelyet az új magyar pártok szinte kivétel nélkül mind beemelték az első szabad választás kampányába. A legsikeresebben a győztes párt, az MDF, amely sikerét egyebek mellett Orosz István elhíresült „Továrisi konyec” plakátjának köszönhetette. Mivel ez a grafika jól példázta azt, hogy bármely szovjetrezsím-ellenes, tehát jogos fellépés hogyan csúszhat át szinte észrevétlenül ruszofóbiává, megérdemli, hogy kissé elidőzzünk rajta, mint e történelmi jelenség „állatorvosi lován”.

Adva van tehát egy zsíros, hájas szovjet katonatiszti tarkó. Mellette egy felirat: „Elvtársak vége”, persze, oroszul, amit azonban akkor még mindenki értett. Tudta például, hogy a „konyec” szó nemcsak a szovjet filmek fináléját jelentette, hanem annál sokkal baljósabb végeket is. Hasonlatosan a német „kaput” szóhoz. A tarkó ábrázolása, pedig – főleg katonai rekvizitumokkal felszerelve és a gyengébbek kedvéért a „konyec” szóval egyértelműsítve – nyilván nem a keresztényi megbocsájtást szimbolizálta. Sokkal inkább az aljas ösztönvilágra alapozott.

Ezt, persze, a mű készítője, a híres grafikus, nem így látta.³⁵ A maga nemében valóban egy bravúros műalkotásról lévén szó, van, akiket fellelkesített, van, akiket elborzasztott.³⁶ S tán olyanok is akadtak, akiket gyűlöletre uszított.

35 Ld. részletesen a művész „vallomását”: <http://utisz-utisz.blogspot.com/2009/06/husz-eves-plakat.html>

36 Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/tovarisi-konyec>

2006

Ennek az évnek nem kellett volna a magyar ruszofóbia évének lennie. Minden nagyon szépen indult. Vlagyimir Putyin az év elején Magyarországra látogatott, hazahozta a sárospataki könyveket, aláírták a „Déli Áramlat”-ról szóló szerződést, az orosz külpolitika kiemelt partnerként számított Magyarországra. Igaz, magyar részről mindezt meglehetősen visszafogottan kommunikálták és a hagyományosan atlantista magyar média sem volt felhőtlenül boldog tőle, de a kétoldalú kapcsolatok kiengesúlyozottaknak tűntek.

Hogy mindez milyen társadalmi támogatottsággal bírt? Kivételesen vannak erre nézvést is források, egyebek között az ELTE Ruszisztikai Központ által a TÁRKI Zrt.-vel végeztetett reprezentatív közvéleménykutatások 2006 őszén. S ugyan a megkérdezettek 56%-a tartotta az oroszokat a magyar történelemre legnegatívabban ható népnak, 1956 50. évfordulójának előestéjén ez egyáltalán nem volt meglepő. Sokkal inkább annak számított, hogy a magyarok mintegy kétharmada támogatta a magyar–orosz gazdasági kapcsolatok fejlesztését, s majdnem ennyien a kulturális-tudományos kapcsolatokat is. Az orosz nyelv alternatív oktatásával kapcsolatban szintén igen megengedőnek bizonyultak.³⁷

2006. október 26. estéjén és éjjelén azonban a mai napig nem tisztázott és titkosított körülmények között tüntetők egy radikalizált csoportja³⁸ – hasonlóan a Capitolium 2021 eleji ostromához – megrohmozta és el is foglalta az állami TV épületét. S minthogy a szovjet hősök emlékműve csak egy karnyújtásnyira van a tévé székháztól, a rohamot és megbecstenítést az sem úszhatta meg.³⁹ Újabb adalékául annak, hogy

37 Szvák Gyula (szerk.): *A magyarok orosz.képe (2006–2016)*. Poszt-Szovjet Füzetek XXII. Budapest, Russica Pannonicana, 2017. 8–10.

38 Rényi Pál Dániel: *Győzelmi kényszer. Futball és hatalom Orbán világában c. kötetében* (Budapest, é. n.) a Fradi- és Újpest drukkerek „bevetéséről” ír (291–296.).

39 Online: <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=14858>

békésnek mondott tüntetések hogy válhatnak a csőcselék tú-szaivá, s hogy sarjad ki belőlük nálunk a ruszofóbia.

2017

2017-re a politikai elitek oroszpolitikája gyökeresen megváltozott. Pontosabban, a két szemben álló nagy csoportosulás teljes helycserét hajtott végre. Amíg a ma kormányon lévő erők ellenzékben radikális bírálói voltak a Gyurcsány-kormány oroszpolitikájának, addig 2010-től meghirdették az ún. „keleti nyitást”, amely az idők során a „baloldali” kormányok által követett irányvonalat is sokszorosán túlszárnyalta. A politikai paletta másik oldalán lévő erők egyes csoportocskái, pedig ugyanekkortól lényegében az oroszfóbiára építették a választási kampányaikat, majd lassan az egész ellenzéki térfél átvette ezt tőlük.⁴⁰ S bár óvakodtak a ruszofób szóhasználatától, a „hungaroputyinizmus” fogalmának bevezetésével és tartalommal megtöltésével, végül is belpolitikai kérdést csináltak a külkapcsolatokból.⁴¹

Csakhogy amíg a magukat baloldaliakként öndefináló pártoknak (de leginkább hagyományos szavazóbázisuknak) nem áll jól az oroszellenesség, addig a jobboldali kormány támogatói is értetlenül állnak az orientációváltás előtt. Ezért a kormánypárti médiumok óvakodnak az oroszbarát megfogalmazásoktól és hajlamosak agyonhallgatni a két fél egymásnak tett gesztusait. S ezt jól kiszámítottan teszik, hiszen pl. a TÁRKI-val 2016-ban ismételten elvégzett orosz felmérés a lakossági támogatás visszaeséséről árulkodik.⁴²

Mindenesetre a 2010-es évekre előállt egy politikatörténeti kuriózum. A magyar politikai gondolkodásban és közvélekedés-

40 Vö. a 2006 10. évfordulóján készült Gyurcsány-interjúval a *Magyar Narancs* c. folyóiratban: <https://magyarnarancs.hu/belpol/a-fidesznek-erdemiszerepe-volt-a-zavargasok-elokesziteseben-100808>

41 Szvák Gyula: Baloldali ruszofóbia? *Népszabadság*, 2014. február 6.

42 Szvák (2017): i. m. 13.

ben az antikommunizmussal párban járó oroszellenesség ellenzéki, „baloldali” térfélen generált tüntetéseket, ahol ismét az 56-os „ruszkik haza” vezérszólam vitte a prímet.

A magyar ruszofóbia tehát köszöni, jól van. Érdekes a pályája a modernkorban, amely a 19. század első felének szabad-elvűitől indulva érkezik el napjaink liberalizmusáig.

És 2022. február 24-től új fejezet kezdődik...

2023

Az orosz történet periodizációi

Minden nagy összefoglaló országtörténet elengedhetetlen része a periodizáció. Az adja meg a sarokpontokat, amelyeken belül a história értelmeződik. Ezzel egyszersmind kijelöli az adott ország történetének kulcs- vagy fordulópontjait, mielőtt még a narratívára sor kerülne. Nyilvánvaló, hogy itt nem egyszerűen évszámokról, eseményekről van szó. A dátumok szerinti sorbarendezés az értelmezési kereteket is meghatározza. Ily módon a periodizáció már önmagában is leképezi egy-egy történetíró vagy történeti irányzat történelemfelfogását. Másrészt markánsan kijelöli egy-egy korszak, történés vagy akár személyiség helyét, jelentőségét, fontosságát a történelemben.

Az alábbiakban kiválasztottuk az orosz és a nemzetközi historiográfia 12 széles körben ismert szintézisét – természetesen, a teljesség igénye nélkül, ám a reprezentativitás szándékával -, hogy képet adhassunk a korszakolás lehetőségeiről, ellentmondásairól és determinációiról.

Elsőként minden idők talán legnagyobb orosz történésének, *Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij*nek nemzedékek történet-szemléletét befolyásoló „Előadásait” hozzuk például. Ennek egy késői kiadását idézzük¹, bár az „Előadások” már a 19. század közepén összeálltak. Kljucsevszkij szerint az orosz történelem a következő szakaszokból áll:

1 V. O. Kljucsevszkij: *Szocsinyenyija. t. I. Kursz russzkoj isztorii* 1. Moszkva, 1957.

1. A „dnyeperi, városi-kereskedő Oroszország szakasza” a 8–13. század között.
2. A 13. századtól a 15. század közepéig tart a „felső-volgai, részfejedelmi, szabad-földművelő” Oroszország, míg
3. a „nagy, moszkvai, cári-bojári, katonai-földesúri Oroszország” a 15. század felétől a 17. század második évtizedéig.
4. Az addigi utolsó, a negyedik szakasz az innentől kezdve a 19. század közepéig az „összoroszlándi, császári-nemesi, a jobbágyi, földművelő és gyári-üzemi gazdaság” kora.

Kljucsevszkij szintézisét megelőzően az orosz történetírás két nagy összefoglaló műve számított a legtekintélyesebbnek, *Nyikolaj Karamzin* és *Szergej Szolovjov* Oroszország története.² S bár mindkettő saját korának csúcsteljesítménye volt, periodizációjuk meglehetősen egyszerű séma szerint történt. Előbbi a fejedelmek szerint korszakolt, utóbbi pedig szinte évkönyvszerűen. Ehhez képest Kljucsevszkij, híven társadalomtörténeti érdeklődéséhez, az orosz történelmet folyamatában, a maga folytonosságában igyekezett megragadni – már a periodizáció szintjén is. Ezért nem korszakhatár nála például az első Romanov trónralépte (1613), de még I. Péter uralkodása sem, amely pedig majd’ minden orosz történeti munkában vízvonalatóként szerepel.

A születő marxista felfogást *Mihail Pokrovszkij* képviselte az orosz történetírásban. Összefoglaló műve a marxizmus oroszországi „hőskorának” minden jellegzetességét felvonultatja, elsősorban az osztályharc és a gazdasági-társadalmi viszonyok meghatározó jelentőségét a történelmi folyamatokban. Ennek megfelelő a periodizáció is, amely gyakorlatilag nem kap jelentőséget, hiszen a narratíva nem eseményközpontú.³

2 Szvák Gyula: *Klió, a csalfa széptevő*. Budapest, Russica Pannonicana, 2013. 17, 27–29.

3 M. N. Pokrovszkij: *Russzkaja isztorija sz drevnyejsih vremjon*. Moszkva, kny. 1–3. 1896–1899.

ELSŐ RÉSZ

- I. Az ősi társadalmi rend nyomai
- II. Feudális viszonyok Oroszországban
- III. Határon túli kereskedelem, városok és városi élet a X–XV. században
- IV. Novgorod
- V. A Moszkvai Állam kialakulása
- VI. Groznij
- VII. A zavaros időszak
- VIII. A nemesi Oroszország

MÁSODIK RÉSZ

- IX. Küzdelem Ukrajnáért
- X. A péteri reform
- XI. A XVIII. századi monarchia
- XII. I. Sándor

HARMADIK RÉSZ

- XIII. A dekabristák
- XIV. A jobbágyreform
- XV. A hatvanas évek
- XVI. Forradalom és reakció
- XVII. A burzsoá állam külpolitikája
- XVIII. A XIX. század vége

Még pregnánsabban jelentkezik ez a felfogás az egy könyvbe tömörített népszerűsítő, tankönyvként funkcionáló rövid, „sűrített” Oroszország történetében, amely 1921-től 1933-ig bezárólag tíz kiadást is megélt.⁴

4 M. N. Pokrovszkij: *Russzkaja isztorija v szamom szzsatom ocserke*. Moszkva, csasztyi I i II. Ot drevnyejsih vremjon do konca XIX sztoletija, 1933. 10. kiadás.

ELSŐ RÉSZ

- Az orosz történelem első századai
- A Moszkvai állam kialakulása
- Moszkva küzdelme Novgoroddal
- A moszkvai feudalizmus összeomlása. Árugazdaság és a jobbágys rendsz er. Parasztforradalom
- A Romanovok állama és az egyházszakadás
- Az Északi háború és az Oroszországi Birodalom

MÁSODIK RÉSZ

- Az ipari kapitalizmus
- A jobbágytartó állam
- A forradalmi burzsoázia
- A narodnyik forradalom
- A munkásmozgalom

Ebben a kötetében Mihail Pokrovszkij látványosan kerüli már az évszámokat is (azok mellékletként, összehasonlító táblázatban szerepelnek nála a könyv végén), de az ebből is látszik, hogy külön korszakként kezeli pl. IV. Iván idejét, a „zavaros idős z akot”, az első Romanovok és I. Péter korát.

A szovjet történetírás ennél jóval tagoltabb megközelítést javasolt az 19. század előtti orosz történelemnek szentelt kilenc kötetes szintézisében.⁵

1. KÖTET: Ősközösségi társadalom és az ősi államok a Szovjetunió területén (1956)
2. KÖTET: III–IX. század. A rabszolgatartó rendszer válsága és a feudalizmus kialakulása a Szovjetunió területén (1958)
3. KÖTET: A feudalizmus idős z aka. IX–XV. század. Első rész. A régi Rusz. A feudális szétagoltság. (1953)

5 *Ocserki isztorii SZSZSZR. V 9 tomah.* (Főszerkesztők: B. D. Grekov, A. L. Szidorov, N. M. Druzsinyin, A. M. Pankratova, Sz. D. Szkazkin, M. P. Kim, M. V. Nyecskina, A. A. Novoszelszkij, B. A. Ribakov, P. N. Tretyakov, L. V. Cserepnin, L. M. Ivanov) Moszkva, 1953–1958.

4. KÖTET: A feudalizmus időszaka. XIV–XV. század. Második rész. Az orosz földek egyesítése Moszkva körül és az orosz központosított állam kialakulása. XIV–XV. század (1953)
5. KÖTET: XV. század vége – XVII. század eleje. Az orosz központosított állam megerősödése (XV. század vége–XVI. század). A parasztháború és az orosz nép harca a külföldi intervenció ellen a XVII. század elején (1955)
6. KÖTET: A feudalizmus időszaka. XVII. század (1955)
7. KÖTET: Oroszország a XVIII. század első negyedében. I. Péter reformjai (1954)
8. KÖTET: A feudalizmus időszaka. Oroszország a XVIII. század második negyedében. A Szovjetunió népei a XVIII. század első felében (1957)
9. KÖTET: A feudalizmus időszaka. Oroszország a XVIII. század második felében (1956)

Az összefoglalás lényegében még a sztálini történelemfelfogást tükrözi, hiszen első kötete 1953-ban jelent meg, s a hosszú át-futási időnek köszönhetően a többi kötetre sem hathatott még az SzKP XX. kongresszusával kezdődő szellemi átrendeződés. Sok mindent elárul például a mű címe, *A Szovjetunió történetének alapvonásai*, miközben csak a 17. század végéig tárgyalja az orosz történetet. Ám, ha eltekintünk ettől a ma már abszurdnak tűnő szóhasználatától, akkor is marad számos kuriózumszerű meghatározás. Mereven ragaszkodva a marxi formációelmélethez, a történetbe beiktatja az ősközösségi és rabszolgatartó periódusokat, s a feudalizmus kialakulását a 9. század elé teszi, majd az egész korszakra érvényesnek tartja. Két-két kötetben tárgyalja a 9–15. századi, illetve a 15. századtól a 17. század végéig tartó időszakot, a 18. századra viszont három kötetet is szán. A „nyugati” sémának, az egyetemestörténti törvényszerűségeknek való megfeleltetés igénye magyarázza, hogy a 14–17. századra alkalmazza a „központosított állam” terminust, az organikus fejlődés elvének leegyszerűsítő felfogása pedig a tatár hódítás kimaradását a korszakolásból.

Az első teljesnek szánt akadémiai orosz történet lényegében a hruscsovi „olvadás” terméke volt.⁶ Első néhány kötete szinte egyszerre jelent meg (1966–68 között pontosan 8), majd még három 1971-ben, 1973-ban és 1980-ban, de az utolsó, a 12. kötet sosem jelent meg. Az ősközösségi társadalomtól 1961-ig ívelő szintézisben hat kötet foglalkozik a 20. század történetével.

Az egyes kötetek címei egyúttal a periodizáció alapjait is jelzik:

1. Ősközösségi társadalom. A kaukázusontúli és közép-ázsiai ősi államok. A Régi Rusz (a 13. század elejéig)
2. Országunk népeinek küzdelme a függetlenségéért a 13–17. században. Az egységes orosz állam kialakulása
3. Oroszország egységes hatalommá válása. Népmozgalmak a 17–18. században
4. A jobbágyrendszer krízise a 19. század első felében
5. A kapitalizmus fejlődése és a forradalmi mozgalom felerősödése a reformkori Oroszországban
6. Oroszország az imperializmus korában. 1900–1917
7. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és polgárháború a Szovjetunióban. 1917–1920
8. A szovjet nép harca a szocializmus alapjának felépítéséért a Szovjetunióban. 1921–1932
9. A szocializmus felépítése a Szovjetunióban. 1933–1941
10. A Szovjetunió a Nagy Honvédő Háború éveiben. 1941–1945
11. A Szovjetunió a fejlett szocializmushoz vezető úton. 1945–1961

6 *Isztorija SZSZSZR sz drevnyesih vremjon do nasih dnejev v 12 tomah. Szerija 1. Sz drevnyesih vremjon do Velikoj Oktyabrszkoj szocialiszticeszkoj revoljucii* tt. 1–6. (Főszerkesztő: A. Ribakov) Moszkva, 1966–1968; *Isztorija SZSZSZR sz drevnyesih vremjon do nasih dnejev v 12 tomah. Szerija 2. Ot Velikoj Oktyabrszkoj szocialiszticeszkoj revoljucii do nasih dnejev* (tt.7–11. Főszerkesztő: B. Ponomarev) Moszkva, 1967–1980.

Az előző és ezt követő szovjet összefoglaló munkákkal – s általában az orosz tradícióval – ellentétben, nem foglalkozik külön kötet a Kijevi Rusz történetével és nem a tatár invázió szolgál korszakhatárral. Nem szántak külön kötetet „Moszkóvia” történetének sem: a valahol a 13. század elején kezdődő könyv a 17. század 40-es éveiiig viszi az eseményeket, tehát sem a „zavaros időszak”, sem a Romanovok trónra lépése nem képez korszakhatárt. Ugyanígy nem külön kötetben szerepel a 18. század, ily módon I. Péter uralkodása is inkább a folytonosság történelmi szövetébe van ágyazva. A hagyományoknak megfelelően a 19. század két részre oszlik, és külön kötet foglalkozik, elég mechanikusan 1900-tól kezdődően, az „imperializmus” történetével. Két kötet tárgyalja az Októberi forradalmat és a polgárháborút, itt a világos korszakhatár az Októberi forradalom. A következő periódus váratlanul 1932-ig tart, míg a 11. kötet – szintén precedens nélkül – 1961-ig, tehát az SzKP XXII kongresszusáig. Sem Sztálin halála, sem a XX. kongresszus nem korszakhatár, és Hruscsov leváltásáig (1964-ig) sem tárgyalják az eseményeket. Nagyon elképzelhető, hogy a kötet kronológiája is másképp festett volna, ha elkészül a sorozat utolsó kötete.

A sztálinizmus utáni korszak rövid, kétkötetes összefoglaló műve⁷ (amely magyarul is megjelent⁸) szintén a Szovjetunió történetét ígéri címében, s ez esetben a második kötet – körülbelül dupla terjedelemben – azt is tartalmazza. Az ősközösségi és rabszolgatartó periódus itt már kimarad, a „centralizáció”, majd „abszolutizmus” korszak meghatározó terminológiája viszont szintén a „nyugati” fejlődést idézi. Érdekes, hogy külön periódusként szerepel a 17. század, s a 18. század csupán két fejezetet kap. A kötetet az 1917-es februári forradalom zárja, a második kötetet pedig az októberi forradalom nyitja, s ily módon a periodizáció eszközével is hangsúlyozzák az 1917-es októberi forradalom jelentőségét az orosz történelemben.

7 *Kratkaja isztorija SZSZSZR I.* (Fel. szerk.: N. Noszov). Moszkva, 1976; *Kratkaja isztorija SZSZSZR II.* (Fel. szerk.: V. Szamszonov). Moszkva, 1977.

8 *A Szovjetunió története I.* (Fel. szerk.: N. Noszov). Budapest, 1980; *A Szovjetunió története II.* (Fel. szerk.: V. Szamszonov). Budapest, 1980.

A szovjet történelemről szóló kötet jelentős részét a szocializmus építésének, majd felépítésének és a kommunizmusba való átmenete témájának szánták az összeállítói, amivel már saját korukban erősen diszkreditálták művüket, miközben az összefoglaló első kötete jórészt függetlenítette magát a sztálini történet szemlélet szélsőséges megnyilvánulásaitól.

I. KÖTET:

1. Az óorosz állam
2. A függetlenségért vívott harc, a feudális széttagolódás és az orosz földek összegyűjtése a 14–15. században
3. Az orosz központosított állam fejlődése. Az orosz állam a 15. század második felében és a 16. században
4. A feudális Oroszország a 17. században
5. Az abszolút monarchia kialakulása Oroszországban a 18. század első felében
6. A jobbágytartó Oroszország a 18. század második felében
7. Oroszország a jobbágyrendszer felbomlásának időszakában. A 19. század első fele
8. Oroszország a reformot követően – a 19. század második fele
9. Oroszország az imperializmus korában
10. Oroszország az első világháborúban. A februári burzsoá-demokratikus forradalom

II. KÖTET:

1. NOSZF (1917–18)
2. Külső intervenció és belső ellenforradalom (1918–20)
3. A népgazdaság helyreállítása. A Szovjetunió létrejötte és fejlődése (1921–25)
4. A szocializmus építése és további erősödése, fejlődése (1926–41)
5. Nagy Honvédő Háború (1941–45)
6. A népgazdaság helyreállítása és fejlődése. A szocializmus felépítése (1946–58)
7. A szocializmus további megerősödése és a kommunizmusba való fokozatos átmenet (1959–1977)

A rendszerváltás után 1997-ben készült el egy ugyancsak „rövid történetnek” felfogható háromkötetes akadémiai mű,⁹ amely szakítani óhajtott a korábbi, marxistának mondott történelemszemlélettel. Az újraértékelés szándéka már a korszakolásban szembeötlő. Az addigi hagyományokkal ellentétben a 20. század ebben a szintézisben csak a terjedelem kb. egy-harmadát kapja, és az adott kötet sem az októberi forradalommal kezdődik, amely így elveszti korszakhatár szerepét. Nem számít külön főkorszaknak a 17. század és a 19. század egésze alkot egy korszakolási egységet. A 20. század szintén igen tagolatlan maradt, még a honvédő háborúnak sem szenteltek külön fejezetet, valamint az 1953–1991 közötti időszakot egy egységes korszaknak tételezi.

ELSŐ KÖTET: Az ősidőktől a 17. század végéig

1. A régi Rusz (*a tatár invázióig*)
2. Észak-Kelet-Rusz (*a 15. század közepéig*)
3. Az oroszországi központosított állam kialakulása

MÁSODIK KÖTET: A 18. század elejétől a 19. század végéig

1. Oroszország I. Péter idején
2. Oroszország I. Péter utódai alatt és II. Katalin uralkodása
3. Oroszország a 19. században (kb. 1905-ig)

HARMADIK KÖTET: A huszadik század

1. Oroszország válaszüton (1904–1917)
2. A kompromisszumtól az új megrohanásig
3. A háború és az azt követő megpróbáltatások (1941–1952)
4. A szovjet rendszer krízise és bukása (1953–1991)

2013-ban *Putyin* elnök utasítást adott egy új iskolai történelem tankönyvcsalád koncepciójának kidolgozására. Jelentős szakmai és társadalmi vita eredményeként az ún. „Standard” el is készült,¹⁰ az anyagot a Magyar–Orosz Történész Vegyesbizott-

9 *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon do konca 20 veka. I–III.* (Fel. szerk.: A. Szaharov). Moszkva, 1997.

10 *Koncepcija novovo ucsebnno-metogyicseszkoivo kompleksa po otyecsesztvennoj isztorii* (avt. kollektiv pod ruk. A Csubarjana). Moszkva, 2013

ság Magyar Tagozata kétszer is megtárgyalta, s összességében az ún. „nyugatos” történelemfelfogás jegyében írott, bár erősen birodalom-centrikus, hazafias jellegű koncepciónak minősítette.¹¹ A periodizáció ez esetben is kevésbé tagolt: nem tárgyalják külön korszakként a tatár hódítás korát, itt is egy egységet jelent a „hosszú” 19. század és az 1945–1991 közötti időszak. 1917-et szintén nem tartják korszakhatárnak, még a forradalom szót sem használja a periodizáció, helyette a „nagy megrázkódtatások” éveinek mondja az 1914–1921 közötti időszakot.

1. A régi Rusztól az orosz államig
2. Oroszország a XVI–XVII. században: a nagyfejedelemségtől a cárságig
3. Oroszország a XVII. végén és a XVIII. században. A cárságtól a birodalomig
4. Az orosz birodalom a XIX. században és a XX. század elején
5. Oroszország a „nagy megrázkódtatások” éveiben. 1914–1921
6. A Szovjetunió az 1920–1930-as években
7. A nagy honvédő háború. 1941–1945
8. A szovjet rendszer csúcspontja és válsága. 1945–1991
9. Az Oroszországi föderáció 1991–2012 között

A „mainstream” orosz történetírás mai állapotát a legjobban a régóta tervezett¹² új, húszkötetes Oroszország történet tükrözi majd. Amikor ezeket a sorokat először papírra vetettem, akkor még egyetlen kötet sem jelent meg, az első, I. Péter korával foglalkozó, kötetet ígérték 2022-re, nem függetlenül a cár születésének 350. évfordulójától.¹³ V. N. Zaharovnak, a sorozat

11 Szvák Gyula: Vita a történelemről (Oroszországban). In Szvák Gyula (szerk.): *Vita az új orosz történelmi koncepcióról*. A 2013. aug. 29-én és 2014. ápr. 24-én Budapesten tartott vitaülések szerkesztett anyaga. Poszt-Szovjet Füzetek XXI. Budapest: Russica Pannonicana, 2014. 7–14.

12 Ju. A. Petrov nyilatkozata. Online: <https://istoriograph.livejournal.com/1308.html>

13 Végül nem jelent meg, de egyetlen más kötet sem 2023 őszéig, miközben Putyin elnök a 2022-es Nemzeti Egység ünnepen már, mint kész ténnyt említette a 20-kötettest és dicsérte meg alkotóit (*tass.ru*, 2022. nov. 4.).

szerkesztőbizottsági tagjának jóvoltából,¹⁴ azonban bepillantást nyerhetünk a nagy szintézis szerkezetébe.

Az új, 20 kötetes akadémiai Oroszország történet tervezett periodizációja:

1. KÖTET: Legrégebbi történet. Ősközösségi kor. Az első ember megjelenésétől Oroszország területén – VI. század
2. KÖTET: Államok és népek Oroszország területén a VI. századtól a XIII. század közepéig. Rusz létrejötte és fejlődése a VI. századtól Batu hadjáratáig (1237)
3. KÖTET: Orosz földek a XIII. század közepétől a XV. század végéig. Batu hadjáratától az Oroszországi (Moszkvai) állam megalakulásáig, a XV. század végén (1505-ig)
4. KÖTET: Oroszország a XVI. században (1505–1598)
5. KÖTET: Oroszország a XVII. században két könyvben:
 1. KÖNYV: A zavaros időszak és Mihail Fjodorovics uralkodása (1598–1645)
 2. KÖNYV: A XVII. század közepe és második fele (1645–1689)
6. KÖTET: Oroszország I. Péter reformjainak korában (1689–1725)
7. KÖTET: Oroszország a XVIII. században I. Péter reformjai után (1725–1801) (két könyvben)
8. KÖTET: Oroszország a XIX. század első felében (1801–1855/1861)
9. KÖTET: Oroszország a XIX. század második felében (1855/1861–1894)
10. KÖTET: Oroszország a XIX-XX. század fordulóján (1894–1914)
11. KÖTET: Oroszország a nagy megrázkódtatások idején (1914–1918 eleje)
 1. KÖNYV: Oroszország az I. világháború éveiben (1914–1917 február)
 2. KÖNYV: A birodalom összeomlásától a polgárháborúig

14 V. N. Zaharov: *Levél Szvák Gyulának*, 2021. október 13.

12. KÖTET: Polgárháború Oroszországban (1917 vége – 1922)
(Két tematikus könyvből áll)
13. KÖTET: A Szovjetunió az 1920-as, 1930-as években
 1. KÖNYV: A Szovjetunió az 1920-as években (1921–1929)
 2. KÖNYV: A Szovjetunió az 1930-as években (1929/1930 – 1941. június 22.)
14. KÖTET: A Szovjetunió a II. világháborúban és a Nagy Honvédő Háborúban (1941. június 22. – 1945. szeptember 2.)
15. KÖTET: A Szovjetunió a háború utáni években (1945–1953)
16. KÖTET: A Szovjetunió az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek közepéig
17. KÖTET: A Szovjetunió az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek elejéig (közepéig)
18. KÖTET: A Szovjetunió az 1980-as évek közepétől 1991. decemberig
19. KÖTET: Oroszország az 1990-es években (1991–2000)
20. KÖTET: A mai Oroszország 2000-től

Látható tehát, hogy a 20 kötetes mű valójában 25 könyvből áll majd: dupla kötet foglalkozik a 17. századdal, az 1725–1801 közötti időszakkal, míg az 1914–1922 közöttivel valójában négy kötet, s az 1920–1930-as kötet is két könyvre lesz osztva. Ezzel megint jelentősen eltolódik a 20. századi orosz történelem javára az összefoglaló. Az eddigi gyakorlat ellenére azonban ismét kiemelten foglalkozik a 17. századdal és külön korszakként a 16. századdal, bár az ebben a korszakolásban megszűnt „hosszú” lenni, sőt, inkább a „rövid” jelzőt érdemelné ki, hiszen csak az 1505–1598-as időszakot tartalmazza. Ebben az interpretációban az az érdekes, hogy III. Iván uralkodása nem annyira megkezd, mint inkább lezár egy korszakot. A meglepően nagy terjedelem ellenére, többszörös átfedés tapasztalható és némi tisztázatlanság a 11–12. kötet négy könyvének periodizációjában: 1917 októbere ugyanakkor egyik könyvben sem korszakhatár, szemben például a februári forradalommal. A 11. kötet elkölcsönözve a „Standard” névhasználatát, sikeresen kerüli ki a „forradalom” szó használatát, helyette lép be a „nagy meg-

rázkódtatások” megfogalmazás. A szintézis a II. világháború utáni történetet gyakorlatilag az ország élén álló vezetők szerint korszakolja és ismét kiemelt helyet kap a periodizációban Sztálin halála. A mai Oroszországnak szentelt kötet 2000-től veszi kezdetét, ám még nem határozták meg végpontját.

Az angolszász történetírás egyik legmeghatározóbb Oroszország története *Nicholas V. Riasanovsky* nevéhez fűződik, akinek egykötetes tankönyvét¹⁵ egyetemisták generációi forgatták/forgatják. A Berkeley Egyetem professzora természetesen nem tudta (de nem is kívánta) figyelmen kívül hagyni az orosz történetírói tradíciókat, inkább ötvözni próbálta az orosz és szovjet hagyományt a nyugati történetírás szempontjaival. Nála az orosz történet öt, egymástól valóban jól elkülöníthető nagy korszakból áll. Érdekes azonban, hogy a „Moszkvai Oroszország” kezdetét nem III. Iván uralkodására (vagy akár annak végére) teszi, hanem IV. Iván uralkodásának kezdetére. A „hosszú” 19. századot gyakorlatilag uralkodók szerint periodizálja, kivéve az 1881 utána időszakot, és korszakhatárként tárgyalja az 1917-es forradalmakat. Érdekes továbbá, hogy a szovjet korszakban nem külön fejezetben ír a Hruscsov-időszakról.

I. Kievan Russia (till the Tartars)

II. Appanage Russia (till 1533)

III. Muscovite Russia

1. 1533–1598
2. 1598–1613
3. 1613–1682

IV. Imperial Russia

1. 1682–1725	6. 1855–1881
2. 1725–1762	7. 1881–1905
3. 1762–1801	8. 1905–1917
4. 1801–1825	9. Revolutions of 1917
5. 1825–1855	

15 N. Riasanovsky: *A History of Russia*. Fifth Edition. New York – Oxford, 1993

V. Soviet Russia

1. 1917–1928	4. 1945–1953
2. 1928–1941	5. 1953–1985
3. 1941–1945	6. 1985–1992

A 2000-es évek meghatározó szintézise a háromkötetes *The Cambridge History of Russia* lett.¹⁶ Az első kötet fő korszakai nagyjából a korábbi historiográfiai konszenzuson nyugszanak, bár a tatár hódítás itt nem korszakhatár és például a „zavaros időszak” kezdete sem szokványos, bár indokolható. A második kötet azonban teljesen nélkülözi a periodizációt, olyannyira, hogy még az sem teljesen világos, hogy hol a 19., illetve 20. századi kötet közötti korszakhatár. Nagyok tehát a kronológiai átfedések, ami jól látszik az 1914–1922 közötti időszakot tárgyaló fejezetek esetében. Periodizáció és kronológia szempontjából a „korszerű” Cambridge Oroszország történet meglehetősen vegyes képet mutat, még a szerkesztési alapelvek sem tisztáztak, esetében nem lehet egységes összefoglalóról beszélni, talán nem is volt ilyen törekvés a 2000-es évek elejének posztmodern érintette angolszász historiográfiájában, ez azonban nem vált előnyére a szintézisnek.

VOL I. From Early Rus' to 1689 (ed. M. Perrie), 2006.

- I. c. 900–1462. Early Rus' and the Rise of Muscovy
 - 1. c. 900–1015 (The Origins of Rus')
 - 2. 1015–1125 (Kievan Rus')
 - 3. 1125–1246 (The Rus' Principalities)
 - 4. 1246–1359 (North-eastern Russia and the Golden Horde)
- II. 1462–1613 (The Expansion, Consolidation and Crisis of Muscovy)
 - 1. 1462–1533 (The Growth of Muscovy)

16 *The Cambridge History of Russia. Vol I. From Early Rus' to 1689* (M. Perrie szerk.), 2006.; *Vol II. Imperial Russia. 1689–1917* (D. Lieven szerk.), 2006.; *Vol III. The Twentieth Century* (R. Suny szerk.), 2006.

2. 1533–1584 (Ivan IV)
3. 1584–1605 (Fedor Ivanovich and Boris Godunov)
4. 1603–1613 (The Time of Troubles)
5. 1613–1689 (Russia under the First Romanovs)

VOL II. Imperial Russia. 1689–1917 (ed. D. Lieven)

VOL III. The Twentieth Century (ed. R. Suny)

1. 1900–1914 (Russia's fin de siècle)
2. 1914–1918 (The First World War)
3. 1917–1918 (The Revolutions)
4. 1917–1922 (The Russian Civil War)
5. 1921–1928 (Building a new state and society: NEP)
6. 1928–1940 (Stalinism)
7. 1941–1945 (Patriotic War)
8. 1945–1953 (Stalin and his Circle)
9. 1953–1964 (The Khrushchev period)
10. The Brezhnev era
11. The Gorbachev era
12. The Russian Federation

1997-ben mi is létrehoztuk a magyar történészek összefoglaló orosz történetét.¹⁷ Természetesen nagy mértékben támaszkodtunk a historiográfiai tradíciókra, a periodizáció esetében külön tanulmányoztuk a korábbi korszakolásokat. Az alábbiakban jól látszik, hogy öt nagy korszakban tárgyaltuk az orosz történelmet, e tekintetben leginkább a szintén egykötetes, Nicholas Riasanovsky által írt szintézisre hasonlít a mű. Nem eseménytörténeti, hanem komplex szemléletű összefoglalásról lévén szó, a kifejtés nem kronológiai rendben halad, bár az egyes nagy korszakok itt is alkorszakokra bomlanak. A „másodlagos” periodizáció századok szerinti, amit a kötet szerkesztője később a Magyar Századok című 14 kötetes szintézisben¹⁸ – immár meghatározó periodizációs alapelvként – is érvényre juttatott.

17 Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997, 2001.

18 Szvák Gyula (szerk.): *Magyar Századok*, I–XIV. Budapest, Pannonica, 1999–2003.

Több más összefoglaló Oroszország történetétől eltérően nem éles korszakhatár a tatár hódítás, hiszen nem a későbbi orosz birodalom perspektívájából íródott a könyv. 1917 ugyancsak nem vízvázasztó, mert a kötet koncepciójának, történelemfelfogásának megfelelően a történelmi események folyamatokban történő ábrázolását tekintette fő céljának.

1. A Kijevi Rusz. A „hőskorszak” századai
2. A Rusz régiói. A széttagoltság századai
3. A Moszkvai Oroszország
A „hosszú” 16. század
A „lázongó” 17. század
4. A Pétervári Oroszország
A felvilágosítás százada
I. Péter: a radikális konzervátor
I. Péter öröksége
Az orosz felvilágosult abszolútizmus
A kapitalizálódás százada
Az európai nagyhatalom
A polgári átalakulás
5. A Szovjet Oroszország.
A szuperhatalom százada
A forradalmak kora
A sztálini korszak
Utolérés és reform

12 jelentős Oroszország történet periodizációjának vizsgálata után is világos, hogy nincs két egyforma korszakolás, hiszen azt alapvetően meghatározza a történész (és kora történetírásának) metodológiai meghatározottsága, szakmai-módszertani irányultsága, esetenként a metodológiai és módszertani bizonytalanság és zűrzavar. Mindegyik összefoglalásra rányomja bélyegét a história fragmentálódása – minél közelebb kerülünk a jelenhez, annál erősebben. Végző soron tehát az a tény, hogy a történelem és annak leírása állandó, kölcsönös mozgásban van.

III. Iván uralkodásának kora, I. Péter uralkodása, a nagy honvédő háború, 1917, a tatár invázió, Sztálin halála, a Szovjetunió felbomlása egyaránt korszakformáló esemény, így szinte konszenzuálisan szerepelnek majd' minden szakaszolásban. Ugyanakkor gyakran korszakhatár 1928/29, mint a sztálini fordulat éve(i), 1985, a peresztrojka kezdete, vagy 1964, a Hruscsov-korszak vége is. Az előbb említett jelentős évszámok nem egyenlő súllyal szerepelnek a különféle szintézisekben: egyes művekben főkorszakokat jelezve, máskor alkorszakokként. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a korszakoknak van egy bizonyos hierarchiája, amely ismét csak a történelemfelfogás eltéréseire vezethető vissza.

A nagy összefoglalások szerkezete, felépítése, szakaszolása és ez utóbbi terminológiai készlete alapján tehát képet alkothatunk egy-egy történetírás különböző stációiról, változásairól, fejlődéséről, de természetesen teljes képet csak akkor nyerhetünk, ha magukat a szintéziseket is historiográfiai elemzésnek vetjük alá. Ennek egy kis – ám annál karakterisztikusabb – része a periodizáció. Egy biztos: a dátumokat nincs okunk misztifikálni, de mintegy jelzőpóznákként nagy hasznunkra lehetnek, hogy tájékozódási pontokra leljünk az események rengetegében.

2024

Rátz Kálmán nyilas „ruszista” portréjához

A 20. század első, magyar szerző által írt *Oroszország története* 1943-ban jelent meg.¹ Több mint 600 oldalas korrekt munka, ruszo- vagy szovjetfóbiának nyoma sincs benne. Tudományos-népszerűsítő kézikönyvhöz illően bőséges kronológia, gazdag képanyag, alapos szakirodalmi tájékoztató segíti az érdeklődő olvasót. Az összefoglalás a kor színvonalán áll, szerzője nemcsak a nyugati, hanem az orosz történetírás legjavából merít: egyszerre használja a legnagyobb orosz történetírók, Szergej Szolovjov, Vaszilij Kljucsevszkij, Pavel Miljukov, vagy a marxista Mihail Pokrovszkij szintéziseit, de beemeli forrásai közé a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja történetéről szóló kötetet is. A lapok még a háború kellős közepén is méltányolják a szerző tárgyismeretét és kiegyensúlyozottságát,² csak a szélsőjobbról éri kritika a kötetet: a német megszállás után hamarosan be is tiltják,³ a szerzőt pedig a németek Mauthausenbe hurcolják.

1 Rátz Kálmán: *Oroszország története ősidőktől 1917. november 6-ig*. Budapest, 1943.

2 Vö. pl. „Urak, parasztok harcát, tőkések, munkások ellentéteit, ha csak futólag is, de a körülményekhez képest tárgyilagosan és áttekinthetően ismerteti a könyv.” – Veres Péter: Olvasás közben. *Magyar Csillag*, 1943. december 15. 737.

3 *Budapesti Közlöny*, 1944. május 13. 7.

„Kard ki kard!”

A mű precedens nélküli nemcsak keletkezésének idejét tekintve, hanem abban az értelemben is, hogy semmilyen érdemi előzménye nincs a korabeli magyar történeti ruszisztikában. Valójában a két háború között a magyar történészek nem tartották feladatuknak az orosz történelem kutatását, így ez utóbbi részdiszciplína ekkor még nem is létezett. Az orosz filológiai és az orosz irodalom recepciójának e tekintetben sokkal nagyobb hagyományai és eredményei voltak Magyarországon.⁴

A kötetet jegyző Rátz Kálmán⁵ ugyanakkor elmondhatta magáról, hogy addigra – meglehetősen tematikai gazdagságban – már több könyvet is publikált. A sort *Az oroszországi cseh-szlovák légio története* című, 1930-ban megjelent könyv nyitotta meg, ezt követték az Afrika történetéről és Mongóliáról szóló kötetei, de írt az utópista szocialistákról is.⁶ *A pánszlávizmus története* című, 1941-ben megjelent ambiciózus munkáját a korabeli kritika igen hasznosnak és informatívnak ítélte annak ellenére, hogy – akárcsak a cseh-szlovák légioról írt munkája esetében – hiányolta belőle a források jegyzékét és a korrekt adatolást, tehát tudományos értelemben vett hiányosságait is számonkérte rajta.⁷ Rátz jegyezte ugyanakkor a *Nyilaskeresztes Füzetek* 5. darabját, *A magyarság és zsidóság* címűt is.

4 Széchenyi Ágnes: Az orosz irodalom recepciója Magyarországon (1825–1945). In Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései*. Budapest, 2016. 357–369.

5 Földbirtokos családban született Komáromban 1888. aug. 10-én. A nagyváradi hadapródiskola elvégzése (1907) után tiszthelyettes, majd 1908-tól lovastiszt. Több kitüntetést és sebesülést szerzett a keleti fronton.

6 Rátz Kálmán: *Az oroszországi cseh-szlovák légio története*. Budapest, 1930; Rátz Kálmán: *Afrika ébred.* Budapest, 1936; Rátz Kálmán: *Mongólia a Távol-Kelet ütköző állama*. Budapest, 1938; Rátz Kálmán: *Utópista szocialisták: tanulmány*. Budapest, 1941.

7 A pánszlávizmus történetét pl. olyan hasznosnak gondolták, hogy a Ki-sebbségkutatás Könyvek című sorozatban hat évtizeddel később újra megjelentették (Lucidus Kiadó, Budapest, 2000), bár az utószót író Szarka László a kötet 417. oldalán figyelemre méltó megjegyzést tett a mű önellentmondásai kapcsán: „Mintha más kéz írta volna ezeket a sorokat.”

Csak találgatni tudjuk, hogy miként keveredett a m. kir. budapesti 1. honvédhuszárezred első század első szakaszának hadnagya, majd kapitánya a ruszisztika ingoványos talajára. E tanulmány az e területen való „helytállásának” kérdését kívánja középpontba állítani. S mivel életének átfogó tudományos feldolgozása még várat magára (viszont számos, gyakran egymásnak ellentmondó információ került vele kapcsolatban napvilágra), pályáivének rekonstruálási kísérlete során több életrajzi elem is szükségképpen korrigálásra és új megvilágításba kerül.

Rátz az első világháború keleti hadszínterén korán fogságba esett, 1915-ben pedig hivatalosan halottnak nyilvánították⁸ (édesapja a korabeli híradások szerint már a koporsóját is megvette⁹). Majd jött a hír a megmeneküléséről, azután egy másik ismételten a haláláról, míg a bizonyosságot végül egy Kijevből küldött telegramm adta meg, amelyben Rátz sürgősen pénzt kért atyjától.¹⁰ Egy 1915. december 31-én készült fénykép tanúsága szerint az új év már a tomszki hadifogolytáborban találta,¹¹ ahol elég hamar hatásköri vitába keveredett a későbbi kommunista miniszterelnökkel, Münnich Ferencsel.¹² Ellenőrizhetetlen források szerint Taskentből tisztársaival a finn határra ment titokban, ahol elfogták, Pétervárra vitték, ahonnan ismét megszökött, és 1918 februárjában már idehaza volt.¹³ Hadifogsága alatt feltehetően megtanult valamelyest oroszul (közel se tökéletesen, ahogy ezt moszkvai útján később a szovjet hivatalnokok megállapították, vagy ahogy szolgálati lap-

8 Hősök halála. *Pesti Hírlap*, 1915. július 8. 12.

9 Rátz főhadnagy meghalt. *Váci Hírlap*, 1915. szeptember 5. 2.

10 Megcáfolt halálhírek. *Váci Hírlap*, 1915. augusztus 1. 3.

11 Orosz fogságban. *Ország-Világ*, 1918. február 24. 110.

12 Münnich Ferenc: Önéletrajzi részlet. *Új Írás*, 1966/11. 85.

13 Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Levéltára (a továbbiakban: HM HIM HL), I. 55. Felülvizsgálati iratok, Rátz Kálmán, 411. doboz. (a továbbiakban: Rátz Kálmán/Füv. 411. d.) M. kir. budapesti honvéd városparancsnokság 4. bizonylat jkv. sz. 1943, Korvázlat Rátz Kálmánról.

ján magát besorolta¹⁴), és minden bizonnyal így lett később az „oroszság” a választott témája.

Hivatása szerint katonatiszt volt, és karrierjét is ezen a téren, a szervezkedő bajtársak között képzelte el. A háború végén és híján egyik alapítója volt, s majdnem elnöke lett a MOVE-nek. Egyes források szerint kevesen múltott, hogy nem Gömbös Gyula, hanem ő lett a szervezet országos elnöke. Rátznak – vagy ahogy akkortájt javarészt írta: Rácznak – a budapesti elnökség maradt.¹⁵ E minőségében sztrájkra hergelte laktanyája tisztjeit, amiért a kormány lefogatta, és 1919 februárjában börtönbe zárta: az egész tanácskormány teljes ideje alatt büntetését töltötte.¹⁶ Ez két szempontból is döntő fordulatnak számított későbbi pályáján. Egyrészt azért, mert Gömbös gyakorlatilag beáldozta őt a hatóságoknak, másrészt így kimaradt a tiszttársak – Prónay, Héjjas, Ostenburg – különítményeseinek erőszakos fellépéseiből, és neve később sem volt összefüggésbe hozható azok véres tetteivel. Egy fajvédő klubban történt incidenst követően öntudatosan vallotta, hogy ő sosem volt „különítményes”.¹⁷

Ez azonban nem fedte teljesen a valóságot. Valamilyen kisebb csapata mégis lehetett, amelynek élén – „Komárom hadibiztosaként” – részt vett a felvidéki védelmi harcokban,¹⁸ majd a „Ruszka-Krajna” hazai önkénteseinek vezetője lett,¹⁹ és

14 HM HIM HL Rátz Kálmán/Füv. 411. d. Toldalék Rátz Kálmán őrnagy minősítvényi táblázatának fogalmazványi példányához az 1931 évre: „Oroszul és ukránul: szóban és írásban gyengén.”

15 Dósa Rudolfné: A MOVE megalakulása és tevékenysége az 1918-as polgári demokratikus forradalom időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1968. 476.

16 Tiszti sztrájkot akartak szervezni ellenforradalmi céllal. *Népszava*, 1919. február 19. 5.

17 A fajvédő vendéglátás bírói tárgyalása. *Népszava*, 1925. december 16. 11.

18 „Én ott állottam a komáromi hídon, amelyet egy borongós 1919 január elejei téli napon az utolsó fegyveres és szervezett magyar katonákkal elhagytam mint Komárom várának és Mátyusföldnek katonai biztosa.” – Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I–XIX. Budapest, 1939–1944. (a továbbiakban: KN 1939–1944) XIX. 356. ülés, 1943. dec. 16. 170.

19 Vö. Pavlenkó Iván: Harc a közös lengyel–magyar határért. *Pesti Napló*, 1938. október 16. 38. A cikk szerzője szerint Rátz a máramarosi alispán vejeként

„autós” brigádjával ott volt a második királypuccs elhárításánál is.²⁰ Amíg tehát módja volt rá, akár gerillaparancsnokként is aktívan harcolt az „irredentaért”, azután pedig a MOVE-ben tevékenykedett mindvégig szoros kapcsolatot ápolva az „elbocsájtott légio” tagjaival.²¹ Ez a kapcsolati háló segíthetett neki abban, hogy a harcok elültével kiszolgált századosként, majd őrnagyként vargabetűket téve egy időre meghúzza magát a Hadtörténeti Levéltárban.

Rátz kéziratos német nyelvű önéletrajzában azt írja, hogy 1925 és 1935 között a „Hadilevéltárban” dolgozott.²² Valójában azonban – az 1925-ben „nem kielégítő” minősítéssel végzett törzstiszti tanfolyam²³ után – a levéltárban két részletben eltöltött idő összesen nagyjából négy évet tett ki. 1928 után helyi alkalmazású tiszt, altanácsnok volt Makón. 1930-tól vagy betegállományban vagy „várakozási illetményen” volt, s csak 1934. június 30-án került vissza a honvédelmi miniszter jóvoltából a levéltár létszámfeletti állományába, ahonnan „rokkant, mindennemű szolgálatra alkalmatlanként” 1935. január 1-jével nyugdíjba helyezték.²⁴ Nyugdíjkérélmé benyújtása után, 1934.

érdekelt volt a harcokban és 1920 júliusában átvette a ruszin csapatok parancsnokságát. Rátz később lengyelországi „bizalmas kiküldetésben” való részvételéről is beszélt a honvédelmi miniszternek 1933. március 26-án írt kérvényében. – HM HIM HL Rátz Kálmán/Füv. 411. d.

- 20 Fogarassy László: IV. Károly második restaurációs kísérletének katonai története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1971. 339.; Fogarassy László: Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugatmagyarországi eseményekről. Negyedik rész. *Soproni Szemle*, 1986. 314.
- 21 Egy becsületbíróági ügyben pl. ő volt Gömbös Gyula megbízottja. – Egyoldalú jegyzőkönyvet vettek fel a Rátz-Gömbös afférban. *Pesti Napló*, 1925. július 1. 6. Kozma Miklós szerint tisztársaival alkotott csoportja „kicsi, de egységes, határozott és merész” volt. – Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919-ben. Köröstárkány–Kápolnásnyék*, 2019. 75.
- 22 Idézi Lengyel András: József Attila, Rátz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”. *Forrás*, 2002/12. 112.
- 23 HM HIM HL 1934. eln. 8. oszt. I. 31. m. kir. Honvédelmi Minisztérium, Rátz Kálmán/el.8.osztály-1934. Rátz Kálmánnal kapcsolatos irat.
- 24 HM HIM HL Rátz Kálmán/Füv. 411. d. Csongrád-Arad-Torontál vármegyék Testnevelési és Népgondozó Felügyelősége „Felülvizsgálat táblázata”, illetve „Toldalék az 1933. évről”; HM HIM HL 1934/kt. 1673. A honvédelmi miniszter 1934. nov. 26-án kelt levele.

július 10-én tényleges alezredesi előléptetést kért a kormányzótól egy, számos önéletrajzi elemet tartalmazó levélben.²⁵ (Innen tudjuk meg például, hogy teljesen vagyontalanná vált, miután a családi birtok áráért félmillió korona értékben jegyzett hadikölcsönnel csődbe jutott.)

Gondolhatnánk, hogy a Hadtörténeti Levéltárban talált rá kutatói, tudományos vénájára, de munkája természetét, tartalmát illetően nincsenek pontos információink. Korai katonai minősítései sem emelték ki intellektuális kvalitásait, és egészen 42 éves koráig nem leljük nyomát hasonló ambícióknak sem. (A cseh-szlovák légioról szóló könyvének megjelenésekor még altanácsnok testnevelési oktató volt Makón, akit felettese ekként jellemzett: „Vígkedélyű, határozott, megállapodott jellem, élénk vérmérséklettel, jó szellemi képesség és felfogással.”²⁶) Bátor, sőt vakmerő, igazi krakéler figura volt, aki fiatal tisztként azonnal kardot rántott, amikor a hölgytársaságát valaki a villamoson túlságosan „fixírozta”,²⁷ a tudományhoz azonban nem mutatott sok kötődést.

A levéltárban azonban rengeteg anyaggal találkozhatott: hadijelentésekkel, harctéri tanulmányokkal és igen sok hadifogoly-visszaemlékezéssel.²⁸ Ezekből állíthatta össze *Az oroszországi cseh-szlovák légio története* című adatokban gazdag, ám a szerzői énnék kevés helyet hagyó, a csehgyűlöletet középpontba állító, egyszerű stílusban megírt, gyengécske, a tudományos publikálás alapkritériumait nélkülöző kötetét.²⁹ A kordivatnak is adózhatott ezzel, ugyanis Nyugaton több hasonló tematikájú

25 HM HIM HL 1934. eln. 8. oszt. Rátz Kálmánnal kapcsolatos irat. Köszönöm Számvéber Norbert igazgató úrnak, hogy erre az iratra felhívta a figyelmet, csakúgy, mint Farkas Ádámnak és Schrek Katalinnak a technikai segítséget.

26 HM HIM HL Rátz Kálmán/Füv. 411. d. Toldalék az 1933. évi minősítvényi táblázathoz 1933. márc. hó végével.

27 Erre való a katonakard? *Népszava*, 1913. május 6. 9.

28 A nevéhez azonban egyetlen önálló munka sem fűződik a levéltár anyagában.

29 M. Á.: Rátz Kálmán: *Az oroszországi cseh-szlovák légio története*. (Ism.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 1930. 262.

munka is megjelent azidőtájt, és Konstantin Szaharov tábornok, szibériai hadúr művét is több nyelvre lefordították,³⁰ többek közt magyarra is.³¹ A tábornok a magyar kiadás kapcsán többször is ellátogatott Magyarországra, előadásokat tartott, amelyekről a napi sajtó részletesen beszámolt.³² Érdekes azonban – különösen nem sokkal ezt követő aktív közszereplései, kiterjedt publicisztikai tevékenysége fényében –, hogy sehol nem találjuk nyomát annak, hogy Rátz ezeken az őfőméltósága által is megtisztelt eseményeken bármilyen minőségben is részt vett, vagy a kötetre – akár csak egy aprócska ismertetés, méltatás erejéig – reagált volna.

A toll fegyverével

A „szellemi fordulat” előzetes tollpróbájára 1931 végén, a debütálásra azonban csak 1932-ben az októberi forradalom 15. évfordulójának apropóján került sor. Az 1931. októberi cikk majdnem egy teljes kolumna volt a *Budapesti Hírlap*ban a magát rutinos hírlapíróként és oroszszakértőként pozicionáló, ám publicistaként még ismeretlen szerzőtől, amelyben elsősorban orosz ügyekben tette helyre „műkedvelő kollégáját”, a szerinte dilettáns tollforgató Károlyi Imre grófot.³³ Egy év múlva a *Pesti Napló*ban ismét egy zavarba ejtő műfajú cikkel jelentkezett – immár egy teljes kolumnán. A leginkább tárcajellegűnek nevezhető írásban egyszerre szubjektív, helyenként zavaros és

30 K. V. Sacharov: *Češskie legiony v Sibiri* (Češskoe predatel'stvo). Berlin 1930.

31 Konstantin W. Sakharow: *A cseh légiók Szibériában* (Eckhardt Tibor előszavával). Budapest, 1932.

32 Előadások. *Magyar Hírlap*, 1932. március 2. 8.; Előadás Csehszlovákiáról. *Pesti Hírlap*, 1931. április 30. 12.

33 Rátz Kálmán: Játék a tűzzel. Megjegyzések Károlyi Imre gróf könyvéhez. *Budapesti Hírlap*, 1931. október 4. 7. Nagy valószínűséggel ennek a cikknek is vitatott a szerzősége, ugyanis a kommunista Madzsar-kör konspiratív módon már a Károlyi-féle könyv kéziratát is „javította”. Erről Lázár Vilmos később részletesen beszámolt. – Lázár Vilmos: Madzsar Józsefről szólva. In Lázár Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból*. Budapest, 1976. 144–149.

fantasztikus visszaemlékezéseket közölt 1917 novemberének Péterváráról.³⁴ Az írást Rácz Kálmánként jegyezte, míg az akkortájt a *Magyar Katonai Szemlében* megjelent, *A bolsevizmus győzelmének 15-ik évfordulójára* című cikkét Rátz Kálmán ny. őrnagyként. Ennek fő megállapítása, hogy a szovjeteknek „mindig szemük előtt lebeg Lenin dogmává tett kijelentése: kétféle gazdasági és társadalmi rendszer a földön egymás mellett huzamosabb ideig fent nem állhat”.³⁵ A *Társadalmi Szemlében* Magyar Kálmán álnéven publikált egy igen képzavaros, roppant egyszerű, ám „virtigli marxista” cikket.³⁶

Ettől kezdve Rátz Kálmán ontotta az írásait. A kor talán legnépszerűbb lapjába, a *Pesti Napló*ba 1938-ig 95 cikket írt³⁷ (később a számot 170-re tette³⁸), összesen pedig több százat küldött a legkülönbözőbb orgánumokba. Ezzel párhuzamosan óriási ismeretterjesztő munkát végzett: rendszeresen fellépett a Magyar Rádióban (egy ízben például Bartók Béla követte őt az adásban³⁹), nyilvános előadásokat tartott, s gyakran szerepelt előadóként a Magyar Külügyi Társaságban is. Születtek cikkei, előadásai a macedónokról, az olasz–abesszin háborúról, a spanyolokról, Afrikáról, a Távol-Keletről, Tibetről, Mandzsúriáról, Piłsudski tábornokról, Litvániáról, Holland Kelet-Indiáról, Japánról, Egyiptomról, Afganisztánról, Albániáról, az ön,

34 Rácz Kálmán: Petrográd, 1917. november. *Pesti Napló*, 1932. november 13.

35 Rátz Kálmán: A bolsevizmus győzelmének 15-ik évfordulójára. *Magyar Katonai Szemle*, 1932/12. 57.

36 Vö. „A világ burzsoáziája azt reméli, hogy mérgezőgázokkal elöntött hullamezők árán tarthatja fenn megrendült osztályuralmát.” – Magyar Kálmán: A gázháború veszedelmei a dolgozó tömegekre. *Társadalmi Szemle*, 1932. 261.

37 A Népszava 90 cikkről tudósított. – Harsogó derűtség az új zöldinges körül. *Népszava*, 1938. december 15. 2. A lap által idézett képviselőházi ülésen azonban Rátz 95-öt említett, és összes cikkei számát ötszázban jelölte meg. – Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I–XXII. Budapest, 1935–1939. (a továbbiakban: KN 1935–1939) XXI. 353. ülés, 1938. dec. 14. 48., 50.

38 Nyisztor Zoltán „tollhegyen”. Milyen érzés az, ha valaki saját „tollhegyével” szúrja meg magát? *A Holnap*, 1944. január 11. 1.

39 Rádióközlemény. *Népszava*, 1935. szeptember 7. IV.

a kaucsuk világgazdasági szerepéről. Legfőképpen és legtöbbet azonban az általa Uniós Köztársaságnak nevezett Szovjetunióról írt. Rövid időn belül elismert „katonai és gazdaságpolitikai” szakíróvá és oroszszakértővé vált. A folyamatot doktori címe koronázta meg: 1936 végén a Debreceni Egyetem addigi munkássága elismeréseként doktorrá avatta. Erről a korabeli sajtó is megemlékezett.⁴⁰

Lengyel András hívta fel arra a figyelmet, hogy Rác (Rátz) Kálmán és Gömbös Gyula pályáját érdemes szinkronban szemlélteni.⁴¹ 1919-ben még úgy tűnhetett, hogy léket kapott a barátságuk, amikor a forrófejűen viselkedő Rácztól Gömbös a MOVE elnökeként elhatárolódott. Sőt, Böhm Vilmos akkori hadügyminiszter egy sajtóvitájuk apropóján erre még szélsőségesebb minősítést alkalmazott: „Rác Kálmán százados letartóztatási afférjában – enyhén szólva – inkollegiális eljárást tanúsított [...] denunciálta [ti. Gömbös – Sz. Gy.]”⁴² Együttműködésük – a fentebb idézett becsületbírósaági ügy tükrében is – ennek ellenére az egyre nagyobb jelentőségre emelkedő és pénzforráshoz jutó MOVE-ben töretlen maradt, sőt Gömbösnek 1928-ban honvédelmi államtitkárként, majd két évre rá miniszterként lehetősége nyílt arra is, hogy néhány baj- és elvtársát álláshoz juttassa.

A döntő fordulatra azonban 1932-ben került sor a kapcsolatukban, amikor Horthy felkérte Gömböst miniszterelnöknek. Innentől kezdve megszűrűsödtek a lakásán a bizalmi körébe tartozó emberei részvételével zajló programegyeztető összejövetelek, melyek némelyikén Rác is részt vett.⁴³ Nagy valószínűség szerint itt mindenkinek meghatározták a jövőbeni feladatát. Rác képviselői mandátumát például annak köszönhette, hogy

40 A rektor „az egyetem nevében büszkeségét fejezte ki, hogy Rátz Kálmán a debreceni egyetem doktorává lett”. Az új doktorok nevében Rátz Kálmán mondott köszönő beszédet. – Rátz Kálmán doktorrá avatása a debreceni egyetemen. *Pesti Napló*, 1936. december 6. 18.

41 Lengyel (2002): i. m. 114.

42 Böhm Vilmos: Ellenforradalmár vagy októbrista volt-e Gömbös 1919 elején? *Népszava*, 1923. július 10. 3.

43 Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Budapest, 1968. 34.

Gömbösnek lojális parlamentre volt szüksége. A miniszterelnök azonban prioritásként kezelte a sajtó- és propagandamunkát,⁴⁴ nem véletlenül került a „kemény magba” Kozma Miklós, Antal István és Marton Béla is. A fajvédő ideológia alapvetés és a szociális kérdések napirenden tartása adott volt számukra.

Rácz (Rátz) Kálmánnak ezen a számára ismeretlen terepen kellett bizonyítania – mindenféle szakirányú végzettség, szakmai előélet és – az első, nevéhez kötött írásából kiindulva – mindenfajta írói, történészi tehetség nélkül. Gömbös tehát segített – talán a börtönhónapokat is jóvá akarta tenni egykori tisztársának –, de ennek megkérte az árát. Rácznak teljesítenie kellett. Pár évvel később, Gömbös hirtelen halála után megejtő őszinteséggel vallotta meg az őt pocskondiázó jobboldali parlamenti többségnek: „Bebizonyítom, hogy én a Pesti Naplóba Gömbös Gyula engedelmével, sőt óhajával írtam [...]. Nem akartam odaírni, de ő azt mondta, hogy csak írjak, mert olyan tömegeket befolyásolok, amelyeket másképpen nem lehetne befolyásolni. Gömbös Gyula engedelmével tartottam előadást a nyomdászok szakszervezetében.”⁴⁵ Lengyel András joggal feltételezi, hogy néhány telefonhívás is kellett a miniszterelnöki titkárságról pár szerkesztőségbe,⁴⁶ hogy szóba álljanak egy obsitos katonával. A lényeg azonban, hogy a cikkeket meg is kellett írni valakinek...

Itt jönnek a „képbe” a Bucsinszky és a Japán kávéházban kártyázó illegális kommunisták. Többen is annak a gyanújuknak adtak hangot a korabeli szem- és fültanúk közül, hogy Rácz/Rátz egyfajta szuperügynök volt,⁴⁷ aki megnyerő egyéniségevel hamar beépült a kvaterkázó kommunisták közé. Tény azonban, hogy soha senkit nem buktatott le, sőt sokaknak segített is. Ettől még lehetett mély fedésben lévő speciális ügynök,

44 Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest, 2014. 194–196.

45 KN 1935–1939, XXI. 353. ülés, 1938. dec. 14. 50.

46 Lengyel (2002): i. m. 114.

47 Vö. Tamás Aladár: Találkozások, csalódások. *Magyar Hírlap*, 1968. november 24. 11. Szabolcsi Miklós szintén a kortársakra hivatkozik. – Tudósportrék: Szabolcsi Miklós. *Új Dunatáj*, 1998/3. 81.

ám a történet összeesküvés-elmélet nélkül is megállja helyét: a kommunistáknak pénzre és nyilvánosságra volt szükségük, az őrnagynak pedig írástudó emberekre, így könnyen egymásra találhattak.

A Rátz-történetnek ez a legkidolgozottabb része, ugyanis ezekbe az asztaltársaságokba József Attila is bejáratos volt, aki valamikor 1932 végén, 1933 folyamán megismerkedett az őrnaggal, s elég gyorsan bizalmába is fogadta. Az irodalomtörténészeknek így módon Rátz igen hamar a látókörébe került amikor előbukkant a költő *A nemzeti szocializmus* című kézírata, és nagy energiákat fordítottak a kontextus feltárására. Kiváltképp Lengyel András ásott az ügy mélyére.⁴⁸ Itt talán ebből csupán annyi a fontos, hogy egy későbbi dedikáció tanúsága⁴⁹ és Szántó Judit – a kritikusok által bizonyos fenntartásokkal kezelt – visszaemlékezései szerint József Attilának legalábbis nem derogált az egykori huszártiszt társasága.

Lényegesebb szereplők a költő további két közeli ismerőse, az újságíró és szerkesztő Danzinger (Agárdi) Ferenc és Lázár Vilmos, mindketten illegális kommunisták, eredeti foglalkozásuk szerint orvos és mezőgazdász, akik – nem teljeskörűen tisztázott, de alább részletezett okokból – Rátz bedolgozói, korabeli szóval „négerai” lettek. Mivel mindketten megérték a fasizmus alóli felszabadulást, később ezt nyilvánosan is megvallhatták. Az *Afrika ébred* és az *Utópista szocialisták* című műveket ezért az újabb adattárak és lexikonok már Agárdi Ferenc néven (és Rátz Kálmán „álnéven”) regisztrálják, de a *Mongólia, a Távol-Kelet ütköző állama* című könyvről is kiderült, hogy valójában Lázár Vilmos írta. Lázár maga még „jóval több, mint másfél száz” Rátz-cikket is Agárdinak tulajdonít. Agárdinak – Rátzcal ellentétben – mindehhez megvolt a tudása és a kompetenciája már egyetemista kora óta. Lázár szerint egykori barátja igazi polihisztorként például minden, Bécsben fellelhető

48 Legújabban: Lengyel András: „A József Attila-filológia crux-a”. A csodaszarvas datálásához. *Forrás*, 2021/9. 52–64.

49 Bíró-Balogh Tamás: József Attila és Rátz Kálmán kapcsolatának történetéhez. Egy újabban előkerült dedikációról. *Forrás*, 2022/12. 60.

katonai tárgyú lapot és könyvet átolvasott, és arról széles baráti körben beszámolt.⁵⁰

Kérdés, hogy a két szerző miért állt Rátz szolgálatába. Lázár erre évtizedek távlatából így emlékezett vissza: „Madzsar⁵¹, bizonyos konspirációs okokból, kapcsolatot tartott fenn a munkásmozgalomtól egész távol álló személyekkel is. Magas összeköttetésű, politikailag érvényesülni kívánó dzsentrik, gyors karrierre vágyó állami funkcionáriusok, közéleti babérokra aspiráló arisztokraták és kissé bonapartista hajlamú katonatisztek voltak ezek. Madzsar sajátos képességével, bizonyos fokig, pozitív irányban tudta hasznosítani ezeknek a fantasztáknak nemegyszer patológikus hiúságát. Elsősorban írásra biztatta őket, valamint arra, hogy hallassák szavukat a parlamentben, s minden lehetséges helyen. Néhányunkat – közöttük Agárdit – megismertetett velük azzal az ajánlással, hogy anyagot szolgáltatunk írásaikhoz, beszédeikhez. És ez az »együttműködés« eredményesnek bizonyult. A *Pesti Napló*ban, a Budapesti Hírlapban, a *Pester Lloyd*ban Rátz Kálmán országgyűlési képviselő nevével jegyzett másfél száznál jóval több aktuális kül- és belpolitikai cikk, az »Afrika ébred« impozáns kötete, vagy az »Utópista szocialisták« marxista értékelését magában foglaló tanulmánygyűjtemény [...] Agárdi Ferenc tollából került ki [...]. Ezek az írások – bár a dolgok természetéből következően sok zavaros kitételrel terheltek –, okosak, hasznosak voltak, a haladás ügyét szolgálták, és mind az inspirátor Madzsar, mind a »kivitelező« Agárdi intuícióját dicsérte.”⁵²

50 Lázár Vilmos: Emlékek a hőskorból. *Népszabadság*, 1972. január 9. Melléklet 5.

51 Madzsar József orvos, természet- és társadalomtudós, főkönyvtáros, államtitkár, népbiztoshelyettes, szerkesztő, az 1930-as évek első felében az illegális kommunisták vezető alakja, emigrációban Sztálin agyonlövötte. – Magyar életrajzi lexikon. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, 1967.

52 Lázár Vilmos: Akikről nem beszélnek. Agárdi Ferenc. In Lázár Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból*. Budapest, 1976. 182. A motivációkat illetően Rónai Mihály András megerősítette Lázár Vilmost: „Annál az asztalnál a mindentudó Agárdival meg a közénk csábult nyughatatlan, fuzsitus Rátz Kálmánal, a kvietált huszárőrnaggyal és aktív országgyűlési képviselővel ült,

Lázár Vilmos fenti cikkében nem tett említést az *Oroszország történetéről*, más helyütt azonban Agárdival együtt úgy nyilatkozott, hogy azt is közösen állították össze. „Rátz Kálmán szerzői névvel jelent meg 1943-ban az Oroszország története ősidőktől – 1917. november 6-ig című munka. Az illegális párt-hoz tartozó tudósok, Agárdi Ferenc és Lázár Vilmos személyes visszaemlékezése tanúsítja, hogy ők ketten írták és állították össze a könyvet; ők vették rá Rátzot, Gömbös barátját, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) egyik alapítóját, a nyilas képviselőt, hogy vállalja a szerzőséget.”⁵³ Bevallottan jelentős szerepe volt a kötet elkészültében („anyaggyűjtésében”) Kelemen Jánosnak, a szintén kommunista filoszna, akit Rátz már 1938-ban titkárként foglalkoztatott.⁵⁴ Erről maga a „szerző” írt a kötet bevezetőjében.⁵⁵

Az asztaltársaság egykori tagja, Hollós Korvin Lajos a „Rátz-rejtélyről” határozott véleményt formált: „Rátz műveltsége úgynevezett ragadmány-műveltség volt, rendszertelen, innen-onnan szedett, összekapkodott informáltság csupán. Bennem, s nyilván másokban is, mindig azt a gyanút keltette, hogy mielőtt lejött a kávéházba, bevágta »a mai napra rendelt igéket«. Ugyanígy vágta be utólag a neve alatt megjelent könyveket is, melyek egyikét sem ő írta. Önállóan képtelen volt akár egyetlen oldalt is írni – megdöbbenem, amikor egyszer egy három flekkes »eredeti« cikke kéziratát megmutatta: egyetlen épkezláb mondat sem volt benne!”⁵⁶

akit Madzsar József útmutatása szerint ők kormányoztak veszélyes vizekre, s akinek nevével Agárdi tollából eredtek szapora cikkek s kötetek a jó ügy taktikus szolgálatára.” – Rónai Mihály András: Lázár Vilmos fejfájára. *Magyar Nemzet*, 1972. augusztus 4. 4.

53 Markovits Györgyi: A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944). *Irodalomtörténeti füzetek* 111. Budapest, 1985. 116.

54 Varga Sándor: Egy kommunista könyvkiadó az ellenforradalmi Magyarországon. *Párttörténeti Közlemények*, 1985/4. 139.

55 Rátz Kálmán: *Oroszország története* i. m. VII.

56 Hollós Korvin Lajos: Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén. *Kritika*, 1986/8. 21.

Ennyi talán elég is lenne, hogy komoly kétségek merüljenek fel Rátz Kálmán ruszisztikai munkássága és általában bármely más intellektuális teljesítménye kapcsán. Ám filológiai nézve jogos Péter László aggálya: „Hozzáértőnek kell életrajzi, sőt stílusvizsgálati érvekkel meggyőzővé tennie, vajon miért adta oda Rátz a nevét Agárdinak [...]?”⁵⁷

A stílust illetően már az is elég lenne – amennyiben elfogadjuk, hogy első zsenijét valóban ő maga írta –, ha *Az oroszországi cseh-szlovák légió története* című munkát az *Oroszország története* mellé tesszük. Az egyik ugyanis egy amatőr, a másik pedig egy profi munka. Bármilyen további „stílusvizsgálati” kísérlet azonban kudarcra van ítélve, mert egyetlen egy írás szerzőségét sem tudjuk biztosan Rác/Rátz nevéhez kötni.

Csetepaték a T. Házban

A nyughatatlan és zabolázhatatlan front- és gerillaharcos imidzsét a levéltári „négy szűk esztendő” után – Gömbös Gyalának és a másik volt tisztársnak, az egyebek mellett a Magyar Rádió elnöki tisztét is betöltő Kozma Miklósnak, no meg a kommunista bedolgozóinak köszönhetően – a joviális közíró, szakértő doktor, országgyűlési képviselő arculatára cserélő Rátz őrnagy az 1930-as évek közepére olyan sikeres embernek mondhatta magát, akit környezete annak is tartott. Egyre-másra kapta megtisztelő megbízásait: hol az állástalan diplomások élére állt,⁵⁸ hol a Házfelügyelők Nemzeti és Gazdasági Egyesületének tiszteletbeli elnöki címét vállalta el,⁵⁹ sőt 1935-ben a 150 ezer fős tagságúnak mondott Országos Frontharcos Szövetség propagandafőnökének is kinevezték.⁶⁰ Mindezek különösen

57 Péter László: Álnév – fedőnév. *Könyvtáros*, 1977. 561–562.

58 Új memorandummal fordulnak ma délben Hóman kultuszminiszterhez az állástalan diplomások. *Az Est*, 1936. november 19. 15.

59 A hadirokkantak és házfelügyelők küldöttsége Róder honvédelmi miniszternél. *Az Est*, 1938. április 9. 7.

60 A frontharcosszövetség új akciója. *Az Est*, 1935. november 14. 9.

nagy befolyáshoz juttatták anyagilag és szervezetileg is. Jelen volt, mozgalmárkodott, és közben továbbra is ontotta a cikkeit.

Gömbös halála után azonban ez a lendület megtört. Rátz ugyan látogatta a Képviselőház üléseit, de aktivitása a hegyközségekről szóló vitában tett következő javaslatában kimerült: „az iskolákban be lehetne vezetni valamilyen formában a cukrozott tej helyett a sűrített mustnak bizonyos fajtáját, mert az erősíti a csontozatot”.⁶¹ Nem tartozott Imrédy körébe, ráadásul a politikai konstelláció drámai változása miatt váratlan döntésre szánta el magát. A „legautentikusabb megfigyelő”, a politikai rendőrség vezetője, Sombor-Schweinitzer József aprólékosan felsorolta a november második felében történt nyilas rendbontásokat, zavargásokat, antiszemita atrocitásokat, és ebben a kontextusban emlékezett meg Rátz Kálmán képviselő november 30-i kilépéséről a kormánypártból, majd a hungaristákhoz való csatlakozásáról.⁶²

Az ellenzéki sajtó ezt a következőképpen kommentálta: „Rátz Kálmán, akit kedélyes, joviális, terebélyes egyénisége minden bizonnyal nem ama Cascák szerepére szánt, akiknek meg nem alkuvó soványságát a fanatizmus tüze fűti, most jónak látta, hogy belépjen a hungarista pártba, amely nyomban alvezérének tette meg. Mi nem vitatkozunk vele; ő tudja, hogy milyen eszközökkel szolgálja legjobban egyéni és kollektív céljait. A kormány sajtójának azonban nincs joga őt ezért támadni. Ha Rátz Kálmán a legszélsőbb szélsőség táborába került, ezért csak magára vessen ez a sajtó. A zsidóbérencség vádja, amelyet ez a sajtó minden ellenzéki megmozdulással szemben állandóan, mániákus kitartással hangoztat, minden jövőjét féltő politikust arra kényszerít, hogy egyre féktelenebb felszavakat hirdessen, nehogy lemaradjon a jobboldaliság versenyfutásában. Ma azt látjuk, hogy kormánypárt, ellenzék és a hivatalo-

61 Országgyűlési jegyzőkönyv mutató, 1938. június 9. 553.

62 *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943.* Bev., jegyz. Kovács Tamás. Budapest, 2009. 69.

san fémjelzett szélsőségek egymást próbálják szélsőjobbaldaliságban túllicitálni és ebben a licitálásban a kormány sajtója jár legelől.”⁶³ Rátz Kálmán választókerülete szavazóihoz eljuttatott üzenetében megerősítette az előbbieket.⁶⁴

Persze nem csupán a „zsidóbarátságról” volt szó. Rátz a parlamentben és a sajtóban nem német orientáltságuként pozícionálta magát.⁶⁵ A németbarát szélsőjobb térnyerése idején a „zsidóbarátság” vádjától megrettenő „tudós közíró” ugyanakkor egy pillanat alatt pojácává változott. 1938. december 14-én Rátz Kálmán az önmaga érdekében szervezett tüntetések tárgyában interpellálta a miniszterelnököt. A zöld ingben szólásra emelkedő képviselőt a jobboldali képviselők percekig tartó derűtséggel fogadták, Festetics Domokos gróf például a „Zöldre van a, zöldre van a rácsos kapu festve” rigmust ismételte gúnyosan,⁶⁶ Vitéz Mecsér András pedig azt kiabálta, hogy Rátz a hungaristákat is elzsidósítja. A nagy zaj, derűtség,

63 Fertheöy: Túllicitálók. 8 *Órai Újság*, 1938. december 2. 3.

64 „A Nemzeti Egység Pártján kívül még több párt is alakult, amely a jobboldaliságot tűzte ki elvül zászlajára s egymást túl akarták licitálni, úgy az antiszemitizmusban, mint később a gazdasági célkitűzések terén is. Magam részéről ebben a versenyben nem igen bírtam résztvenni. Láttam ugyanis, hogy elsősorban arról van szó, hogy bizonyos megszervezkedett klikkek, csoportok ki akarják maguknak sajátítani a jobboldaliságot, hogy a hazafiasság fellobogó tüzenél megsüthessék a maguk kis pecsenyéjét. Én viszont a jobboldali eszmét soha magamnak kihasználni nem akartam s így történhetett, hogy idők folyamán a nagy ragaszkodásban talán lemaradtam. Ezért és mert mégis csak konkurrenciát jelentettem, voltak, akik rám akarták sütni a baloldaliságot, vagy legalább a liberalizmust. És mert nem voltam hajlandó hazafiságom a zsidók szidalmazásával – vagy csakis azzal – bizonyítani, azt suttozták, hogy zsidóbarát vagyok.” – Fertheöy (1938): i. m. 3.

65 Vö. „Én, aki több száz cikkemben Németország mellett egyetlenegyszer sem írtam.” – KN 1935–1939, XIII. 220. ülés, 1937. máj. 26. 694. Nagy-Britanniával, Franciaországgal és az USA-val kapcsolatban: „nekünk magyaroknak azon kell lennünk, hogy ezekkel az államokkal, amelyek a világ nyersanyagjainak és a világ tőkéjének túlnyomó részével rendelkeznek [...], ne jussunk ellenséges vagy barátságtalan viszonyba.” – KN 1935–1939, XIV. 224. ülés, 1937. jún. 3. 226.

66 Rátz Kálmán esete a rabbival és a zsidó sajtóval. *Új Magyarország*, 1938. december 15. 3.

kiabálások és egymás kölcsönös lezsidózása közepette a legbaljósabbnak Megay-Meissner Károly próféciája tűnt: „Rátz fogja a jobboldali mozgalmat tönkretenni!”⁶⁷

Rátz Kálmán politikai vesszőfutását nem lehet egyszerűen a félelmével magyarázni, hiszen egyáltalán nem volt ijedős fajta. Régi emlékeit és sérelmeit felidézve például azonnal aktivizálódott a felvidéki revízió kérdésének napirendre kerülésekor.⁶⁸ Számításai azonban nem jöttek be, amikor az Imrédyvel szembeszegülő kormánypárti zendülők oldalára állt.⁶⁹ ki kellett lépnie a pártból, majd a nyilasokhoz csatlakoznia azért, hogy a közelgő parlamenti választások során esélye legyen képviselői helyet szerezni. S e hely elnyerése súlyos következményekkel járt.

Rátz ugyanis felelős kiadóként nevét kölcsönözte a nyilas-keresztesek választási programjához, amely egyebek között a következőket tartalmazta: „Jó két évvel megelőzve a magyar törvényhozókat, a nyilasok követelték a zsidóság fájja nyilvánítását, a zsidó fajúakkal folytatott nemi viszony törvényes üldözését, sőt a zsidómentes magyar államot. Ez utóbbi programponthoz hozzáfűzték: »Minden időkbén a fájáruoló önzésen keresztül érvényesült a zsidóság, és ezért minden népnek anynyi zsidaja van, amennyit megérdemelt.«”⁷⁰

67 KN 1935–1939, XXI. 353. ülés, 1938. dec. 14. 51.

68 1938. okt. 15-én pl. a Magyarországi Ruszinszkoíak Egyesülete társelnökének választották. – Fedinec Csilla: *A Kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta–Dunaszerdahely 2002. 290. „Ruszinszkoíak nagygyűlésén részt vett Rátz Kálmán, aki teljes erővel részt vesz az ügyek intézésében.” – Fellázadt a cseh terror ellen Ruszinszko lakossága. *Esti Újság*, 1938. október 14. 5. A ruszinkérdés kapcsán még az esetleges, Szovjetunió elleni háború esélyeit is taglalja a Külügyi Társaságban tartott előadásában. – Rátz Kálmán előadása a ruszin kérdésről. *Pesti Napló*, 1938. november 18. 11.

69 Sipos Péter: Az Imrédy-kormány válsága és bukása. *Történelmi Szemle*, 1966. 57.

70 „Ezt akarják a nyilasok!” címmel, 1939. március 15-i dátummal, Hubay Kálmán pártelnök, országgyűlési képviselő aláírásával, dr. Rátz Kálmán kiadásában jelent meg a nyilasok választási programja. – Karsai László: Szálasi Ferenc. *Politikai életrajz*. Budapest, 2016. 199–200.

Rátz azonban nemcsak a jobboldalon kevésbé jól csengő nevét –, hanem az általa újonnan szerkesztett hetilapot, a személyiségét, még a külső megjelenését is a nyilasoknak adta,⁷¹ s ezért akár 100 pengő büntetést is hajlandó volt vállalni.⁷² A parlamenti perpatvarok során az „úri becsülete” védelmében kész volt párbajban összekaszabolni egykori párttársát és összekaszaboltatni akár saját fizimiskáját is.⁷³ Ha kellett, hóbörgött – úgy a Képviselőházban,⁷⁴ mint köztermekben és köztereken⁷⁵ –, ha kellett, antiszemita brosrát közölt a *Nyilaskeresztes Füzetek*ben. Paradox módon, az orosz vonatkozású cikkei maradhattak empátikusok, mint régen, hiszen a szélsőjobb a Molotov–Ribbentrop-paktumot követően hirtelen igen szovjetbaráttá változott. Az Anschluss és az első bécsi döntés után

71 A képviselőtárs Mester Miklós leírásában: „Közvetlenül Hubay után is a libasorban következett egy feltűnően nagy hasú, testes, rövid nyakú, kerek fejű, szemüveges, 50 év körüli ember. Vékony lábai és terebélyes felsőteste közt feltűnő groteszk ellentét mutatkozott. Erőltette a katonás testtartást és a lépést, de nehezen sikerült neki. Látszott, hogy hosszabb távra sem a derékszíj, sem a csizma, sem a feszes, fekete egyenruha nem neki való.” – Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*. Budapest, 2012. 123.

72 A Népszava számol be arról, hogy tiltott egyenruha viselése miatt pénzbírságot róttak ki rá, épp egy nappal azután, hogy kijelentette: „nem veszi fel többet a »lovasított kéményseprők« uniformisát, mert az nemcsak idegenszerű, hanem nevetséges is.” – Ismét elítéltek két nyilas képviselőt tiltott egyenruhaviselés miatt. *Népszava*, 1940. január 12. 7.

73 Kardpárbajban súlyosan megsebesült Rátz Kálmán nyilaspárti képviselő. *Amerikai Magyar Népszava*, 1940. február 16. 1.

74 „Hozzám nem tapad semmi sem a zsidóktól, nem éltem belőlük, egyedül a szavazatukat vettem igénybe, ezekre azonban többé nem reflektálok” – mondta nagy hanggal a képviselőházban. – Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter: „Nem tűrhettem tovább!” *Pesti Napló*, 1939. március 2. 5.

75 Államfelforgatásra irányuló izgatás vétsége miatt például büntető eljárást indítottak ellene „mivel 1939. évi január hó 14. napján a Magyar Nemzetiszocialista Párt cinkotai szervezetének az ottani Iparoskör helyiségében rendezett táncmulatságán az egybegyűltek előtt beszédet mondott, ahol a következő kijelentéseket tette: »Vigyázzanak Szálasi minden hajaszálára, mert a magyar milliókkal találják magukat szemben, ha legkisebb baja is történik.«” – KN 1939–1944, XIV. 282. ülés, 1942. júl. 14. 513.

megjelent nála a németekkel szembeni megértés és együttérzés gondolata is.”⁷⁶ Mindhiába. Nyelnie és túrníe kellett a Tisztelt Házban.⁷⁷

Hátraarc

A nyilasok az 1939-es „pütkösdi” választásokon földcsuszamlásszerű eredményt értek el: a képviselőházi helyek csaknem 20%-át szerezték meg.⁷⁸ (Egyet közülük – ráadásul listán – dr. Rátz Kálmán ny. őrnagy.) Ezt nem hagyhatta annyiban a keresztény-nemzeti Magyarország kormányzó elitje. Jött a második, majd a harmadik zsidótörvény, a zsidók jogfosztása, a második bécsi döntéssel pedig az újabb területi revízió – és a nyilas szavazókat elnyelte a kormánypárt.

Innentől valójában szükség sem volt már a nyilasokra, és megkezdődött a párt szétesése, amely korifeusainak menekülése miatt könnyen ment, a párt magukra hagyott tagjai pedig könnyen alkalmazkodtak a kínáló új lehetőségekhez. Állítólag Keresztes-Fischer belügyminiszternek és Sombor-Schweinitzer főrendőrnek is megvolt a maga finanszírozta nyilas ellenpártocskája.

Nincs egyértelmű bizonyíték, utalás azonban van arra, hogy az egyik ilyen politikai alakulat élére Rátz őrnagy állt.⁷⁹ Ezt tá-

76 „Évek óta mérgező hadjárat folyik Németország ellen, minden módon, nyíltan és burkoltan, és ha mást nem tehetnek, citálják legalább bizonyos francia, angol vagy amerikai lapok tudósításait. Hogy kik ezek a tudósítók, azt nem írják meg, mi azonban nagyon jól tudjuk, hogy kicsodák: a zsidó Tabouis asszony és mások, akik ezt a propagandát kívülről irányítják vagy legalább is befolyásolják.” – KN 1939–1944, I. 15. ülés, 1939. júl. 29. 336.

77 Szeptember 14-ig szabadságra ment a Ház. *Újság*, 1939. augusztus 12. 7.

78 Paksy Zoltán szerint a választásokon a szélsőjobb társadalmi támogatottsága még a 30-35%-ot is meghaladhatta. – Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon. 1932–1939*. Budapest, 2013. 218.

79 Vö. „A háború alatt, inkább a végefelé, amikor nácipártok alakultak (és ezt már csak hallomás alapján állíthatom) Keresztes-Fischer belügyminiszternek volt egy nácipártja, amit ő pénzelt és Sombor-Schweinitzer rendőrfőnöknek is volt egy [...]; ezek azt igyekeztek megakadályozni, hogy egyetlen hungarista, németbarát nácipárt alakuljon [...] és az egyik ilyen kis

masztaná alá a rendőrségi besúgó, szélhámos, a későbbi Rajk-per hamis tanúja, Stolte István,⁸⁰ akinek a szavait azonban semmiképp sem lehet perdöntőnek tartani.⁸¹

Egy azonban biztos: Rátz még 1940 elején kilépett a Nyilas-keresztes Pártból,⁸² és egy új nyilas formációt alakított. Önmeghatározása szerint ez egy marxizmus nélküli és természetesen nemzeti alapon nyugvó szocialista párt volt.⁸³

Nem tudni pontosan, hogy Rátz mikor jött rá arra, hogy mégsem ez lesz a jó politikai irányvonal. 1940-ben még publikálta a *Magyarság és zsidóság* című brosrát a *Nyilaskeresztes Füzetek*-ben (érdekes lenne tudni, hogy ezt vajon ki írta meg a nevében), de ez év novemberében már az ellen tiltakozott, hogy Gömbös Gyula elképzeléseit „nemzeti szocialistáknak” nevezzék.⁸⁴ Az is bizonyos, hogy 1940-ben még nem vállalt különösebb kockázatot, amikor a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok bővítését pártolta: „A múltban tehát nálunk az egyébként érthető érzelmipolitika meggátolta a reálisérdekek érvényesülését. Nem így történt pl. a németeknél, mert hiszen ők a legellenté-

nácipártot vezette a Rátz Kálmán – azt a pártocskát, amelyet a Keresztes-Fischer pénzelt.” – Gömöri György: Beszélgetés Szász Bélával. *Új Látóhatár*, 1981. 414–415.

80 „Talán 1939 végén vagy 1940 elején hívatott, mégpedig egy meglehetősen furcsa ügyben. Arra kért, tegyék meg mindent, hogy a Szálasival éppen összekülönbözött Rátz Kálmán képviselőt és híveit leválaszthassuk a nyilas pátról. A feladatot vállaltam, és sikerrel végre is hajtottam. Rátz a továbbiakban Sombor utasításait hajtotta végre.” – Nagy Csaba: A pénzre szükségem volt. Beszélgetés Stolte Istvánnal. *Respublika*, 1994/4. 52.

81 Kiváló jellemzését adja Hajdú Tibor: Júdás mindig velünk van. Két különös karakter: Stolte István és Cseresnyés Sándor. *Valóság*, 1994/4. 53–58.

82 Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobbaldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, 2013. 331.

83 A korabeli *Népszava* ezt így látta: „Nos, ez az új Rátz Kálmán-féle párt – a hírek szerint – szocialista, sőt »független magyar szocialista párt«-nak hirdeti és nevezi majd magát. Szocialistáknak és ugyanakkor antimarxistáknak vallják magukat. Szocialistáknak azért, mert ez mostanában olyan kelendő divat, amelyről Rátz Kálmánék semmiképpen sem akarnak lemondani. És mindezek után, hogy szocialisták és egyben antimarxisták akarnak lenni, természetesen megmaradnak nyilaspártnak is.” – Ugyanaz – zöldben. *Népszava*, 1940. január 11. 3.

84 KN 1939–1944, VIII. 162. ülés, 1940. nov. 28. 983.

tesebb politikai konstellációk közepette – mint, ahogy békében is – igen intenzív gazdasági kapcsolatban állottak Oroszországgal. A hitleri Németország hosszúlejáratú hitelekkel, illetve előlegekkel támogatta az orosz exportot, amelyet az oroszok is tőlük telhetőleg elősegítettek. De hasonlóképen alakult a helyzet Oroszország és Japán, továbbá az Észak-amerikai Egyesült Államok és Oroszország között is. Mindezek az országok részt vettek a Szovjet birodalom felépítésében s abból mindenesetre hasznot húztak, mert különben nem tették volna.”⁸⁵

Nagy valószínűséggel Rátz maga is hasznot akart volna mindebből húzni, különben nem vállalkozott volna egy szovjetunióbeli útra több vállalat (a Budapest Székesfőváros Elektromos Műveket nevesíti is) megbízásából.⁸⁶ Érdemes e tekintetben megvizsgálni, hogy igyekezett aprópénzre váltani – az egyébiránt roppant szakszerű – képviselői interpellációját wolfram-, kriolit-, alumínium-, nyers gumi, gyapot és egyéb ügyekben⁸⁷ folytatott, kultúrdiplomáciainak álcázott, sikertelen moszkvai tárgyalásai során. Előtte és utána csaknem egy évig passzivitás és némaság jellemezte a parlamenti munkáját. Láthatóan komolyan gondolta, amit az 1941. évi külügyi költségvetési vitában mondott a számára is váratlan fordulatként megélt szovjet–német megneemtámadási szerződés kiváltotta új külpolitikai helyzetben: „Hallgatni arany.”⁸⁸

Amikor ismét szólásra jelentkezett, akkor a „sertésvágóhídon uralkodó munkásviszonyokat kifogásolta”,⁸⁹ majd újabb év elteltével, 1942 végén és 1943-ban ismét látványosan aktivizálódott. Már „szocialistaként” a munkáslakások és a munkaközvetítés anomáliáit tárta fel továbbra is „nemzeti” stílusban: kifogásolta, hogy a zsidó munkaszázadok „elég jó kosztot kap-

85 Rátz Kálmán: Az orosz-magyar kereskedelmi kapcsolatok felvétele. *Magyarság*, 1940. augusztus 7. 5.

86 Moszkvai útjával kapcsolatos dokumentumokat közli: Seres Attila – Renfer Ágnes: Egy nyilas képviselő hihetetlen kalandjai a Szovjetunióban. *Archivnet*, 2009/2.

87 KN 1939–1944, VII. 153. ülés, 1940. nov. 15. 473–475.

88 KN 1939–1944, VII. 151. ülés, 1940. nov. 13. 302.

89 KN 1939–1944, XII. 225. ülés, 1941. nov. 26. 57.

nak, félkiló kenyeret naponta és hetekig nem csinálnak más, mint csuklógyakorlatokat végeznek”.⁹⁰

1942. november 21-én már a szlávok (köztük az oroszok) és a magyarok közötti hagyományosan jó kapcsolatok mellett érvelve kibökte: „Annak idején az általános disznótoros hangulatban én voltam bátor illetékes helyeken hangoztatni, hogy ez a háború beláthatatlan ideig tarthat és beláthatatlan módon érhet véget.”⁹¹ December 2-án pedig már azt is szóvá tette, hogy a hatóságok „pocsékolják a zsidó munkaerőt és szadisztikus tünetek mutatkoznak”, és az egész „zsidó-problémát” a „nagy zsidók” és „kis zsidók” szembeállításának keretében tárgyalta.⁹² Mindazonáltal kijelentette, hogy ő „mindenkor hirdette a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget. A szocializmus végcélja is ez.”⁹³

A parlamenti patkó szélsőbal oldalán (ami a korabeli sajátos ülésrend szerint valójában a szélsőjobbot jelentette) jól látták: egykori párttársuk eljutott a gyónásig, sőt annak deklarálásáig, hogy „amikor az általános világpolitikai és katonai helyzetet mérlegelem, nem nagyobb szükség volna-e rájuk [a magyar csapatokra – Sz. Gy.] közelebb most és a jövőben egyaránt. (Zaj és ellenmondások a szélsőbaloldalon. – Elnök csenget.) Tessék megcáfolni. (Baky László: Ez defetizmus!)”⁹⁴ Ehhez kétségtelenül bátorság kellett a „hazafias” többségű parlamentben, bár ekkor

90 KN 1939–1944, XV. 307. ülés, 1942. nov. 17. 430–432.

91 KN 1939–1944, XVI. 311. ülés, 1942. nov. 21. 77.

92 KN 1939–1944, XVI. 318. ülés, 1942. dec. 2. 469.

93 Uo. „Ezennel kijelentem tehát, hogy híve vagyok a parlamentarizmusnak, amelyet nem elvetni, hanem megújítani és korszerűen fejleszteni kell. (Úgy van! Balfelől.) Sohasem cselekedtem az alkotmányosság ellen, ezt reám senki sem mondhatja, azonban, ha a politikai harcokban szándékom és akaratom ellenére ilyen törekvéseket erősítettem volna, azt mélyen sajnálom és kárhoztatom. (Helyeslés bal felől. – Mozgás a szélsőbaloldalon.) Azonkívül sajnálom, hogyha bármely ártatlan embertársamnak politikumból kifolyólag bármiféle kárt okoztam volna. (Zaj és felkiáltások a szélsőbaloldalon: Mi ez? Bűnbánat?) Mindezt semmiféle kényszer vagy félelem nem mondatja velem, hanem csupán meggyőződésen alapuló lelki erő. (Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Gyónás!)” – Uo. 469–470.

94 Uo. 470.

már az a Kállay-kormány volt uralmon, amely szíve szerint levált volna a német köldökzsinórról. Innentől kezdve Rátz „beleállt” a képviselőházi szócsatákba, sőt gyakran bekiabálásokkal adta tudtul véleményét, például többször Bajcsy-Zsilinszkyt támogatva.⁹⁵ Nem eresztette el ugyan a hétköznapi élet „kisebb” ügyeit sem,⁹⁶ de 1943. december 16-án a kormány felhatalmazásának meghosszabbításáról folytatott vitában világossá tette ellenzéki véleményét a háborús felelősség kérdésében.

Felszólalásában kifejtette, hogy „erre a háborúra sem anyagi, sem lelki, sem katonailag felkészülve nem voltunk”, s hogy a hadüzeneteknél figyelmen kívül hagyták az 1920. évi I. tc. határozmányait is. Szerinte ő mindent elkövetett, hogy az akkori miniszterelnököt a hadüzenettől visszatartsa. Úgy vélte, Bárdossy volt miniszterelnököt nagy felelősség terheli, mert ő tisztában volt a körülményekkel. Tovább menve hasonló, bár nem akkora felelősség terhelte Kállay miniszterelnököt is, aki „egynéhány megnyilatkozásában különösképen figyelmen kívül hagyta azt, hogy egy kis ország miniszterelnöke, és jóval óvatosabbnak kellett volna lennie, másrészt bizonyos tekintetben jóval erélyesebbnek”. Rátz itt visszautalt arra az 1942 őszi megtagadott beszédére, amelyben felvetette a keleti hadszíntéren küzdő magyar csapatok visszavonásának kérdését, azt, hogy ő már jóval Sztálingrád előtt sejtette az „elviselhetetlen nehézségeket”. Beszédét ezen a ponton és később is szélsőjobboldali bekiabálások zavarták meg, sőt az elnök is óvatosságra intette. Felszólalásában Rátz immár a zsidókérdésben is radikálisan más hangot ütött meg a zsidótörvények leépítésére és a honvédelmi törvény átalakítására buzdítva a miniszterelnököt.

95 Pl. a magyar Volksbund ügyében (KN 1939–1944, XVI. 318. ülés, 1942. dec. 2. 348.), vagy – már 1943. december 9-én – a zsidótörvények javasolt korrekciója/eltörlése kapcsán (KN 1939–1944, XVIII. 352. ülés, 1943. dec. 9. 704.).

96 1943. dec. 1-jén pl. hosszan foglalkozott azzal, hogy a Szalastakarmány Központ szemet vetett a Rákóczi út 30. alatti panzióra, s ott kilakoltatások történtek (KN 1939–1944, XVIII. 348. ülés, 1943. dec. 1. 486–488.), de interpellált december 15-én a Tokajhegyaljai borvidék abrónccsvással való ellátatlansága tárgyában is (KN 1939–1944, XIX. 355. ülés, 1943. dec. 15. 126.).

Végezetül foglalkozott a jövőbeni – a háború utáni – kilátásokkal is: „A világhatalmak mérkőzésében a kis országoknak és népeknek igen óvatos és feltétlenül reális, öncélú politikát kell csinálniuk s lehetőleg csak saját közvetlen érdekeik védelmére szorítkozniuk [...]. Ezt kellett volna tenni a magyar politika vezetőinek is az utóbbi években [...]. Minél sürgősebben ki kellene vonni Magyarországot abból az exponáltságból, amelybe egyes vezetőink belevették nem körültekintően, nem esélyesen s nem gondolva a bekövetkező események fordulataira.”⁹⁷

Ez józan, világos beszéd volt. A nyilas megmondóemberként, majd a közpolitikától hátrább lépve, „csendben” töltött évek után Rátz jól érzékelhetően már a jövőre igyekezett (újra) pozicionálni magát, hiszen egyúttal egy szocialista rendszer eljövételéről és a kapitalizmus bukásáról is beszélt felszólalásaiban. Feltehetően ezért vállalta fel az *Oroszország története* című könyvet és az azzal járó gyűródéseket is. A még 1938-ban indított *Holnap* (majd 1939. szeptember 21-től *A Holnap*) című „tudományos” folyóiratát, ahogy 1938 végén és 1939-ben a nyilasok, úgy most az (újra)képzelt/elkerülhetetlen jövő szolgálatába állította.⁹⁸

Kétségtelen, hogy morális-intellektuális mélységeket,⁹⁹ sőt néhol emelkedettséget¹⁰⁰ is felfedezhetünk a közölt cikkeiben. Bibó István a lapot kezdetben még „felvágottnak”¹⁰¹ tartotta, később azonban már ez a meghatározás is túl hízelt lett vol-

97 KN 1939–1944, XIX. 356. ülés, 1943. dec. 16. 170–172.

98 Két nagy, név nélküli cikk védi meg pl. a főszerkesztőt. Az egyik a „liberális”, a másik a szélsőjobbról jövő kritika ellen. – Milyen érzés, ha valaki saját „tollhegyével” szúrja meg magát? *A Holnap*, 1944. január 11. 1–2.; Válasz az „Egyedül vagyunk”-nak. *A Holnap*, 1943. december 21. 1.

99 Pl. (aláírás nélkül) Leil-Davidovics Bronsteintől a „bolygó zsidó” haláláig. *A Holnap*, 1940. augusztus 27. 1.

100 József Attila újratemetésére: „És sírja mellett álljunk, azok, akik megértették, szerették őt és költészetét és emlékét soha el nem múló baráti szeretettel és az eszmei együttérzés tudatával őrzik.” – József Attila. *A Holnap*, 1942. április 28. 1–2. Más kérdés, hogy sokan, pl. Radnóti Miklós, ezt provokációnak tartották. – Radnóti Miklós: *Napló*. Budapest, 1989. 207–208.

101 Bibó István: Levél Erdei Ferenchez. In *Zsidókérdés – Bibó István munkái* 8. Budapest, 2012. 17.

na rá. Ruszisztikai szempontból nézve azonban szinte zavarba ejtő volt a lap működése: gyakorlatilag ruszista-kremlinológiai mellékletként funkcionált a Rátz névvel jegyzett könyvek mértéktartó, tárgyilagos, jól tájékozott, mondhatni ruszofil vonalvezetésével. Az álnevek dzsungelében nehezen meghatározható, hogy kik és hányan vettek részt a munkájában. Az biztos, hogy Rátz korábbi cikkei, majdani könyvei nyersanyagként minden számban bőven megjelentek, ám igyekeztek nyomon követni az aktuális szovjet eseményeket is. Egy-egy írás, ismertetés aláírásánál a valódi nevek¹⁰² is felbukkantak, ahogy néhány régebbi „stróman”¹⁰³ is, így feltételezhető, hogy az 1932–1935 körüli évek „kommunista brigádja” szinte szakmai műhelyként tovább dolgozott Rátz alkalmazásában. Erre ugyan már nehezebb volt koherens ideológiát fűzni, de a kommunisták végül is a Madzsar József által kijelölt úton haladtak, tehát „fellazítottak” a (szélső)jobboldali közegben. Rátz ugyanezt tette, legalábbis az igazolási eljárása során arra hivatkozott, hogy ő baloldali érdekekből lépett be a nyilaspártba.¹⁰⁴

102 Agárdi Ferenc pl. lelkesült ismertetést írt az „Oroszország történetéről”. – Agárdi Ferenc: Oroszország története. Írta: Rátz Kálmán (Grill kiadás), 3. oldal. *A Holnap*, 1943. november 30. 3.

103 Az Eckhardt Tibor elleni vitacikket például az egykori hadifogolytárs, gr. Crouy István írta, aki megjegyezte, hogy Eckhardt „kissé meglepő módon bőséges használja fel a »Mein Kampf« frazeológiáját és tételeit.” – Oroszország felosztása? (Válasz Eckhardt Tibor cikkére.) *Holnap*, 1938. november 15. 4.

104 A katonai igazolóbizottság kutatja, mit csinált Mauthausenben Rátz Kálmán nyilas képviselő. *Világosság*, 1945. november 24. 2. Ezzel szemben 1938-ban még ezt írta: „hozzátok fordulok ipari munkástestvérek, akik – egyre kevesebben – még a vörös lobogó alatt vagytok és az elavult marxizmus szédítő varázsában még kábultan szolgáljátok az aranyinternacionálé és a bolsevizmus nyílt és rejtett céljait. Én mondom és életemmel garantálom, hogy a Hungarista Mozgalom biztosítja a munka szabadságát s nemcsak megtartja jóléti intézményeiket is, hanem mindörökre felszabadít és megvéd benneteket a zsidó tőke kizsákmányoló rabszolgasága alól.” – Rátz Kálmán: A hungarista táborban. *Magyarság*, 1938. december 1. 3.

Utóvédharcok

A németek bevonulása után Rátzot egy hevenyészve összeállított lista alapján letartóztatták, majd Mauthausenbe vitték több képviselőtársával együtt, ám őt hamar elengedték.¹⁰⁵ Ez utóbbi tény, valamint a vele szemben alkalmazott állítólagos jó bánásmód az igazolási eljárása során gyanút ébresztett, ez alól azonban fogolytársai, köztük a későbbi kommunista főügyész, Domokos József tisztázták.¹⁰⁶

Hasonlóképpen homályos a kiugrási kísérletben játszott epizódszerepe. Szántó Juditnak „szocialista üdvözléssel” zárt levelében egyenesen azt állította, hogy maga a kormányzó kérte fel szeptember 24-én a delegáció vezetésére, de mivel a terv gyorsan kitudódott, bujkálásra kényszerült.¹⁰⁷ Rátzra jellemző volt, hogy igyekezett fontoskodni vagy magát fontosabbnak beállítani, mint amilyen valójában volt. Ez esetben a tény az, hogy részt vett ugyan egy előzetes megbeszélésen, ahol felmerült a fegyverszüneti küldöttségben való tagsága, de azt betegségre hivatkozva lemondta.¹⁰⁸ Mester Miklós azt állítja, hogy ő ajánlotta Rátzot Ambrózy kormányzói kabinetfőnök figyelmébe mint oroszügyekben jártas embert, ám aligha hihető, hogy Horthynak e tekintetben az ő ajánlólevelére lett volna szüksége. Bizalmi viszonyát a legfelsőbb körökkel ugyanakkor már a felkérés is elégségesen bizonyítja.

Ha ragaszkodunk a levelében foglaltakhoz, akkor már eleve kizárhatjuk azt a szóbeszédet is, hogy zsidómentő akciókban vett volna részt, hiszen előadása szerint ő végig egy volt párt-

105 *Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkos rendőrség működéséből, 1920–1944.* Szerk. Beránné Nemes Éva – Hollós Ervin. Budapest, 1977. 433.

106 A katonai igazolóbizottság kutatja mit csinált Mauthausenben Rátz Kálmán nyilas képviselő. *Világosság*, 1945. november 24. 2.

107 Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, V.3482 (a továbbiakban: PIM Kt. V.3482), V.3482/86. Rátz Kálmán levele Szántó Juditnak Budapest, 1945. márc. 8.

108 Korom Mihály: Horthy kísérlete a háborúból való kiválásra és a szövetséges nagyhatalmak politikája. 1. rész. Az 1944. október 11-i előzetes fegyverszüneti feltételek elfogadása. *Századok*, 1974. 853.

társa által elbújtatva húzta meg magát a nyilas uralom alatt. Ám, ha valamilyen módon adott is volna nyilas karszalagokat és egyenruhát a haluc ellenállásnak,¹⁰⁹ azt akkor sem lenne szerencsés általában „zsidómentési tevékenységnek” nevezni. Éppen Rátz nem győzte volna ezt eléggé dokumentálni és hangoztatni, és nem panaszkodott volna Mester Miklósnak 1945-ben, hogy „bár neki lennének olyan írásai a kezében, mint nekem”.¹¹⁰

Rátz Kálmán téves számításai ellenére is szerencsésen túlélte a vészkorszakot, melyre a fentebb említett Domokos József anekdotája utólag is példaként szolgál: „A drótkerítésnél Rátz Kálmánba ütköztem. Széttárt karokkal, hangos üdvívalgással fogadott. Akkor láttuk egymást utoljára, amikor március 19-én a főkapitányság 200-asában külön-külön zárkába kerülünk. Az ölelésben is megnyilvánult nagy szeretet nem találta magyarázatát régi barátságban – annál nagyobb volt az ölelés okozta örömöm, mert abban a jó szimatú Rátz Kálmán hitét éreztem ki a közeli kommunista győzelemben. – Aztán vigyázatok Domokosra, szükségünk lesz rá – kiáltotta át a drótkerítésen németül.”¹¹¹

Szántó Juditnak a háború után írt levelében arról adott hírt, hogy teljesen kibombázták, kirabolták, de ideiglenesen van egy rendesebb szobája, és bízik abban, hogy „lesz itt élet és munka”.¹¹² Kutatásaim során nem találtam nyomát annak, hogy állandó munkát, netán hivatalt kapott volna. (Rendszeresen járt ugyanakkor tanúként a háborús bűnösök tárgyalásaira, ahol Meskót kivéve egyik vádlottat sem kímélte.¹¹³)

109 Bartha Ákos: A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945. *Századok*, 2020. 300.

110 Mester (2012): i. m. 136.

111 Domokos József: *Innen és túl az Óperencián*. Budapest, 1977. 182.

112 PIM Kt. V.3482/86. Rátz Kálmán levele Szántó Juditnak. Budapest, 1945. márc. 8.

113 „Meskó németellenes volt.” – Meskó, a politikai pojáca a népbíróság előtt. *Népszava*, 1945. május 16. 3.

Az ismert hatékonyságával azonban ki tudta járni, hogy az *Oroszország történetét* feloldják a tilalom alól.¹¹⁴ Régi kollégájának, az akkor rövid ideig tájékoztatási miniszter Balla Antalnak köszönhetően még az új követelményeknek megfelelő csehszlovák légiós könyvét is kiadhatta, igaz, álnéven és megváltoztatott címmel.¹¹⁵ A szovjet követséghez szintén gyorsan megtalálta az utat. Eljuttatta hozzájuk a „könyvét” (az *Oroszország történetét*), képviselőházi beszédeinek válogatott gyűjteményét, és ajánlkozott a létrehozandó Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnál is. A főtitkár, Háy Gyula olyan jelentőségű kérdésnek tartotta az ügyet, hogy személyesen Rákosihoz fordult útmutatásért. Rákosi azonban mindössze ennyit írt a levélre: „Elutasítani Rácz közeledését. R.”¹¹⁶

Idővel Rácz maga is rájött arra, hogy a megváltozott viszonyok között semmi esélye sincs az új rendszerbe való betagozódásra. Az ő fő „dokumentjének” vélt *Oroszország története* egyáltalán nem működött menlevélként, vagy legalábbis nem úgy, ahogy ő remélte.¹¹⁷ Amikor például Radó György, a külügyminisztérium referense meghívta őt a TASSZ-tudósító Potyemkinnal együtt magához, akkor utóbbi kővé dermedt a Rácz könyvében található Trockij portré láttán.¹¹⁸

114 *Magyar Közlöny*, 1945. május 4. 3.

115 Balla Antal „a volt nyilas képviselő, Rácz Kálmán kis könyvét adatja ki Achár Kornél álnév alatt”. – *Népszava*, 1946. július 20. 2. Lásd Achár Kornél: *Magyarok véráldozatai az orosz polgárháborúban*. Budapest, 1946.

116 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS 274 Magyar Kommunista Párt iratai, 17. csoport Tömegszervezetek osztálya, Sportosztály (1945–1948), 7. ő. e. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság vezetőinek levelei Rákosi Mátyáshoz és Révai Józsefhez a társaság személyi problémáiról. Háy Gyula Rákosi Mátyásnak. Budapest, 1945. június 8.

117 Rácz egyáltalán nem volt naiv. Éppen Mester Miklósnak fejtette ki, hogy Rákosi Horthynak köszönheti az életét, mert ha a börtönből előbb a Szovjetunióba kerül, akkor Sztálin biztosan kivégeztette volna. – Mester (2012): i. m. 127.

118 Radó György: *Forgácsok (életrajzi jegyzetek)*. *Palócföld*, 1993. 629.

Ezt követően már alig-alig látni nyomát.¹¹⁹ A legtöbb információ a vele gyakran találkozó Mester Miklóstól tudható: „1945–1948 közt többször találkoztam Rátz Kálmánnal. Rendszerint én látogattam meg őt Szemere utcai lakásán. Ő ritkábban engem. Szívesen elbeszélgettem vele különböző politikai, történelmi problémákról és ezekkel kapcsolatban a magyar nép és saját egyéni sorsunk jövőjéről. Láttam nála kéziratokat és leveleket. A leveleket börtönben lévő egykori nyilas képviselőtársai írták (Hubay Kálmán, Csia Sándor stb.), akik segítséget kértek tőle. Azt hitték, tud rajtuk segíteni. Tévedtek. Rátz Kálmánt a második világháború után igazolták, de csendben kellett maradnia, akárcsak nekem.”¹²⁰

A visszaemlékezésben ezután egy rejtélyes történet következik arról, hogy 1948 egy októberi napján Rátz felkereste és Nyugatra hívta őt, vállalva, hogy kettejük utazását majd ő elintézi. Mester nem követte, s csaknem egy hónap múlva le is tartóztatták. Rátz útlevéllel távozott Ausztriába, majd Svájcba,¹²¹ és nem sokkal rá „felesége, aki elszánt, vállalkozó szellemű asszony volt, szerencsésen férje után menekült”.¹²² Nehéz megítélni, hogy ez utóbbi véleményt erősíti, avagy cáfolja a *Világ* című lapban olvasott következő felhívás: „Dr. Rátz Kálmánné nem jogosult sem megrendelést, sem fizetést elfogadni, sem egyéb jognyilatkozatot tenni. Kaltenecker János kádármester.”¹²³

119 Máthé Áron több olyan dokumentumot látott, amelyeket – a *Rubicon* című folyóirat jellegének megfelelően – nem jegyzetelt, de beazonosíthatóvá tett. Ezek, egyebek mellett, erősítik azt a feltételezést, hogy Rátz valóban képes volt még bizonyos ügyeket (el)intézni. A cikkben utalás történik egy olyan államvédelmi dokumentumra is, amely arról tanúskodik, hogy Rátz külföldre távozása után 1951-es haláláig egy „menekültotthonban” élt Svájcban. – Lásd Máthé Áron: Hetvenkedő katona vagy dörzsölt ügynök? Rátz Kálmán. Egy bizarr életút tanulságai. *Rubicon*, 2021/9. 82.

120 Mester (2012): i. m. 137.

121 Lásd Lengyel András: Ki volt Rátz Kálmán? *Népszava Szép Szó*, 1998. november 14. II.

122 Mester (2012): i. m. 139–140.

123 Felhívás! *Világ*, 1947. július 8. 6.

Plagiator

A kortársak sokféleképpen ítélték meg Rátz személyét. A források egyetértenek abban, hogy jó kávéházi partner volt: színes, anekdotázó, igazi társasági ember, aki nyitott volt minden információra, és azokat szivacsként szívta magába. Tanulékonyak is mondhatnánk, akinek igen zavaros elképzelései voltak a világról, amit a háború és szülővárosa elvesztésén való keserűség, a kiszolgáltatottság- és sértettségérzés, az egzisztenciális lecsúszástól való rettegés motivált. Ám nem volt rest tanulni másoktól, például a nálánál iskolázottabb, műveltebb, tájékozottabb kommunistáktól, és megpróbálta a tőlük ellesetteket „aprópénzre váltani”. Hamar felismerte, hogy a segítségükkel hírnevet szerezhet, és hasznossá teheti magát a politikai életben: elfogadta világképüket a jobb jövőt hirdető szocializmusról, s azon belül a Szovjetunióról, lényegében tehát baloldali értékeket népszerűsített a sajtóban – természetesen mindig „apró” terminológiai változtatásokkal, az adott politikai helyzetnek megfelelően. Jó előadó volt. Ha kellett, a „nemzeti” aspektusokat állította a középpontba, s lett belőle nemzeti szocialista, ha pedig úgy hozta a sors, a szociális szempontokat hangsúlyozta, s lett belőle „független szocialista”. Ám még az is meglehet, hogy komolyan gondolta, amit 1937. június 3-án mondott a Képviselőházban, hogy tudniillik a szélsőjobb és szélsőbal gyakorlatilag összeér, s mindkettő progresszív, szemben a reakciós liberalizmussal.¹²⁴ A „szelektív” antiszemitizmusán azonban soha nem tudott úrrá lenni vagy csak már nagyon a korszak végén, az Auschwitzról szerzett értesülései után.¹²⁵

Életének „ruszista” fordulata egyfajta „jutalomjátékként” is felfogható kényszerpálya, hiszen se értelmiségi, se írástudó,

¹²⁴ KN 1935–1939, XIV. 224. ülés, 1937. jún. 3. 228.

¹²⁵ „1943 végén vagy 1944-ben tőle hallottam először, hogy egy Auschwitz nevű város mellett embereket fojtanak meg gázzal s égetnek el.” – Rónai Mihály András: Feljegyzés a homályból. In *Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma*, 1984. 116.

se elméleti ember nem volt, ennek ellenére utolsó húsz évében az ígét hirdette. Ettől persze még lehetett politikus, és ő bele is élte magát a szerepébe. A harmincas évek közepére lett „valaki” Gömbös Gyulának és „kommunista strómanjainak” köszönhetően. Jellemző azonban, hogy igazolási eljárásában az őt igazoló Rassay Károly épp a komolyan-vehetetlenségével mentegette.¹²⁶ Ami pedig tudományos és hírlapírói „munkásságát” illeti, végül is egy szélhámos volt, aki a doktori címét is mások írásainak köszönhette.¹²⁷ Hazug, köpönyegforgató, manipulatív, indolens karrierista¹²⁸ – mondhatnánk, ha nem intene óvatosságra József Attila barátsága,¹²⁹ Szalai Pál magas értékelése¹³⁰ vagy az egykori főügyész empátiás véleménye: „A felszabadulás után a megérdemeltnél mostohább sors várt rá.”¹³¹ Ha nincs József Attila, talán senki nem törődne ma már

126 „Rátz fekete ingében és antantszíjával inkább mulatságos, mint jelentős figurája volt a politikai életnek.” – A katonai igazolóbizottság kutatja mit csinált Mauthausenben Rátz Kálmán nyilas képviselő. *Világosság*, 1945. november 24. 2.

127 A Debreceni Egyetem addigi munkássága elismeréseként, szóbeli doktori szigorlatot engedélyezve ítélte neki a címet a benyújtott cikkei, valamint a csehszlovák légióról és az Afrikáról írt könyvek alapján. – Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal. Jegyzőkönyv a m. kir. Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1936. évi nov. 5-én és dec. 7-én tartott üléséről, 11–13., ill. 7.

128 Mester Miklós még intrikusnak is mondja a következő eset miatt: „megemlített egy pikáns esetet, hogy Esztergályos János Peyer szociáldemokrata képviselőtársa Miskolcon a nyílt utcán megpofozta Peyert, mert Peyer az ő menyasszonya körül legyeskedett. Később jöttem rá, hogy Rátz Kálmán beugratott. Én ugyanis ezeket az adatokat felháborodással ismertettem a Parlament nyilvánossága előtt.” – Mester (2012): i. m. 132. Ám a közlés értékét csökkenti, hogy Mester több pontatlan információt is közöl Rátzról. Egyébként a Rátz-cal kapcsolatos megnyilatkozások, lett legyen azok visszaemlékezések vagy érintőleges (irodalom)történeti közlések, hemzsegek a hibáktól, félreértésektől, amelyek aztán tovább öröklődtek a szakirodalomban is.

129 József Attila egyik sógora szerint Rátz „tagadhatatlanul jó irányban” gyakorolt „mély benyomást” a költőre. – Bányai László: *Négyszemközt József Attilával*. Budapest, 1943. 169.

130 Szalai Pál: Végkifejlet előtt. A magyar közvélemény alakulása a sajtó és a parlamenti naplók tükrében, 1943–44. *Valóság*, 1990/10. 63–64., 74.

131 Domokos (1977): i. m. 183.

vele.¹³² Így viszont keserű, maga után rossz szájízt hagyó történet, és örök feszengés a vele való foglalkozás. Kényelmetlen a költő miatt, kényelmetlen a jobb sorsra érdemes illegális kommunisták asszisztálása miatt, kényelmetlen a ruszofilija miatt. Nyilas ruszofil? Oximoronnyal megállapításnak tűnik, de nem az.¹³³ Lehet, hogy nem véletlenül énekelte mindig Szántó Judittal a „Dubinkát” (Bunkócskát).¹³⁴ Egy azonban bizonyos: nem volt a 20. század első felének nagy „ruszistája”. Meglehet, a kortársak az utókorral szemben ezzel tisztában is voltak. Radnóti Miklós felesége, Gyarmati Fanni írta 1942. május 5-én a naplójába: „a kis, koszos, nagyeszű Danczinger csinálta annak idején is [Rátz – Sz. Gy.] politikai cikkeit, mert már akkor törtetett a politikai karrier felé”.¹³⁵

2024

132 Az utóbbi néhány évben ismét érdeklődés mutatkozott személye iránt. Lásd Máthé (2021): i. m. Vass Krisztián: Rátz Kálmán, aki József Attilát inspirálta I–II. *Havi Magyar Fórum*, 2017/7. 17–18.; 8. sz. 42–43. Ezek ismeretterjesztő jellegű értekezések.

133 Natkó Ferenc így emlékszik rá: „ő volt, aki nyíltan oroszbarát volt a parlamentben, baráti körben és Sas utcai előadásaiban is, amelyeken elég sok spion lappangott”. – Tóth Pál Péter: *Messiasok*. Budapest, 1987. III. Interjúk (Dr. Natkó Ferenc), 391.

134 Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. S. a. r. Murányi Gábor. Budapest, 1997. 90.

135 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló. 1935–1946. II. 1941–1946*. Budapest, 2014. 149.

Dolmányos István pályaképéhez

A mára – joggal vagy anélkül – elfeledett Dolmányos István a 20. század második felének ismert történésze volt: ő írta például a magyar historiográfia első összefoglalását a szovjet történelemről, a hányatott sorsú *A Szovjetunió történetét* (1971).¹ Ahhoz a generációhoz tartozott, melynek kamaszkori szocializációját megtörték a második világháború és következményei. Az a világ, amibe elkezdtek belenőni, 1945-öt követően letűnt, átadta helyét valami radikálisan újnak, idegennek.

A cserkészektől a Szovjetunió történetéig

Dolmányos származásáról, gyerekkoráról legrészletesebben 1954-es önéletrajzából értesülhetünk, későbbi önéletrajzai lényegesen szűkszavúbbak ezen a téren. 1929. november 27-én született Nagykanizsán. Édesanyja háztartási alkalmazott volt, egy későbbi önéletrajzában „éttermi gazdasszonyként” emlegeti. Törvénytelen gyerekként látta meg a napvilágot, akit apja, Dolmányos Károly, a helyi szesz-, illetve ecetgyár munkása később örökbefogadott.² Édesanyja később Pesten kapott munkát, ő pedig a Mária iskolatestvérek által működtetett kispesti

1 Dolmányos István: *A Szovjetunió története*. Budapest, Kossuth, 1971.

2 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (HUELTEL) VIII.I.033.b. Dolmányos István 1954-es önéletrajza (a továbbiakban DI 1954).

Szent Alajos Fiúotthon bentlakásos elemi iskolájába került. Az életrajz még kiegészül a kötelező toposszal, miszerint a papok rosszul bántak velük és éheztek őket, ezért ő kórházba került és ki is vették az intézetből.³ A polgári iskolát 1944-ben végezte el. Bár önéletrajzában azt írja, hogy „a felszabadulást Pesten éltem át”, valamint, hogy 1944 őszétől fűtőként dolgozott egy étteremben, levélhagyatékában fennmaradt egy Nagykanizsáról 1944. október 24-én kelt (október 28-i postai bélyegzővel ellátott) levelezőlapja, amelyben pesti cserkészcimboráját arról értesíti, hogy ideiglenesen Kanizsán jár iskolába. Hozzáfűzte, ezt rendkívül unalmasnak találja és alig várja, hogy újra Pesten lehessen. Mintha nem is a világegés kellős közepén születtek volna ezek a sorok, azokban a napokban, amikor a Vörös Hadsereg a náci Németország és szövetségesei ellen harcolva megkezdte Budapest bekerítésére irányuló offenzíváját, mint ha Dolmányost csak valamiféle szülői szeszély vagy véletlen körülmény tartotta volna távol pesti pajtásaitól.⁴ Hogy pontosan mikor és milyen körülmények között került vissza a fővárosba, nem tudni. 1945 és 1948 között elvégezte a polgári kereskedelmi iskolát, ahol – megint csak 1954-es önéletrajza szerint – a tanári kar „reakciós”, sőt „fasiszta” szellemiségű volt, és amelynek „kapitalista kalmár beállítottsága” elvette a kedvét a tanulástól.⁵

Bár a világrend szempontjából, a közép-kelet-európai országok, ezen belül Magyarország számára az 1945-ös esztendő valóban korszakhatárnak, „nulladik évnek” számított,⁶ egyéni szinten azért voltak olyan „hidak”, melyek átvezettek ezen a határfolyón. Dolmányos István életében ez a cserkészlet volt.

3 HUELTEL VIII.I.033.b. DI 1954.

4 Dolmányos István hagyatéka (a továbbiakban DIH) – őrzési hely: Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 1088. Budapest, Vas u. 10. Dolmányos István levele Zámbo Istvánhoz, Nagykanizsa, 1944. okt. 24.

Zámbo István (1926–2002): cserkészvezető, később rádióriporter, a Magyar Rádió *Krónika* című rovatának munkatársa.

5 HUELTEL VIII.I.033.b. DI 1954.

6 Magyarics Tamás: „Nulla év”: Egy új világ(rend) a régi helyén. *Korunk*, 2015/5. 8–16.

A mozgalmon belül az úgynevezett regöscserkész irányzathoz tartozott. Az irányzat fő tevékenységi köre a falujárás, népdalok, népszokások gyűjtése, néphagyományok ápolása volt. A cserkészmozgalmon belül a Regös Rend saját hierarchiával rendelkezett, úgynevezett regöshadakat állítottak, melyek élére, miként az országos szervezet élére is regösvezetőtiszteket neveztek ki, a jelölteknek regöspróbát kellett tenniük.⁷

Az akkor tizenegynéhány éves Dolmányos István akaratlanul az országos politika áramába csöppent. A cserkészmozgalom hamar a társadalmi élet „gleichshaltolására” törekvő lopakodó diktatúra célkeresztjébe került. A hatalom helyzetét megkönnyítették a cserkészmozgalom megosztottsága, az egyes irányzatok, vezetők közötti konfliktusok. 1946-ban Rajk László belügyminiszter feloszlatta a Magyar Cserkészszövetséget. A helyén megalakult Magyar Cserkészfiúk Szövetségében a népi, baloldali, parasztpárti irányvonal képviselői játszottak vezető szerepet. Ideiglenes elnöke Karácsony Sándor lett, országos ügyvezető elnökké Färber Józsefet, országos vezetőtisztté Jánosi Sándort választották.⁸ Mindhárom személy neve levelek, körlevelek aláírójaként szerepel Dolmányos István irathagyatékában, ami Dolmányosnak a mozgalomba való beágyazottságát mutatja. Példának okáért Dolmányos Färber

7 Tóth Arnold: A regöscserkészlet története. In Tabajdi Gábor – Szigeti László (szerk.): *Magyar cserkészélet (1910–1948)*. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2020. 99–121.

8 P. Miklós Tamás: A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége és az úttörőmozgalom „egyesülése” 1948-ban. *Új pedagógiai szemle*, 2007/9. Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00116/2007-09-mt-PMiklos-Magyar.html> „A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége első, országos, rendes, vezetőségválasztó közgyűlésére 1947. március 23-án került sor...” kezdetű szöveghely. Karácsony Sándor (1891–1952): író, filozófus, egyetemi tanár. 1946-tól a Magyar Cserkészfiúk Szövetségének elnöke, 1948-ban az erősödő kommunista befolyás miatt lemondott vezetői posztjáról. Färber József (?–?): zsidó, kispolgári családból származik, 1947–1948-ban az MCSFSZ ügyvezető elnöke. 1948-ban lemondott tisztségéről. Jánosi Sándor (1911–1985): a regöscserkészlet legismertebb és legnagyobb tekintéllyel bíró vezetője. 1956-ban, a forradalom napjaiban megkísérli a cserkészmozgalom újjáélesztését.

aláírásával kapta meg I. kerületi regös vezetőtisztté történő ki-nevezését 1947. április 1-jei dátummal (ezt megelőzően cserkész őrsvezető, illetve cserkész titkár volt).

Amennyire a hagyatékban fennmaradt, sokszor ceruzával írt, megkopott levelekből közel 80 év távlatából kisilabizálható, Dolmányos a maga szintjén aktívan részt vett a mozgalom bel-ső csatározásaiban. Saját cserkészcsapatában az intrikák egyik központi figurája volt. „Engem mindig hülye uszítónak gondoltál, aki kedvét leli emberek összeugrasztásában” – ismerte be egy őszintébb pillanatában cserkész társához írt levelében. A csapaton belül dúló konfliktust pedig a következőképp summázza: „...itt tulajdonképpen nem a népi sz[árny] és a régi cserkészlet veszekszik, hanem a cserkészlet és a nem cs[er-készlet]. Mi vagyunk a cserkészek, ők az eltávolodók, a már nem cserkészek. [...] A cél (nem frázis): Eltávolítani és megtisztítani a csapatot bizonyos »úraktól«, (nem cserkészektől!). Aztán az Egészséges Élet!”⁹

Dolmányos István ekkor formálódó balos világgépéhez fontos adalék, hogy 1946. február 1-jén Nagykanizsáról írt levelét az „Éljen a Magyar Köztársaság!” mottóval kezdte. 1946 decemberében pedig, amikor a regös cserkészek rendszeres téli táborozásán vett részt a Zala megyei Gutorföldén, tapasztalatait a következőképpen summázta a helybeliekről: „a falu minden lakója kiscigány, illetve sötét (de nagyon sötét) reakciós. Én épp az elnököknél lakom, kitől, mellékesen szólva 140 holdat vettem el, különben malmos és bankos.”¹⁰

Dolmányos cserkészpályafutásának csúcspontja a Párizs melletti moissoni jamboree-n való részvétel volt 1947 augusztusában. A magyar küldöttség létszámát az utolsó pillanatban anyagi megfontolásokból 200 főre csökkentették. Dolmányos így is bekerült a szerencsés kiválasztottak közé, néptáncosként a kulturális rajhoz tartozott. Élete alkonyán papírra vetett

9 DIH Dolmányos István levele Zámbó Istvánhoz, Nagykanizsa, 1946. jan. 20.

10 DIH Dolmányos István levele Zámbó Istvánhoz, Nagykanizsa, 1946. febr. 1., illetve Gutorföldre, 1946. december 30.

visszaemlékezéseiben ennek kapcsán már pusztán annyit tart említésre méltónak, hogy átúsztta a Szajná, a tilalom ellenére „vad viking módjára vágtam ki magam és úsztam be a gőzhajók közé”.¹¹ 1954-ben írt önéletrajzában úgy állítja be, hogy a kint látottak „nyitották fel” a szemét a cserkészmozgalom megítélése tekintetében, s ekkortól kezdett eltávolodni ettől a közegetől.¹²

1948 – ahogy egész Magyarország, úgy Dolmányos István életében is a „fordulat éve” volt. Felvételt nyert az akkor még Pázmány Péter nevét viselő tudományegyetem bölcsészettudományi karára, történelem szakra és egyúttal tagja lett a történészhallgatókat tömörítő Petőfi Sándor Népi Kollégiumnak. A kollégiumban, melynek igazgatója Pataki Ferenc volt, Dolmányossal együtt tanult a hazai történettudomány számos ismert és neves képviselője, Litván György és későbbi felesége, Gál Éva, Bartha Antal, Szokolay Katalin, Vörös Antal történészek, Király Gyula irodalomtörténész. A kollégiumot 1948-ban költöztették a Stefánia (akkor Vorosilov) út 59. szám alatti villába, a történészek mellett lakói között néprajzos, filozófus és földrajzos hallgatók is voltak.¹³

Dolmányos egyetemi beiratkozási és tárgyfelvételi adatokat tartalmazó törzskönyvi lapja önmagában is figyelemre méltó kordokumentum, sajátos „tanúhegye” a kommunista diktatúra térnyerésének a történettudományban.¹⁴ Az újdonsült történészhallgató első két felvett előadását rögtön „Hibás bejegyzés. Töröltetett” pecséttel látták el. Nem Dolmányos hibázott lámpalázás elsőként a rovatok kitöltésénél, hanem a nagypolitika szólt bele a kurzuskinálzatba. Éppen ekkor, 1948 őszén távolították el az egyetemről a 20. század első felének iskolateremtő történészét, Domanovszky Sándort. Így Dolmányos már nem hallgathatta az egyetemes és magyar gazdaság- és társadalom-

11 DIH Dolmányos István: *Válaszúton: Fejlesztés, vagy lázadás? 1953–1957.* Egy történész emlékezéseiből. Kézirat. (A továbbiakban: DIH Válaszúton.) 74.

12 HUELTEL VIII.I.033.b. DI 1954.

13 Pataki Ferenc: *A Nékosz-legenda.* Budapest, Osiris, 2005. 372–373.

14 HUELTEL VIII.I.002.b. 450. sz. kötet.

történetről szóló előadásait. A középkor történelmének kiváló szakértője, Váczy Péter egy év „haladékot” kapott a tisztogatások levezénylőitől, így az ő „Forradalmak és forradalmárok a középkorban” című kurzusát Dolmányos még felvehette, de 1949-től Váczyt is háttérbe szorították. Dolmányos három tárgyat is hallgatott Szalai Sándortól, a modern hazai szociológia jeles képviselőjétől.¹⁵

Dolmányos tanárai között már ott voltak az új időszak Moszkvából hazatért reprezentánsai. Lukács György, aki eddigre már a marxista filozófiai gondolkodás elismert alakjának számított, Hegel *A szellem fenomenológiája* című művéről tartott kurzust a történésznövendékeknek, Fogarasi Béla filozófiatörténetet és logikát tanított. Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke, aki Dolmányos után egy évvel, 1949-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait, sok évtized távlatából így emlékezett vissza a bölcsészkarra évekre: „Bölcsészkar tanulóink színvonala szégyenletesen alacsony volt. A történeti irodalomból úgyszólván semmit sem ismerhettünk meg. Egyetemes történeti »tankönyveink« a Szikra Könyvkiadó által publikált, felületes, hibáktól hemzsegő, üresen propagandisztikus világoskék szovjet pártfőiskolai füzetek voltak. [...] Az ideológiailag nemkívánatos, elavult »polgárinak« vagy »ellenségesnek« nyilvánított munkákat kiselejtezték, illetve külön olvasási engedélyhez kötött zárt állományba helyezték. [...] Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz nem lehetett hozzájutni, az újabb munkákról, vitákról, irányzatokról mit sem

15 Szalai sorsa tömörítve magában hordozza a 20. század összes tragikumát. Munkaszolgálatosként megjárta a bori tábort, barátja, Radnóti ott írt verseit ő menekítette haza. Baloldali szociáldemokrataként elősegítette a kommunista térnyerést a hazai tudományos életben. 1950-ben az államvédelem karmai közé került, Princz Gyula pribékjei brutálisan megkínózták, a Szakasits-per ötödrendű vádlottjaként életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban szabadult. Kolozsi Ádám: *Herebotozás szociológiai alapokon*. Online: https://index.hu/techtud/tortenelem/2020/07/12/szalai_sandor_avh_allambiztonsag_borton_kinzas_kadar-rendszer_iii_iii_szociologia/

hallottunk. [...] Nyelvi követelmények nem voltak, egyedül az orosz volt kötelező, de az is [...] alacsony szinten.”¹⁶

Dolmányos István leckekönyvének tanúsága szerint könyvedén vette az akadályokat, a rovatokban a teljesítendő penzumoknál rendre jeles eredmények szerepelnek. A 3–4. évfolyam négy félévéből háromszor ért el 5-ös tanulmányi átlagot.¹⁷ Egyetemi tanulmányaiból a második évet Bukarestben végezte.¹⁸ Tanulmányai mellett az egyetemi politikai és közéletben is aktívan jelen volt, többek között a történész DISZ-alapszervezet titkári pozícióját töltötte be, 1951-ben pedig felvették az MDP-tagjelöltek sorába.¹⁹ A róla készített jellemzés – melynek szerzőjét nem ismerjük – erényei mellett az emberi kapcsolatok terén meglévő hibáit, jellembeli fogyatékoságait is felsorolja. A csoport legjobbjá, értelmes, az adott kor és rendszer normái szerint ideológiailag, politikailag fejlett hallgató volt. A hallgatótársaihoz való viszonyban ugyanakkor az elzárkózás, fölényesség, a segítőkészség hiánya jellemezte, és a vizsgákra való felkészülésében is megfigyelhető volt bizonyos fokú felületesség, „elkapatottság”, ami időnként a jegyein is meglátszott.²⁰

Tudományos pályafutásának következő állomása az aspirantúra volt. Erre sajátos, hibrid formában került sor. Az aspirantúra odaítéléséről a Magyar Tudományos Akadémia Minősítő

16 Idézi: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 376.

17 HUELTEL VIII.I.008.v.2. 249.

18 Dolmányos – állítása szerint – a viharsarki románok erdélyies ízű tájnyelvért beszélt. Nyelvtudásának és bukaresti tanulmányainak köszönhetően tartalékos tisztí kiképzésétől datálódik ismeretsége a nála fél generációval idősebb Ivános Illés (Ilie Ivanus) erdélyi születésű, románul verselő költővel, műfordítóval. Ivános hozta össze a magyarországi románok lapjának, a *Foaia Nostră*nak a szerkesztőségével. A lapban Dolmányos cikket is közölt az 1907. évi román parasztfelkelésről. DIH, VÁLASZÚTON, 64–65. (Dolmányos említett cikke két részben a lap 1972. május 15-ei és június 1-ei számában jelent meg.)

19 HUELTEL VIII.I.033.b. DI 1954. 2.

20 HUELTEL 103. Történeti Intézet, a) iktatott iratok, 1953–1957. Ezúton szeretnénk megköszönni György Lászlónak, hogy az iratra felhívta a figyelmünket és annak másolatát (más iratokkal egyetemben) a rendelkezésünkre bocsátotta.

Bizottsága döntött, képzési helyként viszont az egyetem Orosz Intézetét jelölték ki, amely akkor a Mikszáth téren volt és 1950-től külön karként működött, 1952-től Lenin Intézet néven. Dolmányos aspirantúrájának kezdetén pedig egy újabb átszervezés során a Lenin Intézetből önálló felsőoktatási intézményt hoztak létre, amely az orosz nyelv és irodalom oktatásán túl a marxizmus-leninizmus hazai káderállományát is képezte. Az intézet a szovjet tudományos, kulturális térfoglalás előretolt bástyája volt, az egyes területek, irodalom, történettudomány irányítására szovjet professzorok érkeztek Magyarországra. Dolmányos témavezetője A. V. Fjodorov leningrádi történészprofesszor lett. A magyar-szovjet viszony aszimmetrikus jellege ezen a szinten is éreztette hatását. Bár Dolmányosnál az aspirantúra tárgykörét a Szovjetunió története adta, maga a rendszer azonban nem nyújtott lehetőséget arra, hogy egy aspiráns kiutazzon a Szovjetunióba és ott elmélyült levéltári kutatásokat folytasson. Emiatt született az a döntés, hogy Dolmányos magyar témával, a századelő koalíciós időszakának történetével foglalkozzon és kandidátusi értekezésének megírásához már megkezdett kutatásait folytassa. Már az értekezés munkacíme is tükrözte a kor-szellemet: „A néptömegek forradalmi mozgalma és Wekerle koalíciós kormányának népellenes, hazaáruló politikája.”²¹ A végleges cím az 1960-as leadásra „Fejezetek a koalíció előtörténetéből 1901–1904” formára finomodott.

Élete alkonyán írt visszaemlékezéseiben Dolmányos nagy teret szentel az intézetben uralkodó légkörnek, az ott folyó munkának, a hallgatók és oktatók jellemzésének. Sorait olvasva anakronisztikusnak hat, ahogyan több évtized távlatából, a rendszerváltást követő években mindennek a mércéjévé a szovjet-orosz tudományosságot, az ehhez való viszonyt teszi meg. Komolyan hangoztatja, hogy valódi szellemi pezsgést

21 DIH Válaszúton, 2–3.; a Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (Budapest; = MTA Levéltár), 876/1. Dolmányos István kandidátusi értekezésének anyaga; Hanák Péter levele a Tudományos Minősítő Bizottság elnökéhez, 1954. ápr. 15. Dolmányos István levele a Tudományos Minősítő Bizottsághoz, 1954. ápr. 14.

a szovjet tudósok hoztak az áporodott magyar szellemi életbe, a tudományos munkák értékét, saját tanárait, pályatársait aszerint ítéli meg, hogy azok mennyiben építenek a szovjet tudomány eredményeire, módszereire.

A Lenin Intézetnek új helyszínre, a Szabadság téri reprezentatív Tőzsde-palotába költöztetésében Dolmányos szimbolikus mozzanatot látott. „Példamutatónak tartom, hogy a kormányzat ilyen nyomatékos hangsúlyt helyezett a világtörténelmi fejlődés által napirendre tűzött orosz-orientáció jobb eszmei és nyelvi megalapozására.” Az amerikai nagykövetségnek is otthont adó térről – mint írja – eltűnt a „rég, sovíniszta momentum” [sic], „Rothermer Lordnak a határrevízió nevében emelt szobra se nyújthatott enyhülést az akkori követségi uraknak, mert ezt az álló figurát, amelyen a Horthy-korszakban ott láthattuk az un. Nagy Magyarország uszító térképét [...] eltávolították onnan.”²² Helyükbe a szovjet katonai emlékmű, valamint Lenin Intézet homlokzatára a vörös csillag és vörös lobogó került – Dolmányos szerint – az amerikai követség munkatársainak nagy bosszúságára.

Hiba volna azonban a Lenin Intézetet önmagában valamilyen „janicsárképzőnek” gondolni, ami számolatlanul bocsátotta ki magából a Rákosi-rezsimet feltétlenül kiszolgáló kádereket. Sok kiváló fiatal oktatója volt és sok hallgató ifjonti hévvel éppen az itt kapott tudással felvértezve ütött meg kritikus hangot és kérte számon a rendszeren elmélet és gyakorlat ketősségét.²³ Dolmányos visszaemlékezéseiben mindez az intézet oktatóinak és hallgatóinak eszmei megingásaként, a falak közé beszivárgó ellenzéki, reakciós szellemként csapódik le. A „tudatos szabotázs” részét képezte, szerinte, az orosz nyelv tanulásának elhanyagolása is. „A marxista tagozaton nyelvi

22 DIH Válaszúton, 31–32.

23 Licskó György: Az egykori Lenin Intézet és filozófia szakos diákjai az 1956-os forradalom időszakában. *Múltunk*, 2010/2. 105–121. Az intézet diákjai aktívan részt vettek az egyetemisták műegyetemi nagygyűlésén, voltak, akik csatlakoztak a nemzetőrséghez, a kollégium épületében fegyvereket is tároltak.

elbizonytalanodás is bekövetkezett: sokan nem tanulták meg alaposan az orosz nyelvet és így nem tudták megfelelőképpen követni a szovjet professzorok előadásait.”²⁴

Dolmányos kicsit kívülálló volt az Intézetben, annak sem oktatói, sem hallgatói állományához nem tartozott. Mégis viszonylagos beágyazottságára enged következtetni, hogy – állítása szerint – 1954-ben őt kérték fel a Sztálin halálának egyéves évfordulója alkalmából rendezett megemlékezés előadójának. Visszaemlékezéseiben terjedelmes részt szentel az említett mozzanatnak. A szöveg itt is többretegű, az elemzéshez tudni kell, hogy Dolmányos közel négy évtized távlatából, magát már minden bizonnyal sértett, méltánytalanul mellőzött embernek érezve konstruálja meg saját korábbi énjét. Az olvasó szeme előtt egy csökönyös sztálinista alakja bontakozik ki, aki a reakcióval és rágalmakkal szemben hivatott védelmezni Sztálin államférfiúi nagyságát és elévülhetetlen történelmi érdemeit. Megengedve ugyan, hogy azért eme hatalmas teljesítmény során előfordultak hibák is, minden élesebb kritikai hangot a „Sztálin-ócsárlás” kategóriájába sorol, amely – értelmezésében – a hitleri propaganda és a Horthy-korszak politikai ponyvairódmánának maradványa. Az 1990-es években született szövegrészben Nagy Imre és Lukács György is lényegesen több bírálatot kap Dolmányostól, mint a „zseniális grúz”.²⁵

Kandidátusi elővizsgáinak letételét követően Dolmányos 1955. január 1-étől az ELTE TöTK Szovjetunió Története Tanszékére, majd a Kelet-Európa Történeti Tanszékre került adjunktusként. Vagyis visszatért oda, ahonnan pályája hallgatóként, majd gyakornokként elindult, s ahol majd évtizedek múlva véget fog érni. Ráadásul 1955–1956 folyamán a Szovjetunió Története Tanszék gyakorlatilag egyszemélyes tanszékként működött. Amint a tanszéki munkáról készített összefoglaló jelentésből kiderül a szovjet A. N. Kitusin professzor és a mellette jórészt tolmácsként működő Popovics György távozása

²⁴ DIH Válaszúton, 42.

²⁵ DIH Válaszúton, 45–50.

után Dolmányos István adjunktus maradt a tanszék egyetlen kinevezett oktatója, melléje még egy aspiráns volt beosztva. Nem véletlen, hogy az említett dokumentumban Dolmányos a „jobboldali elhajlás” elleni harc, a hallgatókkal való rendszeresebb foglalkozás szükségessége, a tananyag korszerűsítése mellett a legfontosabb teendőnek újabb tanszéki oktató(k) kinevezését jelölte meg, mivel tarthatatlan állapot, „hogy egy oktató kényszerül előadni a szovjet népek történetét az őskortól napjainkig”.²⁶

Dolmányos végül 1960 novemberében adta le és 1961 tavaszán védte meg kandidátusi értekezését. A bíráló bizottság elnöki tiszttét Andics Erzsébet töltötte be, opponensei Hanák Péter és Mérei Gyula voltak. Mindkét bíráló megállapította, hogy Dolmányos munkája messzemenően meghaladja a kandidátusi értekezések színvonalát. Kifogásolták ugyanakkor a munka óriási, 800 oldalas terjedelmét, és ezzel összefüggésben azt, hogy a szerző sokszor feleslegesen részletességgel tárgyal az értekezés témájához szorosan nem kapcsolódó kérdéseket.

Dolmányost egyik opponenséhez, Hanák Péterhez ekkor már bonyolult viszony fűzte. A 8 évvel idősebb Hanák az egyetemen tanára volt Dolmányosnak. A zsidó származású, munkaszolgálatot is megjárta Hanák tagja volt annak az „ifjútörököknek” is nevezett generációnak, amely az idősebbek (Andics Erzsébet, Nemes Dezső, Molnár Erik stb.) mögött aktívan kivette a részét a kommunista hatalomátvételben a történettudomány területén.²⁷ 1953-tól kezdve fokozatosan eltávolodott korábbi nézeteitől, az 1956-os forradalomban játszott szerepe miatt pedig egyetemi oktatói állásából eltávolították, ugyanakkor továbbra is az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa maradhatott. Dolmányos István kandidátusi védésére már ezen fordulatokat követően került sor. Az 1990-es években írt visszaemlékezéseiben Dolmányos az események utólagos ismeretében viszonyuk alakulásáról, a világról alkotott érték-

26 HUELTEL 10. Történettudományi Kar b/ a Dékáni Hivatal iktatott iratai 1956. 151–267. sz. + 1955 évi iktatás nélküli iratok.

27 Romsics (2011): i. m. 356–377.

ítéletük távolodásáról meglehetősen bizarr képet tár az olvasó elé. Egy Hanáktól 1954-ben kapott levél félmondatába kapaszkodik bele és eköré szövi konstrukcióját. Ebben Hanák azt írta neki – Dolmányos szavaival – „Ne feledjem, hogy nemcsak történészország létezik!” Majd, mintha csak 1957-et írnának, kifejti, hogy a szélsőjobboldali reakció szellemi terrorja 1953-tól kezdve egy ellen-közélet létrehozásán munkálkodott, ami Hanákot is beszippantotta. Az ominózus félmondatból felhívást olvasott ki az ehhez az ellen-közülethez való csatlakozásra. Innentől kezdve sajnálta „barátját” és aggodalommal figyelte közszereplését, azt, hogy miként vált Hanák személyében is az 1956-os „ellenforradalom” áldozatává. Majd megfogalmazta maga és a reménybeli olvasók számára a megfellebbezhetetlen verdiktet: a szocialista közületen kívül nincs élet, „bármiféle ellen-közélet csupán szakadékhoz vezethet”.²⁸

Azt nem tudni, hogy a kandidátusi védés időpontjában az 1956-os történések és következményei milyen lenyomatot hagytak Hanák és Dolmányos viszonyán, mennyiben befolyásolták az opponensi véleményt. Tény, hogy Hanák Péter 21 oldalas véleményt készített az opusról, melyben a méltatás mellett bőséges teret szentelt – mégoly udvarias formába csomagolt – kritikai megjegyzéseinek is. „Ha úgy tesszük fel a kérdést: arányban áll-e a disszertáció új és lényeges mondanivalója a terjedelmével, akkor az újkori politikatörténet iránti minden rokonszenvünk ellenére sem tudunk egyértelmű igennel felelni.” A munkát azonban minden hiányossága mellett „a dualizmus korával foglalkozó marxista politikatörténet eddig legalaposabb, legjelentősebb teljesítményének” nevezte, és Mérei Gyulával egyetemben a legmelegebben ajánlotta a kandidátusi fokozat odaítélését a szerzőnek, amit a bíráló bizottság egyhangúlag támogatott.²⁹ A kandidátusi fokozat megszerzésével Dolmányos István immár teljes jogú tagja lett a korabeli hazai történészszakma elitjének.

²⁸ DIH Válaszúton, 62.

²⁹ MTA Levéltár 876/1. Hanák Péter opponensi véleménye.

„Túlságosan önkritikus a Szovjetunió nevében”³⁰

Dolmányos István 1968 nyarán kapott felkérést egy új, egykötetes, korszerű Szovjetunió története megírására, aminek annál nagyobb volt az aktualitása, mivel a magyarul hozzáférhető egyetlen kézikönyv még mindig az Anna Pankratova által összeállított háromkötetes összefoglalás volt 1950-ből. A pártkiadó Kossuth jól érezte meg az idők változását, és nem véletlenül bízta meg azt a Dolmányos Istvánt, aki már hosszú idő óta tartott főkollégiumot az ELTE Bölcsészkarán és jegyzetet is írt a témából – ráadásul egykori tanítványai szerint igen szakszerűen. Elmondásuk szerint kiváló előadó volt, akinek tömegesen látogatták az óráit, mert először beszélt nekik őszintén, az igényelt részletességgel a sztálini kor törvénysértéseiről.³¹

1968 nekünk [Sz. Gy.] egyszersmind az új gazdasági mechanizmusról szólt és minden akörüli szellemi mozgásról, ami különösen izgalmassá teszi a korszak kulturális történetét. Mindez valamiképpen hullámverése volt a nyugati szellemi forrongásnak, amiként a „prágai tavasz” is. Nagyon is megfelelt tehát az általános reformhangulatnak ez a könyv, amelynek szerződését 1968. július 3-án írták alá. A szerző egy évvel ezt követően adta le kéziratát. Közben csapataink a Szovjetunióval az élén bevo-nultak Csehszlovákiába és a prágai tavaszból sosem lett nyár.

A Kossuth Kiadó által az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága részére később készített igazoló jelentésből az világlik ki, hogy igen problémásan ment a kiadói munka.³² A köny-

30 A cikk e része jelentős mértékben a Szvák Gyula – Farkas Ádám: „Túlságosan önkritikus a Szovjetunió nevében” (*Népszava Szép Szó*, 2023. augusztus 27.) című íráson alapul.

31 Glatz Ferenc (később az MTA elnöke), Izsák Lajos (később az ELTE Történeti Intézetének igazgatója) és Szász Zoltán (később az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója) egymástól függetlenül idézték ezt fel Szvák Gyulának.

32 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL) M-KS 288-36 Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály, 1967–1988 – 1972/24. ő. e. Jelentés Dolmányos István: A Szovjetunió története c. művéről (név nélkül). 1972. márc. 28.

vet Arató Endre, a kiváló Kelet-Európa története kutató (akinek egyébként nem a Szovjetunió története volt a szakterülete) bírálta, majd decembertől februárig tartó szerkesztési folyamat vette kezdetét, amelynek során számos ponton korrigálásra kérték a szerzőt, aki ezt rendre visszautasította. Tavasszal ezért újabb lektort bíztak meg Vass Henrik, a Párttörténeti Intézet igazgatója személyében. Végül úgy adták le a nyomdába a kéziratot szeptember elején, hogy számos helyen önkényesen bele nyúltak a szövegbe,³³ és a biztonság kedvéért a második tördelt lenyomatot Óvári Miklós MSZMP KB-titkárnak is elküldték ellenőrzésre.³⁴

Úgy tűnhetett, megérte az egyéves csúszás. Amikor a kötet végül 1971 őszén megjelent, akkor számos ismertetés, recenzió üdvözölte a magyar sajtóban.³⁵ A hazai történészszakma részéről mások mellett Ránki György a *Magyar Hírlap* hasábjain méltatta a magyar szerző tollából született első Szovjetunió-történetet, Dolmányos vállalkozásának újszerűségét, azt, hogy a mű egyszerre szól a tudományos közeghez és a szélesebb olvasóközönséghez. Különösen az orosz-szovjet történelem európai kontextusba ágyazása, a forradalom előzményeinek bemutatása, a szovjethatalom és a szovjet állam első, „hősi korszakának” ábrázolása voltak olyan mozzanatok a könyvben, melyek kivívták Ránki elismerését. Szaktörténészről lévén szó, Ránki bíráló megjegyzéseivel sem fukarkodik. Kifogásolja mindenekelőtt, hogy az 1920-as évek második felétől az addigi elemző, problémafelvető történészi attitűd megváltozik, leíró jellegűvé válik. A személyi kultusz bűneinek elítélésében a szöveg hatá-

33 „[...] általánosítottuk és rövidítettük a Sztálin személye körül kialakult kultusz és törvénysértések értékelését. Így például az 1937–38-as perek eredetileg kb. 4 oldalt tettek ki, ezt kb. egynegyedére redukáltuk. Ugyanígy kihagytuk a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos, Sztálin hibájául felrótt törvénysértések döntő többségét, és a háború utáni törvénysértések felsorolásából is alig hagytunk meg valamit.” Uo.

34 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. Jelentés Dolmányos István: A Szovjetunió története c. művéről (név nélkül). 1972. márc. 28.

35 Még a Magyar Rendőr is hírt adott róla. *Magyar Rendőr*, 1971. november 4. [14.]

rozott és egyértelmű, adós marad ugyanakkor a jelenség okainak és következményeinek elemzésével. A gazdaságtörténeti részeknél pedig nem kellően kritikusan vizsgált számadatok, statisztikák halmozásával kívánja érzékeltetni a fejlődés léptékét. Összességében azonban Ránki annak a véleményének adott hangot, hogy a vállalt feladatot Dolmányosnál jobban senki nem tudta volna megoldani Magyarországon.³⁶ E. Fehér Pál néhány héttel korábban, november 7-én megjelent méltatása a *Népszabadság*ban talán még több elismerést és még kevesebb kritikai észrevételt tartalmaz. (Utóbbiak elsősorban a szovjet kulturális élet ábrázolásmódjára vonatkoznak, E. Fehér a lap kulturális rovatának vezetője volt). „Tárgyas hangvétele, okos elemzései, hallatlan adatgazdagsága – mind-mind olyan eredmények, melyek művét hosszú ideig nélkülözhetetlen munkává emelik”³⁷ – írja E. Fehér, aki igen tájékozott volt orosz-szovjet és más kelet-európai ügyekben és már akkor vezető reformkommunista újságírónak számított. Kevéssel fél évvel később aztán már magyarázkodó feljegyzést kell írnia a *Népszabadságot* de facto irányító Rényi Péternek,³⁸ majd április 11-én az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága elmarasztaló határozatot hoz a kötetről.³⁹

Mi történt ez idő alatt? Dacára annak, hogy a könyvet a legmagasabb ideológiai szinten hagyták jóvá, a Bizottság előkészítő anyagaiban található újabb keletű bírálatok már a hibákra tették a hangsúlyt. Lipkovics Károly, a Pártfőiskola tanszék-vezetőhelyettese szerint: „A könyvnek jobban kimunkált, markánsabban megírt, ideológiai és politikai szempontból is elfogadhatóbb részei főképpen az 1945 előtti periódusok ábrá-

36 Ránki György: Első magyar nyelvű összefoglaló mű a Szovjetunió történetéről. *Magyar Hírlap*, 1972. nov. 27. [o. sz. nélkül.]

37 E. Fehér Pál: Magyar könyv a Szovjetunió történetéről. Jegyzetek Dolmányos István munkájáról. *Népszabadság*, 1971. november 7. 13.

38 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. Feljegyzés Rényi Péter elvtárs részére. 1972. márc. 18.

39 MNL OL M-KS 288-41 Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság), 1962–1989. 179. ő. e. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1972. ápr. 11-i üléséről.

zolásában találhatók. A második világháború utáni szakaszok leírása mozaikszerű, vérszegény, helyenként pedig roppant gyöngé [...]. Csak a szocialista építés alapkoncepciójának, a politika alapképlete helyességének az elismerése talaján vetették fel a hibák, hatalmi túlkapások és súlyos fogyatékoságok, amelyek a szóban forgó periódusban kialakultak és fokozatosan erősödtek [...]. Dolmányos – bár utal a felbukkanó bonyodalmakra, s a vezetésben előforduló hibákra –, az 1959–1964-es években alkalmazott politikát minden részletében a XX. pártkongresszuson kialakított koncepció logikus folytatásának és alkotó továbbfejlesztésének tartja. Ennek a szakasznak a megítélésében a tények rovására gyakran érzelmi motívumok játszanak szerepet, s nem is derül ki világosan a könyvből, hogy 1964–1966-ban a Szovjetunióban miért volt szükség a politika több fontos részelemének a felújítására.”⁴⁰ Lipkovics Károly tehát lényegében a „hatalmi túlkapások” kontextualizálását és Hruscsov leváltásának okait hiányolja a kötetből.

Szabó Bálint, a *Párttörténeti Közlemények* felelős szerkesztője három fő probléma köré csoportosítja ellenvéleményét: a menesevikek nem kellően kritika alá vont szerepére, a személyi kultusz túlságos időbeli kiterjesztésére, a „jugoszláv-kérdés” – jugoszláv szempontból – kelleténél empatikusabb megközelítésére. És végül: „Értékelése után nehezen érthető meg, miért került sor Hruscsov leváltására, s miért kellett harcot hirdetni a szubjektivizmus ellen 1964 októberében, valamint miért vált újra szükségessé a vezetés kollektivitásának erősítése. Hruscsov leváltásának ismertetésénél a szerző távolról sem olyan »objektív«, mint a sztálini személyi kultusz elítélésekor.”⁴¹

Ezeket a véleményeket azok után kérték be, hogy az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága március 14-én „megbízza a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályát, valamint a KB Agit. Prop. Osztályát, hogy vizsgálják meg:

40 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. Lipkovits Károly: Megjegyzések Dolmányos István: „A Szovjetunió története” c. könyvéhez. 1972. márc. 26.

41 Uo. Szabó Bálint feljegyzése Dolmányos István könyvéről. 1972. márc. 17.

sérti-e politikai érdekeinket Dolmányos István: A Szovjetunió története c. munkája, és Varga János felelős kiadásában megjelentetett »Sorsforduló« c. dokumentumgyűjtemény. A vizsgálat eredményét a két osztály terjessze elő az Agit. Prop. Bizottság április 11-i ülésén.”⁴²

Mindezek alapján a két érintett MSZMP-osztály 1972. április 6-i jelentésében ezt állapítja meg: „A könyv valóban okot ad politikai kifogásokra is:

- Az 1905-ös forradalom bemutatásakor különösen a mensevikek értékelése hagy kívánnivalót, elsikkad a bolsevikok és mensevikek közötti különbség, a nézeteltérések forrása.
- Leginkább kifogásolható a személyi kultusz, Sztálin tevékenysége és a törvénysértések több helyen történő tárgyalása, részletező leírása.
- A jugoszláv kérdést a szerző egyoldalúan úgy állítja be, hogy a jugoszláv kommunisták az 1948-at követő években maximálisan alkalmazkodni igyekeztek országuk adottságaihoz, de ezt az SZKP akkori vezetése nem méltányolta megfelelően.
- A könyv értékelése alapján nehezen válik érthetővé, hogy miért került sor 1964 októberében Hruscsov leváltására, s miért kellett harcot hirdetni a szubjektivizmus ellen, miért vált újra aktuálissá a vezetés kollektivitásának erősítése.”⁴³

Az ezt követő, április 11-i Agitációs és Propaganda Bizottsági ülés mindezt megismétli, majd a következő döntést hozza:

„Az Agit. Prop. Bizottság állást foglal amellet, hogy bátorítani kell a szocialista országok történetének hazai kutatását. Szükségesnek látja viszont, hogy az illetékes könyvkiadók, állami és társadalmi szervek konzultáljanak megfelelő külföldi partnerszerveikkel a szocialista országok és testvér-

42 MNL OL M-KS 288. f. 41/177. ő. e. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1972. márc. 14-i üléséről.

43 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. Jelentés a „Sorsfordulók” és „A Szovjetunió története” című könyvekről. 1972. ápr. 6.

pártok történetével kapcsolatos alapvető művek megjelenetése előtt.

Gondoskodni kell arról, hogy a műről a »Századok«-ban mértéktartó kritika jelenjék meg, amely méltatja az első ilyen jellegű kezdeményezést és utal a kötetben nem megoldott problémákra, illetve hibákra is.

Az Agit. Prop. Bizottság a könyv betiltását nem tartja indokoltnak. A megjelent 10 000 példány lényegében elfogyott, a Kossuth Kiadó terjesztői hálózatában és raktárában található mintegy ezer példányt zárolják.

Az Agit. Prop. Bizottság a könyv átdolgozott második kiadását egyelőre nem látja célszerűnek.⁴⁴

Ha a „párhuzamosan futó” *Sorsfordulók* című kötet ügyét nézzük,⁴⁵ amelynek szerkesztői pártfegyelmet kaptak és amelyet utólag betiltottak, Dolmányos István „jól megúsza” a következő formulával: „A Bizottság megállapította, hogy a könyvben a szerző a Szovjetunió történetének marxista igényű feldolgozását kívánta nyújtani, de néhány kérdésben vitatható és vitatandó álláspontot foglalt el.”⁴⁶ Retorzió nem érte, a könyvét nem tiltották be, ami valljuk meg, különös is lett volna azok után, hogy Óvári Miklós engedélyezte azt. Arról nem is beszélve, hogy a szakma és a közönség részéről fogadtatása kifejezetten pozitív volt.

De mégis: miért fogyott el hirtelen körülötte a levegő? A titok nyitjára egy 1972. január 26-i névtelen „Feljegyzés” derít fényt, amire aztán a bizottsági határozat is utalt, ugyanabból az MSZMP állagból. Idézzük ezt teljes terjedelmében:

44 MNL OL M-KS 288. f. 41/179. ő. e. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1972. ápr. 11-i üléséről.

45 A két kötet párhuzamos sorsáról lásd: *Standeisky Éva*: Berzenkedők és tabusértők. A magyar–szovjet kulturális viszony a hatvanas években. *Élet és Irodalom*, 2003. december 19. 8–9.

46 Uo.

„Kádár elvtárs az újságírók tanácskozásán aláhúzta, hogy 1919-et nem helyes egyrészt-másrészt értékelni, nem helyes, ha a nagy történelmi jelentőségű eseményt az elkövetett hibák felsorolásával mutatják be. Üdvözlük ezt a nézetet és szeretnék, ha a Szovjetunió történelme értékelésénél is ilyen alapállással értékelnének, akik a SZU-ról írnak.

Dolmányos mikroszkóppal szedte össze az elkövetett hibákat, amelyek külön-külön igazak, de így bemutatva tendenciózus megközelítése a történelmi eseményeknek.

Tudomásuk szerint a szerző nem konzultált szovjet történészekkel. Ha SZU-ban más országgal kapcsolatos anyag jelenik meg minden esetben felkeresik az adott ország illetékeit és egyeztetik a kérdéseket.

A könyv tartalmaz olyan részeket, amelyek a jelenlegi Központi Bizottság munkájának bírálata. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy ők, az SZKP minden alkalommal az adott ország pártjának határozatai alapján foglal állást.

A Népszabadságban megjelent kritika nagyon feldicsérte a könyvet és a szerző módszerét, azt ugyanis, hogy nem mai szemmel, hanem az adott történelmi események tükrében az akkori idők szemüvegén keresztül vizsgálta a történeteket. Ez a megállapítás nehezen lenne védhető. A kritikában hivatkoznak szovjet történészre, csak arról feledkeztek meg, hogy Veszeloovszkijt éles kritika érte helytelen egyoldalú történet szemlélete miatt, s hogy nem a SZU-ban él, valahol Nyugaton ágál a SZU ellen.”⁴⁷

Az idézett jelentést a moszkvai nagykövetség juttatta el a Pártközponthoz és Leonyid Moszinnek, az SZKP Külügyi Osztálya alosztályvezetőjének szavait tolmácsolja.⁴⁸ A magyar fél nem

47 MNL OL M-KS 288. f. 41/179. ő. e. Feljegyzés Dolmányos István „A Szovjetunió története” című könyvéről. Moszin elvtárs a következő kritikát mondta. 1972. jan. 26.

48 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. MSZMP Központi Bizottsága Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztály. Agitációs és Propaganda Osztály. 1972. ápr. 6.

engedhette meg magának – különösen miután Brezsnyev februárban kioktatta Kádárt a magyar helyzetről⁴⁹ –, hogy ignorálja a szovjet panaszt, annak minden képtelensége ellenére. (A „Nyugaton ágáló” Sztjepan Veszeloovszkij akadémikus például, akire E. Fehér Pál jó érzékkel hivatkozott, ekkor már rég halott volt, korszakos műve 1963-ban posztumusz kiadásban jelent meg.) Abszurd volt továbbá már akkor is tudományos berkekben az az elvárás, hogy minden, a Szovjetunióval kapcsolatos kérdésben előzetesen konzultáljanak a szovjetekkel. Az azonban kétségtől normává vált, hogy amit a szovjetek nem írnak le magukról, azt nem illik (szabad) másoknak sem bolygatniuk.

Az idők változtak. 1972-ben már nem szívesen olvasták a szovjet hivatalosságok például a következő sorokat országuk történetéről: „Sztálin, ahelyett, hogy megmaradt volna az elvi eszmecserénél, mérhetetlenül felnagyította a nézeteltéréseket, és semmivel sem indokolható módon, hatalmi szóval kívánta eldönteni a vitát. Személyi manőverekkel kísérletezett a jugoszláv párton belül, majd megszakította a normális állam- és pártközi kapcsolatokat. Az SZKP akkori vezetősége nem méltányolta megfelelően a jugoszláv kommunisták törekvését, amellyel maximálisan alkalmazkodni igyekeztek az országuk adottságaihoz. 1949-ben és 1950-ben, Sztálin nyomására, a Tájékoztató Iroda imperialista ügynököknek, kémeknek, sőt fasisztáknak nyilvánította a JKP vezetőségét, azt állítva, hogy Jugoszláviában megszűnt a szocializmus.”⁵⁰ De a saját, XXII. kongresszusuk túlságosan dicsőítő értékelése sem számított már politikailag korrektnek: „A XXII. kongresszus egész tevékenységét a forradalmi újítás hatotta át. Az alkotás szelleme győzedelmeskedett a konzervativizmus maradványai felett.

49 Kádár Brezsnyev meghívására 1972. február 11–14. között egy zavidovói vadászaton tartózkodott. Itt a szovjet pártfőtitkár „elvtársi hangnemben” fejtette ki tiltással egyenértékű „személyes véleményét” a magyar gazdaságban a reformok kapcsán tapasztalható nem kívánatos jelenségekről. Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. Budapest, Szabad Tér–Kossuth, 2003. 238–243.

50 Dolmányos (1971): i. m. 423.

A politikában vereséget szenvedett a személyi kultusz, a gazdasági életben a szubjektívizmus, a technikában a távlattalan rutinmunka, az elméletben a dogmatizmus, végül a propagandában a betúrágás.”⁵¹ Mindez pedig azzal függött össze, hogy Brezsnyev éppen hogy nem Hruscsov folytatásaként tekintett magára. Mondhatnánk, Dolmányos István „egy brosúrával” lemaradt, amikor mintegy kritikát megfogalmazva, ekként értékelt: „Főleg az okozott problémát, hogy a felmentésről szóló közlemények nem utaltak Hruscsov érdemeire.” Mentségére szolgált – a szó szoros értelmében –, hogy ezeket a kremlinológiai „finomságokat” láthatólag a magyar politika vezetői sem azonnal értették (vagy akarták érteni).

Az idő tájt – Dalos György szíves közlése szerint – a Kosuth Kiadó környékén terjedt egy városi legenda. Hogy tudniillik Aczél György azt találta mondani Sík Endre *Vihar a levelet* című memoárja betiltása kapcsán: „túlságosan önkritikus volt a Szovjetunió nevében.” És ugyan ezt nem hangoztatták Dolmányos István esetében, de a fentiek ismeretében neki sem volt más hibája.

Ennek a történetnek azonban a slusszpoénja, mondhatni tragiabszurdja az, hogy miközben a párt illetékes grémiumi hónapokig „szakértették” a szovjet történelmet és a Kosuth Kiadó derék szerkesztői már előtte egy évig gyomlálták a könyvet ideológiailag és politikailag, aközben 1976-ban a Tankönyvkiadónál gond nélkül megjelenhetett Dolmányos István: *A Szovjetunió története. 1917–1966* című, 1970-es egyetemi jegyzetének változatlan utánnyomása. Egyebek mellett a következő szöveggel: „1936. augusztus 19–25-én zajlott le a következő, kész koncepcióból kiinduló, koholt vádak és »bizonyítékok« alapján lefolytatott politikai per, másképpen az első nagy nyilvános trockista–zinovjevista per (»a tizenhatok pere«)”, amelyet még további 45 sorban részletezett Dolmányos István.⁵²

51 Uo. 466–467.

52 Dolmányos István: *A Szovjetunió története II. 1917–1966*. Egységes jegyzet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1976. 219–220.

A kossuth kiadós könyvben ebből a következő – és a szovjetek által így is sokalt – rész maradt: „1936–1937–1938-ban a volt trockista–zinovjevista–buharinista ellenzék tagjait bíróság elé állították és nagy részüket kivégezték.”⁵³

A *Szovjetunió története* körüli felhajtás nem hatott negatívan Dolmányos István pályájára. Semmilyen publikálási tilalom alá nem esett, még ugyanebben az 1972-es évben a Gondolat Kiadó megjelentette a *Finnország története* című kötetét, amely pozitív kritikákat kapott.⁵⁴ Más kérdés, hogy a rendszerváltás után Bereczki András finnugor szakértő már úgy írt róla, hogy „a 20. század bemutatása az ideológiai megszorítások béklyóiban maradt”.⁵⁵ S valóban, a 20. századi és különösen a finn–szovjet háborúról írt rész⁵⁶ minden szovjet elvárásnak megfelelt volna.

És a Kossuth Kiadónak sem vette el a kedvét a néhány év előtti meghurcoltatás: az októberi forradalom 60. évfordulójára szánt nagy szintézis megírására szintén Dolmányos István kapott megbízást. Az igaz, hogy a mű csak 1979-ben jelent meg. A késés látszólag megint megérte, mert a *Ragyogó Október* kétségkívül monumentális mű lett (688 oldal), ám inkább abban az értelemben, ahogyan Krausz Tamás találóan minősítette: „neobarokkos” összefoglalás.⁵⁷ Itt nemcsak az emelkedettségében is áporodottságot árasztó stílusról van szó, mint pl. az Utószó nyitó képzavarában: „Amikor tovazúgtak az orosz forradalmak, 1919 januárjában Szverdlov visszatekintett az elmúltakra. Az előző hónapok sokszor kápráztató kavargásából,

53 Dolmányos (1971): i. m. 347.

54 Lásd pl. Niederhauser Emil recenzióját a könyvről. *Századok*, 1973/4. 1001–1004.

55 Bereczki András: A finn és az észet történelem kutatása Magyarországon. In Csepregi Márta – Domokos Péter (szerk.): *125 éves a budapesti finnugor tanszék. Jubileumi kötet*. Budapest, ELTE BTK Finnugor Tanszék, 1998. 127.

56 „A néhány hónapig tartó ún. téli háború (talvisota) a finn reakció részéről csak előjátéka volt a fasiszta koalícióval közösen melengetett nagyobb szovjetellenes hadjáratnak.” Dolmányos István: *Finnország története*. Budapest, Gondolat, 1972. 392.

57 Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág, 2008. 80.

abból, hogy ellenfeleik a demokrácia és a szocializmus jelsza-
vaival törtek a valódi demokrácia, az igazi szocializmus ellen.
A forradalomban nincs annál fontosabb, mint hogy teljesen vi-
lágosságot teremtsünk.” Még szerencse – írja már Dolmányos
István – hogy „a marxizmus szellemiségével felfegyverzett
történész meg tudja érteni az Októberi Forradalom hőseinek
pozitív forradalmi átalakító küzdelmét, s ezért nem kerülhet
olyan lelkiismereti konfliktusba, mint a nagy francia forrada-
lom híres historikusa, Michelet”.⁵⁸

Az a nyelv, amelyen a szerző beszélt, már nem az 1970-es
évek végének magyar történész nyelve volt. És nemcsak
formailag, de tartalmilag sem volt az. Bárki más az akadémiai
történetírásban óvakodott volna például a következő aktuali-
zálásoktól: „Az utolsó másfél évtized folyamán a forradalom
óta lezajlott előkészítő munka alapzatán *szinte minden esztendő-
ben elveszett egy amerikai gazdasági rekord a szovjet fejlődés javára*
[...]; *közel az idő, amikor általában az Egyesült Államok teljesítme-
nyeinek megkettőzéséről értesülhetünk* [kiemelés az eredetiben].”⁵⁹
Az is igaz azonban, hogy e kötet kapcsán már nem protestáltak
a szovjetek.

A „megbicsaklás”

A fenti két könyv megjelenése közötti időben került sor Dolmá-
nyos István nagydoktori védésére (amelyről még alább írunk),
majd professzori kinevezésére.

Dolmányos István az 1960-as években kétségkívül elismert,
népszerű szakembernek számított. Volt minisztériumi főelő-
adó, a *Népszabadság* munkatársa, a Műegyetem vendégoktatója
másodállásban, 1967–1969 között a Történelmi Társulat titkári
tisztségét is betöltötte. Számos szakcikke jelent meg, gyakran
hívták ismeretterjesztő előadásokra, tudományos diskurzusok-
ra, védésekre, még a *Ki miben tudós?* című kiemelkedő nézett-

58 Dolmányos István: *Ragyogó Október. A Nagy Oroszországi Szocialista Forrada-
lom története*. Budapest, Kossuth, 1979. 635.

59 Uo. 630–631.

ségű TV-műsorban is „játékvezetőként” szerepelt.⁶⁰ Az 1970-es években mindez látszólag folytatódott, sőt, a fentiek tanúsága szerint még nagyobb tudományos magaslatokat hódított meg.

Kétségtől ilyen magaslat volt nagydoktori értekezése, amelynek már benyújtása és megvédése sem volt azonban problémamentes és bizonyos szempontból kuriózumnak számított a hasonló eljárások történetében. Témája, „A századelő politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra (1906–1910)” lényegében kandidátusi disszertációjának folytatása volt. Értekezését 1973-ban nyújtotta be, a nyilvános vitára 1975. május 12-én került sor.

Már az ütemezés kapcsán nézeteltérés támadt közte és leendő opponense, Hanák Péter között. Dolmányos tagja volt annak a szerzői kollektívának, amely a Magyarország története sorozat 7. kötetén (1890–1918) dolgozott. Dolmányos jelezte a főszerkesztő Hanáknak, hogy a rá eső, mintegy 120–150 oldalas rész megírását csak doktori disszertációjának befejezése és az opponensi vélemények elkészülte utánra tudja vállalni. Hanák ezzel szemben közölte, hogy a 7. kötet „országos érdekű vállalkozás”, ezért mindenképpen ennek kell prioritást élveznie. Finom presszióként hozzátette, a kötet szerkesztői munkálatainak befejező szakaszában különben sem lenne ideje opponensi véleményt írnia Dolmányos terjedelmes munkájáról.⁶¹

Hanák és Dolmányos pengeváltása idővel kilépett a kettejük közötti levelezés keretei közül. 1975 januárjában az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága sürgetni kezdte Hanák Pétert az opponensi vélemény elkészítése ügyében. Előbb január végéig, majd február 15-éig adtak neki határidőt. A nagyobb nyomatek kedvéért hozzátették, amennyiben az opponensi vélemény a határidőre nem érkezne be, felfüggesztik illetménykiegészítése (tiszteletdíja) kifizetését.⁶² Dolmányos is „offenzívába lendült”.

60 Lásd: *Magyar Nemzet*, 1972. február 11. 4.

61 DIH Hanák Péter levele Dolmányos Istvánhoz, 1973. jún. 29.

62 MTA Levéltár 1191/2 – Kónya Albert (a TMB elnöke) levele Hanák Péterhez, 1975. jan. 28.

A Bizottsághoz címzett levelében arról panaszkodik, hogy még egyetlen véleményt sem kapott meg. „Ebből arra következtetek, hogy Hanák [sic – se elvtárs titulus, se keresztnév feltüntetése] még késlekedik az utolsó opponensi véleménnyel.”⁶³ A bizottság titkárához, Kulcsár Kálmánhoz írt válaszában Hanák elismerte, hogy a sürgetés „formálisan jogos”, ugyanakkor hozzátette, a vélemény elkészítését objektív körülmények nehezítik. Az értekezés terjedelmén túl megint csak a Magyarország története 7. kötetének szerkesztési munkálatait hozta fel, melyek mielőbbi befejezésére őt akadémiai és párthatározat kötelezi. A késedelem egyik oka pedig az, hogy Dolmányos István még nem küldte vissza a javított kéziratot a kötethez: „Sajnos Dolmányos a kézirat benyújtását az opponensi vélemény leadásától teszi függővé, ami a legenyhébb szóval is »nyomás« a szerkesztőségre.” Megígérte azonban, „minthogy a TMB ennyire sürgeti”, minden erejével azon lesz, hogy véleményt február végéig elkészítse.⁶⁴

Az első probléma valóban a disszertáció terjedelméből adódott. Dolmányos irgalmatlan hosszú, 3000 oldalas, 9 kötetből álló értekezést nyújtott be az MTA Tudományos Minősítő Bizottságához, amely azt csak azzal a feltétellel volt hajlandó továbbíttatni, ha azt mintegy 800 oldalra lerövidíti, vagy hasonló terjedelmű lényeges részt kiemel belőle. Végül a szerző belement abba a kompromisszumba, hogy az 5. és a 9. kötet képezzék a bírálat és a vita tárgyát.⁶⁵

Az ügy azonban ezzel korántsem jutott nyugvópontra. A terjedelemmel Dolmányos kétségtelenül túlfeszítette a húrt. Tézisei is a szokásos 20–25 oldal helyett 125 oldalasak voltak. A Történelemtudományi Szakbizottság az eset után egyenesen

63 MTA Levéltár 1191/2 – Dolmányos I. levele az MTA TMB részére, 1975. jan. 31.

64 MTA Levéltár 1191/2 – Hanák Péter levele Kulcsár Kálmánhoz, 1975. febr. 10.

65 DIH Kulcsár Kálmán (TMB titkár) és Dolmányos István levélváltása, 1974. jún. 27., júl. 1.

azt kezdeményezte, hogy találjanak módot a kandidátusi és doktori értekezések terjedelmének limitálására.⁶⁶

A terjedelem mellett a másik kritikus pont Dolmányos vitakultúrájából, emberi habitusából adódott. Az opponensi vélemények összességében pozitívak voltak. Méltatták a kutatómunka alaposságát, az értekezést a hazai marxista történetírás jelentős teljesítményének minősítették, szerzőjét pedig méltónak találták arra, hogy munkássága alapján elnyerje az akadémiai doktori fokozatot. Maga a diskurzus a korabeli marxista kánon keretein belül zajlott, a századelő politikusait, pártjait, társadalmi csoportjait a szerző és az opponensek is aszerint ítélték meg, hogy mennyire voltak „forradalmiak”, „haladóak”, „demokratikusak”, vagy ellenkezőleg „reakciós”, „burzsoá”, „nacionalista” esetleg éppen „feudális” jellegűek.

Dolmányos azonban az építő jellegű kritika egyes elemeinek elfogadása helyett minden bíráló észrevételt ellene irányuló támadásnak vett, és válaszában ezeket igyekezett visszaverni. A bizottság tagjai közül többen felhívták Dolmányos figyelmét arra, hogy a kor politikusainak, pártjainak megítélésénél az adott kor viszonyait és lehetőségeit is figyelembe kell venni, nem csupán a munkásmozgalomnak a „nemzetközi síkon kitermelt magas mércéjével” kell mérnie a szereplőket; továbbá szakkérdésekről folytatott vitáknál a tényeknek kell elsőbbséget élvezniük az ideológiai-politikai konstrukciókkal szemben.⁶⁷ A jegyzőkönyv rögzítette az elnöklő Berend T. Iván kritikus szavait Dolmányos vitakultúrájáról: „túldimenzionáltan, túlméretezetten vitatkozott, nézeteket tételezett fel az opponenseknél, olyan álláspontokat, amelyek nem voltak a szövegben, vagy amelyek bizonyos pontatlan interpretációra épültek.”⁶⁸ Dolmányos viszontválasza azonban ugyanolyan

66 MTA Levéltár 1191/2 – Állásfoglalás doktori értekezés további eljárásra való bocsátásáról. 1974. jún. [n. n.]

67 MTA Levéltár 1191/2 – A tudományos vita jegyzőkönyve, Szabad György és Galántai József hozzászólása. 16–17, 23–24.

68 MTA Levéltár 1191/2 – A tudományos vita jegyzőkönyve, Berend T. Iván elnöki hozzászólása. 26–27.

arrogáns, kioktató hangnemű volt, mint korábbi megnyilvánulásai. Különösen az egyébként távol lévő, véleményét írásban benyújtó Hanák Péter állt epésnek szánt megjegyzései kereszt-tüzében („[...] ha rövid a kardod, akkor told[d] meg citátumokkal és az állítások nem pontosságának az említésével”).⁶⁹

Ezután állt elő az a fura helyzet, hogy a három opponensből kettő nem fogadta el Dolmányos válaszát, ugyanakkor a fokozat odaítélését továbbra is javasolták. A titkos szavazás eredménye ezen a téren 6 igen, 1 nem lett.⁷⁰ Berend T. Iván külön levélben tájékoztatta a Tudományos Minősítő Bizottságot arról a körülményről, hogy „a jelölt viszontválaszát nem tartottuk a tudományos vita normáival összeegyeztethetőnek, s az egyébként értékes szakmai vitában disszonánsnak ítéltük”.⁷¹ Mindez önmagában nem veszélyeztette Dolmányos feljebb lépését a tudományos ranglétrán, jelezte viszont, hogy megítélése a hazai történeti- és művészettudományokban, elsősorban stílusa, habitusa miatt meglehetősen ellentmondásos.

Hogy 1972 után mégis megbicsaklott valami, azt a személyes emlékeken kívül más is alátámasztja.⁷² Igen beszédes például a tanszékvezetője, Perényi József professzor két minősítésének összevetése. Amíg 1960-ban egyértelműen kiállt kollégája mellett, addig jó másfél évtized múltán, 1977-ben a professzori előterjesztésben már a korabeli egyetemi emberek számára egyértelmű fenntartásokat jelez a hivatalos nyelvezet

69 MTA Levéltár 1191/2 – A tudományos vita jegyzőkönyve, Dolmányos István viszontválasza. 44.

70 MTA Levéltár 1191/2 – A Történettudományi Szakbizottság állásfoglalása Dolmányos István doktori fokozata ügyében.

71 MTA Levéltár 1191/2 – Berend T. Iván levele Kulcsár Kálmánhoz, 1975. máj. 16.

72 Szász Zoltán is szerzője volt annak a kollektív egyetemi tankönyvnek (*Magyarország története IV. 1849–1918. – Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Egyetemi tankönyv. Szerk. Hanák Péter. Budapest, 1972.*), amelynek szerzői, így Dolmányos István is, megkapták a legmagasabb akadémiai elismerést, az Akadémiai Díjat 1973-ban. Ő mesélte el például, hogy a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében ünnepélyes külsőségek között átadott díjat Dolmányos István rövidnadrágban és rövidujjú ingben vette át a nagy májusi melegben.

és szakmai protokoll keretei között.⁷³ És Perényi professzornak nyilván nem az volt a szakmai problémája Dolmányos Istvánval szemben, hogy ismételt felszólításai ellenére sem ürítette ki a statikailag veszélyessé vált szobájából az odahordott könyveit.⁷⁴ Éppenséggel igen megértő volt vele, hiszen Dolmányos István válása után évekig elnézte neki, hogy gyakran az egyetemi szobájában aludt és jobb híján ott helyezte el könyveit. Ez 1980-ban már odáig fajult, hogy a tanszékvezető nyugdíjba vonulása előtt nyíltan felveti professzortársa alkalmasságának kérdését.⁷⁵

Nem tudhatjuk, hogy érkeztek-e hallgatói panaszok hozzá Dolmányos István ellen, erről semmilyen dokumentum nem árulkodik. (Hacsak nem magának a tanárnak a felsőbbbséghez írt állandósult panaszai, hogy a hallgatók nem látogatják az óráit.) Árulkodó azonban Dolmányos István nézeteinek változása, amit a legplasztikusabban talán egy 1980-as kis recenziója világít meg.

Ezt írja például IV. Iván kapcsán a *Kritika* 1980-as évfolyamában a szovjet szerzők tollából Magyarországon akkor megjelent, *A Szovjetunió története* című műről készített ismertetésében: „A IV. Iván koráról írottak időszerű tanulsággal szolgálnak. Amikor a mű Rettegett Iván kormányzatának nagy éleslátásáról és okosságáról ír (118. l.) és ahogy Iván védekezve-támadását, a nevezetes opricsnyina politikát az ország jogos és eredményes külső védelmével is minden korábbi megfogalmazásnál szorosabb kapcsolatba hozza, tovább erősíti a szovjet történetírás több korábbi képviselőjének a lényegét illetően pozitív Iván-képét. Magas szinten csatlakozik I. Péter, Lomonoszov és Herzen Iván-igazolásához. Ennek a lényegében pozitív értékelésnek nálunk – bármily furcsa – még tisztázó funkciója van. Mert noha oktatásunk mindig is ebből az alaphoz in-

73 HUELTEL VIII.I.033.b. Másolat a Keleteurópai Történeti Tanszék káderfejlesztési tervéből. 1960. dec. 5.; „Előadói javaslat” 1977. márc. 16.

74 Szvák Gyula: A két tanszékvezető. Online: 38_SzvákGyula_399-402.pdf (elte.hu), 401–402.

75 Uo. 400.

dult ki, még a legutolsó évek publicisztikájában, emlékirat-irodalmában, sőt a történeti szakfolyóiratokban is jelen vannak egyoldalú negativista értékelések. Sajnálattal kell tapasztalnunk, hogy ezeknek az eszmefuttatása változatlanul rokon a Horthy-Magyarország második világháborús történeti propagandájával, amely szovjetellenes barbár harcuk közepette az állítólagos emberiességre hivatkozva próbált érdemben pálcát törni Rettegett Iván fölött. Azt is regisztrálnunk kell, hogy mindez időben és szellemben érintkezik a polgári történetírás mai álhumanista, szocializmusellenes akcióival, az egyoldalú Dracula-vita felszításával és az ehhez hasonló új oroszellenes élű kampányokkal.”⁷⁶

A szóban forgó könyvben a teljes idézet így hangzik: „Az egész országra kiterjedt a titkos nyomozás, egymást érték a kínzások, a tömeges kivégzések, a kegyvesztett bojárok birtokainak felégetése, vagyonuk elrablása, néha a büntető expedíciók feldúltak egész városokat és körzeteket, s kiirtották a lakosságot. A kortársak ezekben az években rettenetesnek és érthetetlennek látták a cárt. Hol saját kezűleg kínozza és végzi ki rettenetes gyötrelmek közepette a kegyvesztett bojárokat, hol lakomákat és féktelen orgiákat rendez, amelyeken nem ritka a nők megerőszakolása és meggyalázása, hol meg váratlanul szerzetesi csuhába öltözik, és térdre borulva esedezik bűnbocsánatért. Csak csodálkozni lehet azon, hogy ez a »kétarcú« viselkedés hogyan párosult Rettegett Ivánban az állam kormányzásában tanúsított nagy éleslátással és »okossággal«.”⁷⁷

Dolmányos István tehát pont azt hamisította meg, azt „cenzúrázta ki” az új szovjet kötetből IV. Iván esetében, amit a Kosuth Kiadó tett az ő könyvével a sztálini terror kapcsán.

A probléma tehát az, hogy Dolmányos István *A Szovjetunió története* című kötete kálváriája után visszatért a sztálinista

76 Dolmányos István: Új összefoglalás a Szovjetunió történetéről. *Kritika*, 1980/11. 33.

77 N. J. Noszov (fel. szerk.): *A Szovjetunió története. A legrégebbi időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Első rész.* Budapest–Moszkva, Kossuth–Progressz, 1980. 118.

beszédmódhoz és történet szemlélethez, amivel túlszárnyalta még a korabeli szovjet történetírást is. Ebben az 1970-es évek magyar egyetemi és közéleté már nem volt partnere.

Katarzismentes végjáték

Az 1980-as évek változásaival Dolmányos István mellett több szempontból is elhaladt az idő. A „mindennek a mércéje a Szovjetunió”, „mindenben a Szovjetuniónak van igaza” féle megközelítésmód alakját egyre inkább anakroniztikussá tette a hazai történettudományban. A peresztrojka éveiben a Szovjetunió maga is jelentős változásokon ment keresztül, a glasznoszty egyik kulcsterülete pedig éppen a sztálini totalitárius időszak történéseivel kapcsolatos korábbi tabuk ledöntése volt.

Minden bizonnyal véletlen, hogy Dolmányos töredékesen fennmaradt levelezésében épp a Brezsnyev halálát követő 1983-as esztendőben szaporodtak meg „problémás ügyei”. Oktatói munkája terén óráinak látogatottságában komoly visszaesés mutatkozott. Ő emögött egyértelműen politikai szempontokat sejtett, szinte az ellenség kezét látta a háttérben: „Ilyen helyzet csak az 1956-ban előállott átmeneti nehézségek idején fordult elő” – írta. A probléma megoldására adminisztratív intézkedéseket javasolt: a szigorlatozó hallgatók kötelező jellegű megosztását a két tanszék, a Kelet-Európa és az Egyetemes Történeti között, a hallgatói képviselő és a KISZ vezetőinek berendelését az ügyben a Dékáni Hivatalba. Ettől várta, hogy a hozzá beosztott szigorlók majd „jól felfogott érdekükben” felveszik az ő óráit. Ötlete nem nyerte el sem a tanszékek, sem az egyetemi vezetés tetszését. Utóbbi – teljes joggal – azt hangsúlyozta, hogy a tanórak látogatásának biztosítása belső tanszéki ügy, választható órák esetében pedig különben sem lehet kötelezni a hallgatót arra, hogy melyiket válassza. Dolmányos ezzel szemben egyenesen a magyar egyetemi oktatás nemzetközi presztízsét féltette attól, hogy a hallgatók nem veszik fel a Szovjetunió története című, választható kurzusát. Miután

úgy látta, egyik fórumon sem kap kellő támogatást, egyenesen Köpeczi Béla művelődési miniszterhez fordult, sikertelenül.⁷⁸

Ugyancsak tanulságos Rényi Péterrel, a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettesével folytatott októberi levélváltása.⁷⁹ A levelekben érintett egyik kérdés Dolmányosnak az októberi forradalom évfordulójára az elméleti rovat részére írt cikke volt. Dolmányos úgy vélte, fel kell vennie a harcot a szovjet történelem bemutatása terén tapasztalható ideológiai fellazulás ellen és ehhez a párt orgánumát látta a legmegfelelőbb fórumnak. A fellazulásra két cikket hozott fel példaként (a szerzők nevesítése nélkül). Az első a kremlinológus Kun Miklósnak még 1982-ben a *Kritika* novemberi számában megjelent ismertetése volt Zalka Miklós *Vörösök és fehérek* című könyvéről.⁸⁰ A másik, Dolmányos által kifogásolt cikk Krausz Tamás Adolf Joffe születésének századik évfordulója alkalmából írt megemlékezése volt a *Magyar Nemzet*ben.⁸¹ A cikkben a Zinovjev, Kamenyev, Ordzsonikidze, Preobrazsenszkij, Buharin, Pjatnyickij névsor, megtoldva a Joffét Trockijhoz fűző barátság felemlítésével Dolmányosnál már-már az eretnekség határát súrolta: „vészesen terjed az október vezetőit szinte egyoldalúan az antileninista pártellenzék oldaláról ünneplő szemlélet.” „Én ez ellen emeltem szót és fájlalnék, ha a Népszabadság semmiféle formában sem óhajtana ebben segíteni” – írta Rényiinek.⁸² A liberalizmus-sal egyáltalán nem vádolható Rényi a következő szavakkal zárkozott el írásának közlésétől: „Sztálin személyének megítélésé-

78 DIH Dolmányos István levelei Diószegi Istvánhoz (1983. febr. 28.), Pölöskei Ferenc dékánhoz (1983. máj. 5., okt. 7.), Eörsi Gyula rektorhoz, Köpeczi Béla miniszterhez (1983. okt. 7.); illetve Szabó Kálmán rektorhelyettes levele Dolmányos Istvánhoz (1983. okt. 31.)

79 DIH Rényi Péter levele Dolmányos Istvánhoz, 1983. okt. 10.

80 Kun Miklós: Zalka Miklós: *Vörösök és fehérek*. *Kritika*, 1982/ 9. 31–33. A bírálatban Kun rámutatott a Zalka könyvében előforduló, Sztálin polgárháborús szerepével kapcsolatos tárgyi tévedésekre, valamint arra, hogy a szerző számos megállapítása nem megy túl az utólag kialakított Sztálin-legendárium elemeinek ismételtetésén.

81 Krausz Tamás: A nagy nemzedék diplomatája. Száz éve született A. A. Joffe. *Magyar Nemzet*, 1983. október 23. 6.

82 DIH Dolmányos István levéltervezete Rényi Péterhez, 1983. okt. 25.

nél [...] szigorúan tartjuk magunkat az SZKP gyakorlatához, amely Sztálin érdemeit sohasem méltatja úgy, hogy ne szólna hibáiról is.”⁸³

Az 1980-as évek második felére Dolmányos István egészsége jelentősen megromlott, ami munkaképességére, szellemi és fizikai állapotára is kihatással volt. Édesanyjával folytatott levelezéséből rekonstruálható, hogy az 1980-as évek elejétől jelentkeztek nála a cukorbetegség tünetei.⁸⁴ Bár anyja féltő gondoskodással adta neki az újabb és újabb tanácsokat, úgy tűnik, betegségét elhanyagolta, aminek idővel súlyos következményei lettek.

Az 1990-es évek elején a rendszerváltás, az egyetemi szférát is elérő változtatások kényszere és lehetősége, Dolmányos betegsége együttesen vezettek nyugdíjazásához. A dokumentumokból az látszik, hogy a kari és a tanszéki vezetést eltérő motivációk vezérelték. Előbbi mindenekelőtt a kiadások csökkentését remélte a lépéstől és a nyugdíjba küldéssel együtt a státuszt is el akarta vonni. Utóbbi egy problémás, sokszor összeférhetetlen, betegsége miatt munkáját egyre inkább ellátni képtelen oktatótól kívánt megszabadulni, igényt tartva az álláshelyre.⁸⁵

Az 1990-es évekre Dolmányos számára lényegében egyetlen közeg maradt, ahol tudományos és politikai aktivitását ki tudta fejteni, a maradékpártként továbbélő Magyar Szocialista Munkáspárt (1993-tól Munkáspárt). Ugyanígy a párt lapja, a *Szabadság* maradt az egyetlen fórum, ahol, írásait leközzölték. Itt viszont gyakorlatilag bármit megjelentettek tőle.

Ennek az aktivitásnak „esett áldozatul” például a medievisita Font Márta is, akinek a 12–13. századi orosz–magyar politikai kapcsolatokról írt kandidátusi értekezését azért kritizálta, mert a szerző – véleménye szerint – nem ítéli el eléggé a magyar ki-

83 DIH Rényi Péter levele Dolmányos Istvánhoz, 1983. okt. 10.

84 DIH Szabó Anna levelei Dolmányos Istvánhoz, 1982. febr. 14., ápr. 25.

85 HUELTEL VIII.I.008.b. 120/91. Palotás Emil levele Hunyady György dékán részére, 1991. febr. 5.

rályok oroszellenes agresszióit, amit a nemzetközi történetírás tárgyilagos képviselői, az „orosz és szovjet historikusok” megtettek. „Az oroszellenes hadjáratok mentegetésével a disszertáció a korábbi magyar közgondolkodás egészétől is előnytelenül különbözik.”⁸⁶ Dolmányos érvelése itt is – mint sok más esetben – alapjaiban hibás, hiszen egy téves középkorfogalommal dolgozik, amikor a dinasztikus hadjáratokat a marxi osztályharc, a progresszió és regresszió, valamint a „történelmi igazság” kategóriáival akarja leírni.⁸⁷

1992-ben nem várt helyről nem várt felkérés érkezett. Bencsik András, a jobboldali *Pesti Hírlap* főszerkesztője kérte Dolmányost, hogy a lap hasábjain a magyarországi polgárosodás kérdésében kibontakozott vita kapcsán fejtsse ki nézeteit.⁸⁸ Különösen kéziratának utolsó része már egyértelműen a képza-varos fantazmagória világába tartozik: „A polgárosodás minden korban határozott orientációval rendelkezett. Századunkra végleg Oroszország vált a haladás legmodernebb irányzatának középpontjává. Ott zajlott le a legnagyobb társadalmi atomrobbanás. [...] korunkban minden út változatlanul Moszkvába vezet. Nem véletlen, hogy az egész emberiség lélegzetvisszafojtva figyeli, ami Oroszországban zajlik. A világtörténelem leghaladottabb és legnagyobb kohója orosz földön működik. A napfogyatkozás után, meggyőződésem, a tüzes bolygó még nagyobb fényt terít majd ránk. [...] A korszerű polgárosodás sikere attól függ, milyen világpolitikai orientációval keressük megvalósításának útját. Orosz betájolás nélkül az eredmény elképzelhetetlen. Az orosz emberek a legjobb letéteményesei a kortitoknak: a forradalmi szocializmusnak.”⁸⁹ Egy talajvesztett ember eszmefuttatásai ezek, akinek egyre gyorsuló ütem-

86 Szabadság, 1991. jún. 21. 3.

87 Zárójelben megjegyezhetjük, hogy az értekezés, melynek opponensei a korabeli magyar medievisztika legjelentősebb képviselői, Bartha Antal, Kristó Gyula és Makk Ferenc voltak, 100%-os minősítést kapott.

88 DIH Bencsik András felkérőlevele, 1992. máj. 18.

89 DIH Dolmányos István: Polgárosodás tőkével is, vagy a visszatőkésítés tévútja. Kézirat. 1992.

ben lazul a kapcsolata a valósággal. Az írás, természetesen, nem kapott helyet a *Pesti Hírlap*ban.

Dolmányos István 1993. augusztus 22-én hunyt el. Utolsó pillanataig igyekezett dolgozni. Már vakon diktált a volt kollégáról-barátról, Litván Györgyről és Nagy Imréről is: „Mint fiatal és jóúszó ember a kisgyereket és édesanyját átsegítettem Luppa-szigetre, ahol Éva megmutatta Litvánék korábbi villáját [...]. Az távol állt tőlem, hogy a villából messzemenő következtetéseket vonjak le, hiszen a kommunista mozgalom történetét ismerve tudtam, hogy sokan származásuk ellenére is híven szolgálják a munkásmozgalmat.” Dolmányos István tehát tolerálta Litván György származását, de azt már nem, hogy Nagy Imre híve lett. Akit közel negyven év elteltével is leplezetlen megvetéssel kezelte: „A kommunista párton belüli revizionista áramlat Nagy Imre kormányba történt távozása után mintegy munkanélkülivé vált. Több ideje maradt a szervezkedésre. Ez a periódus, amikor Nagy Imre elegánsan kiöltözve nagy sétákat tett a Váci utcában. Láttam, hogy valóságos udvartartást tömörített maga köré, és így peripatetikus módon szervezte a Belvárosban a revizionista mozgalmat. [...] Tekintetbe véve, hogy a pártszervezetekben annak idején Nagy Imrét elítélték, nekem felháborítótnak tűnt, hogy csak úgy sétafikál a Belvárosban.”⁹⁰ Ezt Dolmányos István négy nappal halála előtt írta. Nincs okunk kételkedni abban, hogy komolyan gondolta.

Bár a kiadott gyászjelentés úgy fogalmazott, hogy „halálával a történettudomány pótolhatatlan oktató és kutató vezető egyéniségét veszítette el. [...] Szellemi hagyatékát megőrizzük és gondozzuk, igaz emberségét soha nem feledjük”; ez a kor- és pályatársak részéről sokkal inkább volt a kegyelet és részvétel megnyilvánulása, mint komoly szándék.⁹¹ Hiszen azt mégsem írhatták, hogy a magyar felsőoktatás és történetírás Don Quijote-szerű alakja ment el.

⁹⁰ DIH Válaszútón, XXVIII, 9; 7–8.

⁹¹ Dolmányos István gyászjelentése: https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/404576/4325706_00886_mormon.jpg?sequence=4&is-Allowed=y

Szovjetebb a szovjeteknél

Dolmányos István annak a korosztálynak volt a tagja, amely a „fényes szellőkkel” jött, s amelynek az az osztályrész jutott, hogy fel/leváltta az 1945 előtt regnáló nemzedéket, olyan nagyságokat, mint Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Mályusz Elemér, Váczy Péter, Makkai László, Benda Kálmán, akik ugyan szintén két különböző generációt képviseltek, de akik mindannyian az 1945 előtti időszakban váltak történészekké. A háború után szocializálódó és gyorsan teret nyerő, az 1920-as években született, új nemzedék – Hanák Péter, Spira György, Szűcs Jenő, Niederhauser Emil, Wittman Tibor, Arató Endre, Balogh Sándor, Szabad György, Székely György, Galántai József – már marxista ideológián nevelkedett, amely az 1950-es években nálunk is valójában a sztálinista történetiszemléletet jelentette és durva dogmatizmust eredményezett a historiográfiában. Tehetséges történészekről lévén szó, 1956 után ettől hamar megszabadultak, s többségük a marxizmusnak egy „humanizáltabb” és szakszerűbb változatát képviselte, néhányan aztán a rendszerváltást követően teljesen megtagadták azt.

Az előző generációkat az 1945–48-as rezsimváltozás lefejezte.⁹² A Horthy-korszak emblematisz Magyar Történetének egyik szerzője (Szekfű Gyula) ugyan moszkvai nagykövet lett, a másik azonban (Hóman Bálint) a börtönben végezte, míg a többieket is megfosztották professzori állásaiktól. Az 1920-asok ugyan buzgón serénykedtek, de csak fokozatosan, az 1960–70-es években lettek vezető történészek. Ketten csináltak ezt követően nagy karriert: az egykori buzgó sztálinista Hanák Péter a CEU tanszékvezetőjeként a liberális értelmiség egyik ikonikus alakjává vált, a másik (kevésbé buzgó) Szabad György, a nemzeti vonalat képviselve lett a demokratikus Magyarország első parlamenti elnöke. Az út mindegyikükénél a dogmatikus „marxi-

92 A történetírás „gleishschaltolásáról” lásd: Romsics (2011): i. m. 359.; Gunst Péter: A magyar történetírás története. Debrecen, Csokonai, 1995. 187–194.

zálástól” a marxista fogalomhasználatú professzionális történelmségig, vagy (az utóbb említett két esetben) azon túl vezetett.

Dolmányos István kivételes pályát futott be. Mondhatnánk, ő egyedülként maradt meg nemzedékéből sztálinistának. De ez nem lenne (teljesen) igaz és pontos állítás. Az ő pályáíve a sztálinizmustól a sztálinizmusig a hruscsovi desztalinizáció elfogadásán, majd megtagadásán keresztül húzódott.

Az 1990-es évek elején írt visszaemlékezéseiben világosan hitet tesz az 1950-es évekbeli önmaga mellett, még négy évvel Nagy Imre újratemetése után és négy nappal a saját halála előtt is vad Nagy Imre-ellenes kirohanásokra ragadtatja magát politikai-ideológiai szinten. A régi Oroszország kapcsán ugyanitt bő lére eresztett eszmefuttatásai is megmaradnak azon a színvonalon, amikor még a Lenin-intézeti aspiránsvizsgáira, majd egyetemi előadásaira készült kezdő tanárként. Maga egyébként úgy pontosítja eszmei irányvonalát, hogy mindvégig hűséges volt az SZKP XX. kongresszusa szelleméhez.⁹³ Ez azonban csak az 1960-as évekbeli tevékenységére igaz, amikor reformtörténelmsként ő is leleplezte Sztálin és a sztálinizmus bűneit.

A Szovjetunió története című könyve 1972-es meghurcolása után már nem ragadtatja magát ilyen szélsőségekre. Még így is évekkel tovább volt „hruscsoviánus”, mint kellett volna. Ő, aki mindig rigorózan tartotta magát a szovjet párt elvi határozataihoz, nem érzékelte időben, hogy Brezsnyevvel nemcsak a kommunizmus 1980-ra történő felépítése került le a napirendről, hanem a Sztálint a mauzóleumból kiebrudaló XXII. kongresszusi hevület is.

Dolmányos István azonban tanult az esetből, s ezután sosem esett hasonló „hibába”. Egyéni tragédiája, hogy nemcsak a magyar történetírás, de fokozatosan a szovjet is változáson ment át. Jól mutatta ezt például *A Szovjetunió története* című kétkötetes mű is, amely jelentősen különbözött a XX. kongresszus előtti felfogástól. Dolmányos István kész volt ezt a tényt negligálni és azt adni a szovjet szerzők szájába, amit ő – akár

93 DIH, Válaszúton, 49.

ellenükre is – ideológiailag helyesnek látott. A Szovjetunióban azonban ekkor már csak frazeológiában volt homogén a történetírás, rivális koncepciók is léteztek, a keményvonalasok már csak a „legérzékenyebb” modernkori témákban őrizték meg pozícióikat. Dolmányos István éppen hozzájuk – valójában 1950-es évekbeli önmagához – igazodott és nem vett tudomást minderről. Ezzel mintegy karanténba zárta magát és lassacskán a magyar történetírás zárványává változott. Szovjetebb lett a szovjetnél.

Paradox módon Dolmányos valóságos helyét a magyar történetírásban nem is a Szovjetunió történetével kapcsolatos művei jelölik ki. Orosz vonatkozású írásait a 1970-es évektől kezdődően a mindent megszépíteni igyekvő, kritikátlan, hősies-harcias és a már a szovjetek által is meghaladott 1950-es évekbeli patetikus felfogás szolgai visszhangza hatotta át.

A századelő magyar történetének tanulmányozásában – szovjet tárgyú munkáival ellentétben – azonban alapkutatásokat végzett és szintetizált nagy monográfiákban, amelyek nem szemléletük, hanem a bennük összegyűjtött adatmennyiség miatt kellő szakmai kritikával némi haszonnal ma is forgathatók. Kivételes munkabírási emberként aggályos alapos-sággal tárta fel mind a kandidátusi, mind pedig a nagydoktori disszertációjában kitűzött témáját. Utóbbit sosem ismerhettük meg a maga teljességében, hiszen a beadott kilenc kötetből csak 2 kötetet bírálta el a védési bizottság. A nagy, végeredményben faktografikus munkát mindenki elismerte – a kritika akörül forgott, hogy Dolmányos István amennyiben értékelt, annyiban mindig a korabeli, általa progresszívnek tartott, sajátosan értelmezett baloldali nézőpontból, a korai marxista gárda osztályharcos szemlélete alapján tette azt.

Sok száz írást hagyott maga után. Már az 1974-es irodalomjegyzékében is 130 tudományos tétel szerepelt – a nagyszámú népszerűsítő, napilapcikk mellett. Ezek jórésze mára már historiográfiai kuriózummá vált, miközben a maga idejében például a sokat emlegetett *A Szovjetunió története* című jegyzetén nemzedékek nőttek fel. (A berlini magyar író, Dalos György

említette pl., hogy az 1960-as években a magyar diákok inkább az ő szövegéből készültek a Lomonoszov Egyetemen a történelem vizsgára, mint hogy a szovjet szakirodalomhoz nyúltak volna.) Utolsó éveiben megtért a középkorhoz. Lefordította például a Kijevi Patyerikont. Ám a medievisztikát is, nagybetegen is, a régi harcossággal, ellenvéleményt nem ismerve, avítt történet szemlélettel, anakronisztikus módon, már akkor is megmosolyogtató oroszimádó elfogultsággal művelte.

Szovjet aspiránsvezetői lehettek ifjúkorában ilyen delejes hatással rá? Élete végén is csodálattal vegyes tisztelettel emlékezik meg róluk. A. N. Kitusint, egykori tanszékvezetőjét például így látta: „délceg tartásban Kitusin a pamlagon ült [...] székelő ábrázathoz hasonlított, keményrajzolatú arcélével, különösen erős álkapcsával, mélyen redőzött bőrével [...]. Az új professzor már az első pillanatban jóságos ember benyomását keltette. Minden kimértség távol állt tőle. Természetes intelligenciája azonnal megmutatkozott.” Fjodorov felidézésekor ez a kép ugrik be neki: „A nap még melegen sütött, úgy emlékszem, kiskabátban voltam. Fjodorov a leningrádiak szokása szerint könnyű felöltőben, ismerős szürke kalapjában állt már a vonat mellett. A szovjet maxim-filmek egészséges mosolyával köszöntött, amely láttatni engedte ép, erős fogait. [...] Felöltője zsebéből elővett egy dobozt. Amerikai szerkezetű, de modern szovjet formatervezésű piros töltőtollat húzott ki belőle, és ebből az alkalomból emlékként nekem ajándékozta azt. Írja meg vele a disszertációját – mondta.”⁹⁴

Visszaemlékezéseiben nem utal ugyanakkor arra, hogy őt a szovjetek felszabadították volna: sztálinizmusra tehát nem magyarázható olyan okokkal, mint pl. a kortárs és sokáig barát Hanák Péteré. Ténykérdés azonban, hogy baloldaliként szocializálódott, népi környezetből jött és ezt az elkötelezettséget végig megőrizte. Nemzeti elfogultsággal azonban nem lehetett vádolni, internacionalista volt – szovjet felsőbbbségtudattal.

94 DIH Válaszúton, 121–122.

Karrierokokból később „sem igazult meg”, végig hú maradt fiataalkori ideáljához, amelyet a történelem kihúzott alóla, de amit ő sosem volt hajlandó tudomásul venni. Soha nem vált iskolateremtő tudóssá, nem alakult ki körülötte olyan tanítványi kör, amely örökségét ápolta volna, mert az védhetetlen volt.

Önazonos, önpusztító, önsorsrontó történész volt.

2024

A „Pankrátova” magyar fogadtatása

Anna Pankratova magyar kapcsolatai a fénykorára esnek. Az általa szerkesztett *A Szovjetunió története* tankönyv magyarul a 9. szovjet kiadás alapján 1950-ben jelent meg a Szikra Pártkiadó jóvoltából. A szakma azonnal elragadtatott hangon reagált rá. Ennek értékét kismértékben csökkenti, hogy a központi történészorgánumban, a *Századokban* (1950) a recenziót G. N. Anpilogov, a hazánkban ideiglenesen tartózkodó szovjet történész írta, aki érdekes módon a terjedelmes ismertetésének csak kb. egyötödében érintette a szovjet korszak történetét. A lényege az, hogy „az előadás alapját a marxizmus-leninizmus klaszszikusainak a feudális társadalmi-gazdasági formációról és az oroszországi feudális jobbágy elnyomás fejlődéséről szóló tanítása, valamint Sztálin, Zsdanov és Kirov elvtársaknak a Szovjetunió története tankönyvtervezetére tett megjegyzései alkotják.”⁹⁵ A későbbi, híres Kelet-Európa történész, az akkor még csak 28 éves Niederhauser Emil majdnem hasonló szellemben, igencsak harcosan méltatja a kötetet: „Ez a könyv a magyar pedagógusok kezében különösen hatásos fegyver lesz a köznevelés terén még megbúvó ellenség ellen, a szocialista nevelés eszményeinek megvalósításáért folytatott harcokban.”⁹⁶ Persze, a kötelező kliséken kívül az az öröm is átjön a szerző írásá-

95 G. N. Anpilogov recenziója. *Századok*, 1950/1–4. 425.

96 Niederhauser Emil: A. M. Pankratova: *A Szovjetunió története. Köznevelés*, 1951/5. 213.

ból, hogy legalább valami tankönyv ezzel hozzáférhetővé válik a magyar felsőoktatás számára.

Anna Pankratova neve, természetesen, nemcsak a tankönyve okán volt ismert a magyar történészek számára. Részint publikációi révén, részint Borisz Grekov 1950-es leveléből. A „B. D. Grekov akadémikus útmutatása a magyar történészek számára” néven ismert irat Perényi József közvetítésével jutott el a szocialista munkaverseny szovjetunióbeli gyakorlata iránt buzgón érdeklődő magyar Történnettudományi Intézet kollektívájához. Itt írja a következőket: „Intézetünk egyik munkatársa versenyre hívott. Azt ajánlotta, hogy írjam meg a parasztság történetét, míg ő kötelezi magát Oroszország munkásosztálya történetének megírására. Én elfogadtam a kihívást és megírtam könyvemet. [Grekov: A parasztság története a régi Oroszországban c. műről van szó. (P. J.)] A kihívó még mostis dolgozik munkáján. A határidő tekintetében tehát én győztem.”⁹⁷ Mint az ismert, rövidre szabott életében Pankratova nem tudta teljesíteni ezt a vállalását.

A magyar történésztársadalommal való személyes megismerkedést az első magyar történészkongresszus hozta el 1953-ban, amelyen Anna Pankratova volt a szovjet delegáció vezetője (Jevgenyij Tarle akadémikus és Pjotr Tretyakov professzor a tagjai).

Az 1885 óta először megrendezett magyar történésztalálkozóról Hanák Péter írt a korszellemnek megfelelő beszámolót, amelyben kritikát is megfogalmazott, túllihegő módon a Sztálin nélküli sztálinizmus stílusában: „[Molnár Erik] előadásában ő is adós maradt olyan elterjedt, jellegzetes hibák bírálatával, amelyek éppen Sztálin művének ismeretében tárultak fel.”⁹⁸

A szovjet küldöttség maga is, illetve Pankratova egyedül is, elkészítette a beszámolóját, amelyet magyarul is publikáltak.

97 B. D. Grekov akadémikus útmutatása a magyar történészek számára. Perényi József Személyes Íratai (a szerző gyűjteményében).

98 Hanák Péter: A magyar történészkongresszus tanulságai. *Társadalmi Szemle*, 1953/7–8. 722.

A küldöttség három tagjának eredetileg a *Voproszi isztorii* 1953/7-es számában megjelent írása a Levéltári Szemlében látható napvilágot. A tárgyszerű felsoroláson kívül itt szintén Molnár Erik előadása kapcsán fogalmazódott meg a viták hiánya: „Molnár akadémikus Sztálin elvtárs A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban c. munkája és a magyar történettudomány c. előadása a Kongresszus végén hangzott el, és szintén nem került vita alá.”⁹⁹ Érdekes, hogy az egyedül Pankratova által jegyzett összefoglalásból, amelyet a Szovjet *Akadémiai Értesítő* 1953/7-es számában publikált, a Molnár Erikre és Sztálinra utaló rész kimaradt. Viszont itt is megjelenik az új magyar marxista történettudománnyal kapcsolatos elnéző (enyhén lenéző) értékelés, illetve a „burzsoá” magyar tudomány heves bírálata: „A magyar történészeknek jelenleg a marxi-lenini módszer elsajátítása a fő feladatuk és ezen a téren már bizonyos sikereket is elértek. A magyar történetírás Magyarországnak a Szovjet Hadsereg által történt felszabadításáig elég siralmas képet mutatott. A történettudomány a burzsoá Magyarországon a hanyatlás állapotában volt.”¹⁰⁰

A kongresszus keretében egy tankönyv kerekasztalt szintén tartottak. Pankratova – tapasztalt szerkesztőként – számos megjegyzést tett. Szimptomatikus, hogy 1953. június 12-én már három hónapja nincs a főtítkár, de még mindig az a biztos, ha Sztálinra hivatkozva adja meg az útmutatást a magyar szerzőknek: „A kollektív munkák és tankönyvek összeállításánál a szovjet történészek Sztálin elvtársnak 1935-ben adott útmutatásából indulnak ki.” Erre rímel a következő jótanácsa is: „A haladó osztályoknak és az érdekeiket kifejező haladó személyiségeknek túlnyomó szerepet kell adni a tankönyvekben. A reakciós osztályoknak és az érdekeiket kifejező reakciós egyéniségeknek viszonylag kisebb teret kell engedni és közben élesen meg kell bírálni reakciós politikai programjukat és tevékenységüket.”

99 Je. V. Tarle – A. M. Pankratova – P. I. Pretyakov: A Magyar Történész Kongresszus. *Levéltári Szemle* [*Levéltári Híradó*], 1953. 4.

100 A. M. Pankratova: A magyar történészkongresszus. *Akadémiai Értesítő*, 1953/493. füzet. 355.

Ennek kapcsán konkrétan kitér IV. Iván helyes értékelésének kérdésére: „Rettegett Iván személyére vonatkozólag pl., igen nagy olyan történeti irodalom van, amelyik nem vette kellőképpen figyelembe IV. Iván progresszív szerepét a feudális széttagoltság képviselői ellen folytatott harcban.”¹⁰¹ Itt Pankratova szakmai kompetenciáit messze meghaladó kérdésben nyilvánít véleményt, ami világosan kijelöli, mint a hivatalos szovjet történetírás szószólójának és propagandistájának helyét a kongresszuson, annak ellenére, hogy ott szakmai előadást is tartott az 1905-ös forradalomról.

Pankratova magyarországi tartózkodása alatt látogatást tett a Lenin Intézetben is. Erről közel negyven év távlatából az 1971-es Szovjetunió történet szerzője, Dolmányos István¹⁰² számolt be publikálatlan visszaemlékezéseiben: „Tulajdonképpen Pankratova előadása után terjedt el Magyarországon szélesebb körben a hír, hogy az SZKP döntést hozott a kollektív vezetés ügyében [...]. Pankratova beszámolója még nem a XX. kongresszus erőteljesebb megfogalmazásában vetette fel a sztálini korszak problémáit. Szavai azonban mégis impliciten bírálatot tartalmaztak a sztálini kormányzat irányában, amely kritikát akkor már jól meg lehetett érezni.”¹⁰³ Dolmányos István emlékezhetett rosszul is, akár későbbi gondolatait is visszavetítette. Más korabeli leírások és fotók egyáltalán nem Pankratova „franciás eleganciáját” sugallták, addigra már kivégzett férjét (Grigorij Jakovint) pedig Pankratov nevű, szintén híres történésznek tartani, kegyeletsértő, vaskos tévedés. Egy biztos, a történészkongresszuson Pankratova semmilyen kritikát nem fogalmazott meg, még „impliciten” sem a sztálini kormánnyal kapcsolatban.

101 Beszámoló a Történész-kongresszus keretében 1953. június 12-én a MTA Történettudományi Intézetében tartott tankönyv-megbeszélésről. A Történettudományi Intézet Értesítője, 1953/7–9. 226, 228, 229.

102 Ld.: Szvak D. – Kolontari A.: Don Kihot vengerszkoj szovjetologii. *Vesztnyik Szank-Petyerburgszkovo unyiverszityeta. Isztorija*, 2024. t. 69. vip. 4. 1039–1058.

103 Dolmányos István hagyatéka. Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala. *Válaszúton. Fejlesztés, vagy lázadás? 1953–1957. Egy történész emlékezéseiből.* [Kézirat.] 10–12.

Az 1953-as magyar történészkongresszus állandóan viszatérő fordulata volt a nagy szovjet történettudomány segítése a kibontakozó magyar marxista történetírásnak, illetve ez utóbbi hálateli segítségnyújtási kérései. Ebben részt vállalt a magyar szakma színe-java. Jobb sorsra érdemes, korábban sokszor bizonyított, „polgári” történészek és a feltörekvő, hívő vagy pusztán karrierista ifjú „marxista” kollégáik egyaránt. Szótlanul hallgatták, ahogy Pankratova a díszünnepségen meghirdette a valójában tudományellenes, politikus történetírás programját: „A burzsoá történettudomány minden országban azt kívánja és arra törekszik, hogy a történettudomány politikán kívül maradjon. Önök azonban jól tudják, hogy a valóságban a burzsoá történészek az objektivizmus és a kozmopolitizmus zászlaja alatt, a politikamentes történelem jelszavával mindig is a burzsoá imperialista politika céljait szolgálták.”¹⁰⁴

Ezek a magyar történészek pár év múlva majd „rugalmasan elszakadnak” attól a vulgáris, dogmatikus, „pártszerű” szemlélettől, amit a szovjet tudomány kínált nekik. Azt mondhatnánk tehát, hogy az nem okozott maradandó károkat a magyar historiográfiának, vagy, ha igen, akkor azért a magyar történetírás tettestársként ugyanúgy felelős.

1953 nyarán az orosz és szovjet történelem egyetemi szintű oktatása terén jelentős változás történt. A budapesti ELTE Szenátusa 1953. februári határozata alapján a Bölcsészettudományi Kar kettéválásával létrejött a Történettudományi Kar, benne az A. N. Kitusin szovjet professzor által vezetett Szovjetunió Története Tanszékkal. Alig több mint hároméves fennállása során a tanszék azonban állandó szakmai problémákkal, küzdött és munkája gyakran került terítékre a Kari Tanácson. 1955. április 30-án például egy minisztériumi módszertani ellenőrzés adta rá az okot. A minisztériumot képviselő Ladányi Andor általánosan szólva megállapította, hogy „a hallgatókban mutatkoznak bizonyos nacionalista megnyilvánulások és a Szovjetunió történetének értékelésében sokszor ellenséges magatartás

104 *Szabad Nép*, 1953. június 7. 3

tapasztalható. Mindezek következtében a jelentésben foglalt megállapítás bizonyos része helytálló, mert a Szovjetunió történetének oktatását még nem lehetett kellő eredményességgel végezni.”¹⁰⁵ Ezt erősíti I. Tóth Zoltán dékán 1955. december 22-i jelentése is: „Az 1954–55 tanév első felében erős jobboldali, különösen nacionalista jelenségek mutatkoztak a hallgatóság között, mely ellen az oktatók felvették a harcot. Az oktatás színvonalának emelésével, az átfedések kiküszöbölésével, a szovjet tudomány eredményeinek alkalmazásával, az orosz-magyar történelmi kapcsolatok tárgyalásával sikerült a hallgatóságot közelebb hozni az orosz történelem kérdéseire.”¹⁰⁶

Az 1956. május 26-án tartott tanácsülésen szintén egy minisztériumi vizsgálat képezte a történelemoktatással kapcsolatos vita alapját. Varga János dékánhelyettes az 1953-tól 1956 tartó magyarországi politikai „hullámvasutazást” vetítette a Karra, magyarán, hogy „a burzsoá ideológia elleni küzdelem nem kapcsolódott szervesen össze a dogmatizmus elleni harccal”.¹⁰⁷ Hangsúlyosan vetődik fel ismét a Szovjetunió története tantárgy problémája s ezzel szoros összefüggésben a „Pankratova-féle” tankönyv. Sajátos módon ezt is a minisztériumi referens, Ladányi Andor fogalmazza meg: „Komoly problémák vannak azonban a Szovjetunió történetével kapcsolatban: jegyzet nincs és jelenleg nem is nagyon lehetne írni. Egyetemi tankönyv csak a 19. századból van és kénytelenek vagyunk a Pankrátovát használni, egy olyan tankönyvet, amelyben megtalálhatók a szovjet tudományban tapasztalt összes hiányosságok. Össze kellene tehát ülni és meg kellene

105 Jegyzőkönyv az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Karának 1955. április 30-án tartott kibővített kari tanácsüléséről, IV. Online: https://library.hungaricana.hu/en/view/ELTE_TOK_KARI_1953-1956/?pg=0&layout=s

106 Lakatos Artur: Jelentés az ELTE Történettudományi Karán a „jobboldali elhajlásról”, az 1956-os magyar forradalom előestéjén. *Valóság*, 2014/5. 55.

107 Jegyzőkönyv az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Karának 1956. május 26-án tartott kari tanácsüléséről, 2. Online: https://library.hungaricana.hu/en/view/ELTE_TOK_KARI_1953-1956/?pg=0&layout=s

beszélni a Szovjetunió történetének oktatását. Ha nem lehet ki-
 küszöbölni a Pankrátovát, Útmutatót kell hozzá készíteni, mert
 így nem lehet a hallgatók kezébe adni.”¹⁰⁸ Dolmányos István
 azzal az ellenvéleménnyel élt, hogy „nem szabad a felülvizs-
 gálatok tömegét az emberekbe hárítani”.¹⁰⁹ Ezzel értett egyet
 Tóth Ede is, akinek véleménye szerint „a hallgatók elég érettek
 arra, hogy Pankratova tankönyvét kezükbe adjuk. A hallgatók
 már 2 évvel ezelőtt 20 oldalas beadványban bírálták a Pankrá-
 továt és ez a bírálat ma helytálló. A vitás kérdéseket a tanszék
 maga el tudja dönteni, nem szükséges a központilag kibocsá-
 tott OM-magyarázat.”¹¹⁰

Legközelebb Anna Pankratova neve hangsúlyosan a XX.
 kongresszus idején kerül elő, ahol hruscsovi szellemben maga
 is kritikus és önkritikus beszédet tart, amelyet teljes terjedel-
 mében még abban az évben a *Századok*ban is publikálnak.¹¹¹
 E beszédével bizonyos értelemben zárójelbe teszi addigi mun-
 kásságát és a XX. kongresszus előtti szovjet történettudományt.

Ezt követően Magyarországon már csak nekrológokban
 találkozhatunk nevével. A *Századok* hasábjain Molnár Erik
 búcsúztatta. Már az új idők eljöttét jelzi, hogy szükségét látta
 kiemelni: „Emlékezetes marad a XX. kongresszuson tartott be-
 széde, amelyben keményen leszámolt a szovjet történetírásnak
 azokkal a hibáival – köztük saját hibáival is –, amelyek a sze-
 mélyi kultusz korszakában ütötték fel fejüket.”¹¹² A *Párttörténeti*
Közlemények szintén megemlékezik a nagy tudósról és azt ha-
 sonlóan teszi: „Mint történész és mint az SZKP Központi Bi-
 zottságának tagja, a XX. kongresszus eszméinek egyik élharco-
 sa volt. Midőn a dogmatikus szemlélettől, a személyi kultusztól
 mentes történetírás kialakításának szükségességéről beszélt,
 nem feledkezett meg saját korábbi hibáiról sem.” Majd a lap így

108 Uo. 13

109 Uo.

110 Uo. 14

111 A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusának anyagából. *Száza-
 dok*, 1956/1–2. 204–210.

112 Molnár Erik nekrológja. *Századok*, 1957/1–4. 480.

búcsúzik szerkesztőségi írásában: „Anna Mihajlovna Pankratova útmutatásait megfogadjuk, emlékét megőrizzük.”¹¹³

És ez így is történt az un. „marxista történetírás” dominanciája végéig Magyarországon. A magyar történészek Molnár Erik utáni vezéralakja, Pach Zsigmond Pál még 1974-ben (majd 1979-ben) is meleg protokolláris szavakkal emlékezett meg róla,¹¹⁴ miközben ő maga és tanítványai (Berend T. Iván, Ránki György) már rég eltávolodtak a Pankratova képviselte pártos-vulgáris történetírástól. Nem így a szovjet történetírás. Abban egy hosszú és váltakozó kimenetelű harc kezdődött a sztálinista és reformista irányzat között.

Ami meg Pankratovát illeti. Volt neki egy magyar „megfelelője”: Andics Erzsébet kommunista akadémikus. Róla mondta halálakor Ember Győző: „Mint ember nem volt olyan engesztelhetetlen mint történész és politikus.”¹¹⁵ Ezt Anna Mihajlovna Pankratováról is mondhatta volna.

Ám ez sovány vigasz a tudomány számára.

113 Anna Pankratova. *Párttörténeti Közlemények*, 1957/1. 130–131.

114 Pach Zsigmond Pál: Közös dolgaink a történelem-kutatásban. *Élet és Irodalom*, 1974. szeptember 21. 4.

115 Ember Győző: Andics Erzsébet. 1902–1986. *Magyar Tudomány*, 1986/11. 892.

CIKKEK

Visszaadni egy keresztet

Hogy kell visszaadni egy kitüntetést? Az ember először megkérdez valakit, aki már egyszer visszaküldte, majd beüti a kérdést a Google-ba, s kiderül, hogy nem is lehet hivatalosan visszaadni. (Még jó, hogy ezt csak azután tudtam meg, hogy már visszaküldtem.) Mindenesetre nincs érvényes protokollja. A Bayer-kázus utáni visszaadási hullám idején már sokan elgondolkodtak ezen, s az taláztatott végső megoldásnak, amit G. B. Shaw mondott/írt: „Kitüntetést visszaadni nem lehet. Úgy kell élni, hogy ne adjanak!”

Hát, én nem úgy éltem, kaptam is keresztet, ugyan szerénységet, da aranyosan csillogott, s mégis csak elismerés volt. Úgy éreztem, rászorgáltam. Elfogadtam.

Nem kellett volna. Igazából nem állt jól nekem az állami kitüntetés. Ez ugyanis végső soron hatalmi gesztus, s egy történész jobb, ha nem az állam, hanem a társadalom lekötelezettje. Ám nem ebbéli hirtelen megvilágosodásomból adtam vissza (egyébíránt nagyborítékban, postán és ajánlva).

Hanem migráns édesanyám miatt. Aki olyan világcsavargó volt, hogy még Auschwitzot is megjárta, miután ősei valahonnan Galíciából ideözönlöttek, aztán csodálkozott, hogy amikor végre haza (?) kódorgott (egyedül a hétfős családból), a pestszentlőrinci szoba-konyhát már mások lakták. Neki Csurka is sok volt, jó, hogy ezt már nem érte meg. Pedig akkortájt kitüntetést nem is osztogattak még gyűlöletbeszédért.

Nem voltam rest és belehallgattam a történész végzettségű kitüntetett (speciel, egy ideig évfolyamtársam) kedélyes előadásába. Tényleg az hangzott el, amit az újság írt:

„Bejött egy migráns csapat, fölszaporodott, és kitúrt bennünket a pozíciókból a tudományban, az iskolában, az akadémiában, az egyetemen, a bankvilágban, a földbirtokban, a szakmákban, íme a tanulság emberek.” [...] „A történelem tényleg ismétli magát. Ha beengedjük a migránsokat, mert liberálisok vagyunk, akkor az lesz a következménye, hogy kivernek bennünket a vagyonunkból, a pozíciókból, mindenhol. Ez egy nagyon érdekes dolog. Tudom, hogy ez antiszemitának tűnik, amit most mondok, de ez a tény”.

A tény az antiszemizmus. Erre mondta a miniszter: „Nem kell egy történésznek minden mondatával feltétlenül azonosulni ahhoz, hogy egy életműre azt tudjuk mondani, hogy kitüntetést érdemel.”

Hát, tényleg. Mindenkinél lehetnek rossz pillanatai, elfogadhatatlan mondatai. A baj, ha az életmű sok ilyen elfogadhatatlan mondatból áll.

Az utóbbi hetekben éppen e kitüntetett szabadkőműves szakértő és zsidózó történész kritikája kapcsán került jobboldali célkeresztbe néhány eminens történész. Köztük egy akadémikus. A történész szakma krémje dicséretesen azonnal összezárt, s megvédte többük mesterét. Erről eszembe jutott, hogy jó pár éve egyszer már szintén kiálltak mellette, akkor éppen azért, mert leantiszemitázták.

Érdekes egy szakma a miénk. Egyszer a zsidózást kérik számon a művelőjétől, máskor meg keveslik azt. S a szegény historikus ott áll középben, nem érti mi vele a baj, mindig védelemre szorul, pedig olyan objektív próbál lenni.

Valójában a magukat mindig középbe pozicionáló, „értéksemleges” történészeknek és híveiknek szánom ezt az írást. Az egész valahol azzal kezdődött, hogy az új történész nemzedék (még jóval a rendszerváltás előtt) tagadni kezdte – egyébként joggal – a Horthy-rendszer *en bloc* fasiszta jellegét. Aztán megértőbb lett a kurzus névadója és megannyi prominens szerep-

lője teljesítménye iránt. Kezdett nekik, de legalábbis némán asszisztált hozzá, szobrokat emelni, róluk tereket és díjakat elnevezni, a kurzusművészeknek kultuszt építeni, a kánonba és tanmenetbe (vissza)emelni. A háborús áldozatokból hősokeket kreálni, a népiertő megszállóban civilizátorikus felszabadítót, a felszabadítóban pedig barbár megszálló hordát látni és láttatni. A Horthy-éra bűneit minimalizálni és relativizálni. Az Akadémia utcanév bizottsága tiltólistára tette például Károlyi Mihályt, (nota bene, Marx Károlyt csak aggályosnak tartotta), és száműzette a „kisdobos”, „úttörő”, „népfront”, „partizán”, „felszabadítás” stb. szavakat. De muzulmánokhoz hasonlatos zsidó migráns hordákról eddig még nem volt szó.

Nem is tudom, mi volt előbb. Az új kormány neo-horthysta emlékezetpolitikája vagy a történészek patikamérlegelő kettős beszéde. Hogy előbbit az utóbbi bátorította fel, vagy utóbbi kezdett szépen alájátszani előbbinek.

Ilyen az, amikor hagyja magát tematizálni a történetírás, amikor szép lassan átveszi a hatalmi beszédmódot és terminológiát. Különösen csábító ez a fiatalabb nemzedék számára, amely úgy kalkulál, hogy ez a hatalom még egy-két évtizedig biztos fennáll. És addig is élni kell. Választás azonban mindig van. A szovjet korszakban ezt a menedéket a faktográfia jelentette az igazi szakember számára. Most sem kötelező, legfeljebb jövedelmező, a hatalmi emlékezetpolitika szolgálata.

És akkor számoljon el a hatalom a lelkiismeretével, ha kitünteti és ezzel legitimálja a gyűlöletbeszédet. A történész pedig merjen tiltakozni ez ellen, ha komolyan veszi hivatása humanista ethosát. Ne kelljen szégyenkeznie a történelem megcsúfolása és meghamisítása miatt. Ne legyen ebben társtettes vagy néma cinkos.

És ne hivatkozzon senki a keresztre, mert a Magyar Posta 830 forintért bármikor visszaszállítja a feladónak.

Az igazat, csakis az igazat ne – Magyar írók a Szovjetunióról

Mit ér a mi mesterségünk? „Sz*rt se!” – fogalmazta meg oroszista professzorának egy varsói egyetemista lány, de én azt gondolom, hogy ennél azért valamivel cizelláltabb választ is megér. Ha tudniillik olyan műveket tud produkálni, mint Hammerstein Judit *Oroszok és magyarok. Magyar írók Oroszország-/Szovjetunió-tapasztalata az 1920–1930-as években* című, most megjelent kötete, akkor még érdemes időt vesztegetni rá.

Pedig rossz időben jelent meg ez a monográfia. Az eltörlés-kultúrának van szezonja, a keleti végeken minden kitörlésének, ami orosz, beleértve szobrokat, könyveket, zeneműveket. Listára került a „Háború és béke”, az Ukrán Legfelső Tanács Oktatási és Kulturális Bizottságának titkára az orosz irodalom tananyagból való kivezetésén fáradozik. Egy nép így válik páriává, egy virágzó kultúra így kerül zárójelbe (karanténba, indexre) és lassan, de következetesen áttolódik Ázsiába, mint egy ősgonosz, ami ellen a harc minden formája megengedett, hiszen alapvető civilizációs értékeinket veszélyezteti.

Mintha láttunk, olvastunk volna már ilyeneket. Vagy, ha nem, akkor Hammerstein Judit felidézi nekünk a nyugati befogadás azon vonulatát, amely de Custine báróval veszi kezdetét és egyszersmind hódítja meg annak magaslatait. Érdekes párhuzam a mával, hogy akkor és most is az orosz önreflexió szolgáltatja ehhez az alapot, szolgáltat gyűjteményként. Az 1830-as években Pjotr Csaadajev, a kiérdemesült gárdatiszt „Filozófiai leveleiben egy hölgyhöz” Oroszország úgy jelenik meg, mint

„vakfolt az európai szellemfejlődés térképén”. A 2010-es években és különösen az utóbbi egy-két évben a hivatalos Oroszország újból a Nyugattal szemben pozicionálja magát szellemi-kulturális értelemben (is), azzal a különbséggel, hogy – akárcsak a szlavofilok – ebben az orosz civilizáció felsőbbrendűségét látja és láttatja. A francia arisztokrata azonban, „meszse túlmutatva Tocqueville jóslatán, észreveszi azt is, hogy az orosz despotizmus akár a nyugati kultúrát is megsemmisítheti”. Ő azonban egy kifinomult, felvilágosult francia gondolkodó, akinek nem rémlett fel ezen közben az orosz kultúra egészének megkérdőjelezése.

Szögezzük itt le, rögtön az elején, hogy Custine profetikus víziója nem a tükör csalóka fénytörése. Azzal indul Oroszországba, hogy „érveket keressen a képviseleti kormányzás ellen” és érkezik vissza hazájába úgy, hogy az ottani rácsodálkozások „megváltoztatták monarchikus eszméimet, szembeállítottak az önkényuralommal”. Igen, egy demokrata számára minden korban alapvetés az önkényuralommal, az autokrácia minden formájával való szembehelyezkedés.

Az orosz és a szovjet történelem egyik alapjellegzetessége annak folytonossága és folyamatossága. Ha mások nem is, éppen a mindenkori nyugati utazók jellemzései azok, amelyek meggyőznek e tétel érvényességéről, hiszen oly sok minden egyezik a 16. és 20. századi útleírásokban. Az autokratikus történelmi keretről szólóak például, amelyek a történelmi régiműltből egészen a mába vezetnek. Ezért hát legitimnek tartom az orosz demokráciadeficit nyugati értékeken alapuló bírálatát, úgy, hogy előbbinek érteni vélem az okait, egyetértek a mindenkori birodalmi agresszió elítélésével is, miközben értem, csak megérteni nem akarom, a működési mechanizmusát.

Igazi értelmiségi kihívás érteni az orosz út fejlődési sajátosságait, vagy legalábbis kísérletet tenni rá. Hammerstein Judit erre törekszik, éppen akkor, amikor jórészt süket fülekre talál mondandójával. És teszi ezt kettős tükör alkalmazásával, alapvetően a 20. század 20–30-as éveiben a Szovjetunióban járt ma-

gyar írók tetemre hívásának eszközével, de a maga reflexióit sem eltitkolva.

A beavatatlan szemlélő nem is gondolná, hogy a tárgyalt időszakban hány magyar utazó, író járt Oroszországban/Szovjetunióban. A szerző közülük minden írástudót számba vesz és meglehetősen filológiai alapossággal elemez. Ennek kapcsán kitér a nyugati gyakorlatra is, amely nemhogy nem különbözött a magyartól, de nagy valószínűséggel éppenséggel kedvet csinált honfitársainknak ezekhez a látogatásokhoz, amelyek egy idő után szinte „egyfajta szentföldi zarándokutakká váltak”. Miért is? Az első világháborút követő depresszió, válság, a Nyugat soron lévő „alkonya” miatt, amelyet sikerrel ellentpotozott a forradalmi, az új, a fiatal, a feltörekvő szovjet állam. Az 1920-as években és a 30-as évek első felében volt igény Európában a forradalomra, a marxizmusra, a baloldaliságra, a szocializmusra. Ehhez járult még Bálint György meglátása szerint: „A 19–20. századi lelkesedés az orosz irodalom által ábrázolt milió varázsában, egzotikumában, bensőségességében, az emberi kapcsolatok közvetlenségében, az érzelmek tágasságában, a sajátos néplélekben keresendő – minderre a jóval ridegebb, formalizáltabb keretek között élő nyugati ember sóvárogva, nosztalgiával tekintett.”

Ugyancsak Bálint György fogalmazza meg a kontextust, amelyben a különböző utazások, majd textusok szemlélendők: „[...] a szovjetkérdés minden egyéniség próbaköve lett. Mondd el véleményedet Oroszországról és megmondom, ki vagy.” Így végül is, nem érthetetlen az a vaskos paradoxon, hogy – a „Szovjetunió-kultusz térhódítása épp a sztálini terror kiteljesedésével esett egybe”. Igaz azonban az is, s ez perdöntő körülmény, hogy mindez a fasizmus térhódításával egy időben történt.

Hammerstein Judit becsülettel végigmegy a hadifogoly-naplókon, irodalmi műveken, mérnök, tudós jegyzeteken, a Szovjetunióban sohasem járt, de roppant érdeklődő és tájékozott Márai Sándor orosz vonatkozású írásain, amint a Károlyi-házaspár cikkein és memoárjain is. Mind izgalmas szöveg, kü-

lönösen Markovits Rodion világbestsellere, a *Szibériai garnizon*. Ez utóbbi kapcsán a szerző kompetens módon veti fel az irodalmi kánon kialakításának, kialakulásának problematikusságát.

Az igazi hősei azonban Arthur Holitscher, Arthur Koestler, Illyés Gyula, Nagy Lajos és Sinkó Ervin. Mindnek önmagában is jelentős tanulmányt szentel, de az igazán intellektuális teljesítmény az, ahogyan a közöttük lévő szellemi kapcsolatot, családi, társadalmi háttérüket, az őket körül vevő közeg sajátosságait, írói munkásságuk számba vételét és mérlegre tételét, személyiségük „rekonstruálását” és egymással való összehasonlítását végzi. Pszichológusi beleérzéssel, irodalomtudósi filológiával, történeti kontextualizálással és szociológushoz méltó tényfeltárással. És meglehetősen irodalmi vénával. Az írástudó felelősségtudatára a későbbiekben még kitérek.

Hammerstein Judit tágan értelmezi a magyar író fogalmát. Ezen akár vitatkozhatnánk is, de nem teszem, mert így kerülhet képbe a két Arthur, Holitscher és Koestler. Mindkettő roppant izgalmas figura, ám amíg az egyik világirodalmi jelentőségű, addig a másik felfedezetlen. Mondjuk meg: a szerző sokat tesz azért, hogy Arthur Holitscher a helyére kerüljön a kánonban/panteonban.

Helyén valónak tetszik, hogy a róluk szóló összehasonlító összegzés egy részét itt idézzem: „Arthur Holitscher és Arthur Koestler kommunizmus felé való tájékozódásában, az utópia keresésében jelentős szerepet játszott a zsidó háttér, az otthontalanság, a társadalmi beilleszkedés nehézségei, a kívülállóság érzése, a család tönkremenetele.. Jelentős körülmény, hogy mindketten hívők, míg Koestler kommunista [...], Holitscher, önmagát nem is kommunistaként, hanem anarchistaként, az anarchista föderáció híveként aposztrofálja. Mindketten vallásos tartalmat tulajdonítanak a bolsevik kísérletnek [...]. Bár nem teljesen elégedett azzal, amit lát, Holitscher végül úgy tér vissza Szovjet-Oroszországból, hogy lelkesedése, hite a szélsőbalról megfogalmazott negatív kritikák ellenére sem bizonytalanodik el. Koestler fegyelmezett kommunistaként részben nem látja, részben elhallgatja a kiábrándító dolgokat, a Szovjetunióban

tett utazás mégis egyik meghatározó állomása lesz a kommunizmussal és a Szovjetunióval való szakítás folyamatának.”

A két „magyar magyar”, Illyés Gyula és Nagy Lajos 1934-es utazása és az erről szóló műveik összehasonlítása szintén számos tanulsággal szolgál, amit még érdekesebbé tesz, hogy a szerző bevonja az elemzésbe André Gide *Visszatérés a Szovjetunióba* című, a maga korában világszenzációt keltő művét is.

A három mű közötti különbséget roppant frappánsan a következőkben foglalja össze: „Gide a kiábrándult vallásos rajongó, Illyés az óvatos mesélő, míg Nagy Lajos a fanyar realista nézőpontjából láttatja az országot.” A két magyarnak voltak ugyan baloldali kötődései, de nem voltak kommunisták, míg Gide igen. (Ráadásul még homoszexuális is, ami Károlyi rosszmájú megjegyzése szerint később kihatott a kevésbé toleráns szovjetekből való kiábrándulására.)

Nagy és Illyés, bár egyidőben voltak a Szovjetunióban (mindketten az 1934-es szovjet írókongresszusra igyekeztek), de mintha egészen máshol jártak volna. Hammerstein Judit érzékletes meglátása szerint Nagy Lajos „állandóan nyafogott” és olyanokon akadt fenn, hogy a „pincérnek belelóg a pohárba az ujjja”, viszont a gyengébb nemmel szerfelett megvolt elégedve.

„A francia szerző keserű csalódását állítja középpontba: annak felismerését, hogy a propagált és általa is hitt Szovjetunió a valóságban nem más, mint egy sötét rendszert eltakaró, példátlan Patyomkin-attrakció. A Szovjetunió mítosza a saját szemé láttára foszlik semmivé, ám ez nem csorbítja Oroszország iránti rajongását [...]. Ahogy Illyés esetében, nála is bőven olvashatunk rajongó sorokat az orosz emberekről, városokról, egyes jóléti intézményekről. Az ellenszenves turistát, az önmagát nyugatiként értelmező kelet-közép-európai utazó karikatúráját is megtestesítő, állandóan zsörtölődő Nagy Lajosnál azonban már az első pillanatban csődöt mond a szervezők, az utazó lenyűgözésére, a kívánt tanúságtétel megágyazására irányuló erőfeszítése.”

Érdekes a műveik utóélete. Gide könyve világsiker lett, ám rendkívül megosztó, Nagy maga semmisítette meg kéziratát,

míg Illyés művével mindenki meg volt elégedve. Miközben oroszországi utazása előtt Babits szobájában így búcsúzott: „Nem írom meg az igazat! – csattant föl állva Illyés. Érvélese körülbelül az volt, hogy amíg a *lényeket* nem írhatja meg Oroszországról [...], vagyis azt, amiért mellette vagyunk, addig megírja róla azt a részlet-jót, amit úgy-ahogy lehet, és nem írja meg azt a teljes rosszat, amit bőven lehet.” Ezt később Gömbös Gyulának is megvallotta, amikor a kormányfő a következő kérdést tette fel: „Olvastam, amit a szovjetről írtál. Magunk közt megmondhatod, a színigazat írtad legalább?”. Illyés határozott nemmel válaszolt.”

Mindebből levonhatnánk azt a hamis következtetést, hogy Oroszországról/Szovjetunióról csak úgy lehet írni, ha az ember nem írja le az igazat, s látszólag ezt támasztaná alá Sinkó Ervin története is, aki szintén önálló fejezetet kap a könyvben.

Sinkó egy újabb kommunista Hammerstein Judit panteonjában, akiről ugyanolyan előítéletmentesen, józanul és higgadtan ír, mint valamennyi hősről. Szimpatikus, ahogy nem vonja kétségbe emberi tisztességüket, nem gúnyolja ki vagy demonizálja hitüket és meggyőződésüket, nem állítja be őket örült fanatikusoknak vagy lesajnált csudabogaraknak, ahogy a kor körülményei között, tehát történetileg tudja szemlélni és láttatni őket. Pedig, ha valaki, akkor Sinkó Ervin megszenvedte kommunistaságát a Szovjetunióban, amivel, persze, nem volt egyedül. Egykori szobatársa, Iszaak Babel a hozzá méltó keserű szellemességgel és lényeglátással fogalmazta ezt meg: „Hanem Ervin Iszidorovics, hogy valaki így halmozza a lehetetlennél lehetetlenebb attribútumokat, mint ahogy azt maga teszi! Magyarnak lenni már magában is szerencsétlenség, de az valahogy még megjárja. Magyarnak és zsidónak lenni, ez azonban már egy kicsit több a soknál. Magyarnak és zsidónak és kommunista magyar írónak lenni, ez valósággal perverzitás.”

Ahogy olvasom a könyvet, s ahogy írok róla, az az érzés kerít hatalmába, hogy ma bizony egy ilyen könyv tűnik perverzitásnak. S bár a szerzője még a háború előtt lezárta, de óhatatlanul is rávetülnek a megrendült értékrend újratervezett

szempontjai. Az agresszió árnyékában szabad-e hát, legitim vagy erkölcsös-e ma az oroszokról (még ha a múltjukról is) elfogulatlanul, empatikusan, tehát tisztességesen írni? Hammerstein Judit tanúságtétele, hogy lehet, sőt, kell is. Ez lenne a szakmánk felelőssége az artikulálatlan és korlátozatlan újrusruszfóbia idején. Az értelmiségi lelkiismeret azonban még ennél is tovább kell hogy terjedjen:

„Nincs az az ár, amit szabad volna nem akceptálni, ha arról van szó, hogy biztosítani kell, illetve meg kell teremteni a feltételeket, amelyek nélkül az emberiség elveszti, elvesztheti nemcsak a pokolból való kiútját, hanem még annak a reményét is. Tehát amellettt vagyok, hogy ezért a kivezető útért mindent akceptálni kell, akceptálni akarok és akceptálok is.” Ezt a fasizmus idején írja Sinkó Ervin, Hammerstein Judit pedig nem jó ok nélkül idézi könyvében. Az olvasó meg szépen továbbgondolja, hogy mi következik mindebből a mára vonatkozólag. Majd megtoldja a „fasizmus” szót a neo előtaggal és felcseréli a háborúval.

2022

„Maguk tépték ki 1956-ban Asztalos ezredes szívét” – 1972

Néhány hónappal ezelőtt azt rekonstruáltuk, hogyan „tiltották le” 1972-ben az első magyar szerző által írt „Szovjetunió történetet”.¹ A „corpus delicti” tehát megvolt, már csak a konstellációban kell azt elhelyezni. Idézzük hát fel félévszázad távolából az évet, amelyet nem ok nélkül aposztrofáltak a politikatörténészek később a balos fordulat évének.

E sorok írója 1972 nagy részét a világtól való majdnem teljes elzártságban, a hódmezővásárhelyi laktanyában töltötte előfelvételiként. A később legendássá vált 2. században. Ott őket csak „érettségizett, intelligens embereknek”, vagy egyszerűbben szólva, „kib*szott filozófus bandának” hívták, s valóban, jó pár Széchenyi-díjas és egyetemi tanár, még miniszter is kikerült közülünk. A „bölcész” és „renitens” jelzők e közegeben egymás szinonimájává váltak.

Az összeütközés tehát adva és borítékolva volt már önmagában is egy kicsiny, lokális szinten és helyen, de a formát – 2023-ból visszaneézve brutálisan groteszk és mégis érthető módon – az jelölte ki, hogy a nagypolitika a kies Vásárhelyre is kiterjesztette csápjait.

* * *

1 Lásd: https://nepszava.hu/3206373_tulsagosan-onkritikus-a-szovjetunio-neveben

Utólag szemlélve ez az év amúgy nem nagyon lógott ki a többi közül. Magyarországon sem, a Szovjetunióban sem. A Szovjetuniónak e korszakát egyszerűbb leírni, mert 1964-től 1986-ig, amikor Gorbacsov kimondta az aktuális pártkongresszuson ezt a szót, attól fogva a „pangás” időszakának nevezték.

Nem mindenki és nem mindig tartotta annak. Ahogy múlik az idő, úgy szépül az emlékezet, amilyen mértékben szenved el új traumákat az orosz társadalom, olyan mértékben értékeli át a közember ezt a periódust, amelyet egyébként, benne élve, joggal tartott perspektívátlanak.

„A Levada Központ szociológusai 2017-ben egy felmérést végeztek a Februári Forradalom 100. évfordulója kapcsán. Azt kérdezték az oroszoktól, hogy az utolsó száz évben kinek az országlása idején éltek a legjobban. A megkérdezettek 29%-a legjobb korszaknak Leonyid Brezsnyev kormányzását tartotta (csak összehasonlításképp: Sztálinét 6%, a peresztrojkáét 2%, Jelcinét 1% választotta).

Mindenesetre a korszak homogén, a „hruscsovtalanítás” fokozatosan ment végbe, de egy ideig azért még éltek illúziók az „olvadás” maradandó nyomait illetően, ám 1972-re ezek visszavonhatatlanul múlttá váltak.

Nálunk markánsabb ez az év, mert bár az 1968-as csehszlovákiai bevonulást már az akkori kamaszok is sokként élték meg, de az „új gazdasági mechanizmus” optimizmussal töltötte el a gondolkodó társadalmat. Az 1956-os tragédia után a 60-as évek példátlan szellemi újjászületést hoztak. Magyarország a szocialista „lágér” irigyelt országává vált. Kultikus alkotások sora született, amelyeket még a korabeli Nyugat is méltányolt. Egy történelmi pillanatra kézzelfogható realitásnak tűnt az „emberarcú” szocializmus.

A későbbi „másként gondolkodó”, a demokratikus ellenzék „repülőegyetemi” tanára, Szabó Miklós erről így ír: „A fordulat 1972-ben érlelődött meg. Ekkorra alakultak ki a pártvezetésen belüli frontok és ekkor éleződtek válsággá ellentétek. Mindez kádárkori szokás szerint a kulisszák mögött zajlott le. Ha 1948 és 1973 a »fordulat éve« volt, akkor 1972 az 1947-es esztendővel

hasonlítható össze, amikor a politikai hatalomváltás lényegében már az 1947-es választással, annak előzményeivel és közvetlen következményeivel már lezajlott, de a fordulat a következő évben perfektuálódott és manifesztálódott.”² Pető Iván még egyértelműbben fogalmaz: „1972 egyebek közt a ’68-as reform leállításának, a reformellenes erők felemás győzelmének az éve.”³

A reformok élére állt Kádár János 1972-ben, 60. születésnapja előtt, váratlanul lemond első titkári funkciójáról, bár nem hozzák nyilvánosságra. A pártvezetőség ezt nem fogadja el, ami Kádár győzelmének tekinthető a gazdasági reformot támadó „balos”, ún. „munkásellenzék” fölött. Kádár levonja a következtetéseket és a vezetésből kiteszi ellenfeleit. Majd fokozatosan felpuhítja, kizsigereli a legfontosabb reformokat és azok emblematisztikus képviselőit is háttérbe szorítja. Élére áll az „ellenreformoknak” is.

Erre a politikai bűvészműtatványra, természetesen, nem kerülhetett volna sor a szovjet vezetés jóváhagyása és támogatása nélkül, amelynek eleve, már a szituáció kialakulásában is, meghatározó szerepe volt.

Kádár politikailag és emberileg is kötődött Nyikita Hruscsovhoz, amit annak lemondása után is vállalt, megterhelve ezzel az új főtitkárral való viszonyát. A nagyobb problémát azonban az jelentette, hogy a szovjetek gyanakodva figyelték és rosszalották a magyar reformokat. Brezsnyev ezt Kádárnak 1972 februárjában drasztikusan tudtára adta.

* * *

Itt érdemes megállnunk egy pillanatra. Földes György nagymonográfiájában leírja, hogy Kádárt lényegében felkészületlenül érte Brezsnyev bírálata. „Kádár a Prágában kapott meghívás után vélhetően baráti eszmecserére készült a szovjet párt

2 <http://beszelo.c3.hu/cikkek/1972>

3 <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ellenreformacio>

első emberével. Ilyen jellegű, kötetlen, általában vadászattal összekötött találkozóra már többször sor került Moszkva vagy Budapest közelében.” Ehhez képest összesen 25 órás négy-szemközti beszélgetésükön Brezsnyev Kádár szavával élve „hosszasan fejtegette a magyar gazdaságban mutatkozó negatív jelenségeket”. De nem volt megelégedve a magyar kultúrpolitikával sem. Kádár tárgyalásról készített jelentését február 24-tárgyalta meg a Politikai Bizottság. „Fock [...] álláspontját úgy összegezte: »itt valami komoly baj van«. A miniszterelnök furcsállotta, miért változott meg fél év alatt ilyen nagy mértékben a szovjetek értékelése a magyar helyzetről [...]. A szovjet vezetőknek nem lenne szabad »nemzeti gondokat magukra vállalni«, márpedig hajlamosak erre. Nyers szerint nehéz gazdasági tárgyalások előtt áll a kormányzat, ezért csak olyanok tárgyaljanak a szovjet vezetőkkel, akik képesek képviselni a magyar álláspontot. Ez nem Focknak szólt, hanem azoknak, akik az ülésen tartalmilag nem vitatták Brezsnyev állításait – Komócsinnak, Biszkunak és Kállainak. Ebben a témában határozat nem született. Kádárnak és a többieknek is időre volt szükségük a következtetések levonásához [...]”

Kádár még lebonyolított február végén egy régóta egyeztetett találkozást Ceaușescuval, majd egy rövid időre betegálmányba ment, s márciusban, áprilisban gyakorlatilag eltűnt a közéletből, majd visszatért és – lemondott a tisztségéről.

„1972-ben a párt- és kormányvezetés tehát bonyolult manőverezésbe kezdett. Kifelé úgy kellett látszania, hogy lényeges változtatásokat hajt végre, befelé pedig úgy, hogy lényegében nem változik semmi. Egyáltalán nem volt könnyű sem eljátszani, sem elleplezni ezt a kettős játékot. Hiszen több szovjet gazdaságpolitikus és velük a külügyi apparátus is élenként figyelte a magyarországi történéseket, sőt aktívan igyekezett érvényesíteni a moszkvai vezetés elvárásait, amelyeket mellesleg maga is gerjesztett.”⁴

4 Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988*. I. Budapest, 2015. 140–145.

Kádár balos ellenzéke tehát nem minden alap nélkül számított a szovjet vezetés támogatására. Ebben az összefüggésben Kádár lemondása talán tényleg nem egyszerű taktikai lépés volt, mindenesetre megkapta a párttól a szükséges támogatást, amit Brezsnyevék is tudomásul vettek és az év végén az SZKP főtitkára személyesen, Budapestre látogatva adta áldását a magyar KB döntésére. Az ár a reformok fokozatos feladása lett. Nem véletlenül volt ideges Aczél György szinte minden szovjet elvtárs érkezésekor, ahogy erről pl. Király István *Naplójából* bőven értesülhetünk. Jól tudta, hogy a kultúrát a legkönnyebb beáldozni a „magasabb célokért”. És Kádár ugyan még megerősíti pozíciójában és demonstratív Moszkvába küldi, majd elkezd egyre „vonalasabb” lenni a kultúra dolgait illetően. Pár évvel később így aztán Aczélnak is mennie kell.

Ilyen politikai klímában került sor az 1972. március 15-i budapesti spontán tüntetésre, ami a kormányzatot felkészületlenül érte és brutális fellépésre ösztönözte. A nagypolitika itt keresztezi a vásárhelyi katonaéletet.

* * *

1972. április 21-ét írunk. A század egyik része vagonkirakodásban serénykedik, a másik fele békésen heverészik. Egyikük ezt a pillanatot használja ki, hogy a körletből egy másik előfelvétellel eltávozzon a barátnőjéhez, Budapestre. Pár óra múlva rejtélyes telefont kapnak egy századtársuktól, amelyben az figyelmezteti őket, hogy a távollétüket felfedték, és, ha sürgősen nem térnek vissza a laktanyába, szökés büntette miatt hadbíró-ság elé kerülnek.

Ezen a ponton érintenünk kell az ezredben (és nyilván nem csak ott) meghonosított besúgórendszer kérdését, amelynek működését éppen ők tárták fel néhány társukkal, és a században rendszeresített ügyeletes napló segítségével rekonstruálni lehetett, hogy kik járnak a gyengélkedő „fedésében” a felcserjelvényt viselő elhárítótisztához jelenteni. Nos, éppen az egyik ilyen „tégla” értesítette telefonon őket a közelgő veszélyről...

Érkezésük után azonnal elkülönítették őket az ezred kultúrirodájában, majd a hadnagyi rangban lévő ezred KISZ-titkár által vezetett hajnalig tartó kihallgatás vette kezdetét. A vád ellenük: titkos katonai iratok feljuttatása a március 15-i „zavargások” szervező köröknek, s e célból szöktek Budapestre.

És a gépezet beindult – mintha a három évvel korábban elkészült, de ekkor még dobozban tartott *A tanú* című film kockái, az ötvenes évek elevenedtek volna fel húsz évvel később. Az ország rég túl volt a koncepciós perek korszakán, már a rehabilitációkon is, a gimnáziumban kötelező volt megnézni Jancsó *Szegénylegények* c. filmjét – de Csongrád megyében, amelyet később Pol Pot után Pol Pót megyének csúfoltak, láthatólag más szelek fújdogáltak. Itt a Komócsin-klán volt ekkor már az úr, a baloldali ellenzék bátyájának számított, amely gyaníthatóan üzenni akart ezzel az „üggyel” a központnak.

A szökevényeket fogdába zárták, majd kiállították a zászlóalj elé. Ekkor hangzott el az ezredparancsnok politikai helyettese gyűjtő szónoklatában a rögtönítélő bíróságokat megszégyenítő retorikai formula: „Maguk tépték ki 1956-ban Asztalos ezredes szívét!” Ezután visszakísérték őket az őrizetbe, hogy várják a hadbírószábi tárgyalást, az egyetemről való kizárást, a „futkosót. Végül tíz nap fogdával és háromhavi laktanyaelhagyási tilalommal megúszták. Ehhez azonban még így is kellett egy „felsőbb helyről”, a megyén kívülről érkezett telefon...

* * *

Ez egy kis történet. Ezek a katonák semmit sem tudtak még akkor Dolmányos Istvánról vagy *A Szovjetunió története* című munkájáról, pláne nem annak meghurcolásáról. Annyit azonban megéreztek a saját bőrükön a 60-as évek végének gondtalan gimnáziumi éveit után, hogy 1972-ben már új, hideg szelek fújtak...

Persze, történtek ennél nagyobb dolgok is 1972-ben. A Watergate-irodaházban tetten érnek öt személyt, Bobby Fischer lesz a sakkvilágbajnok, a müncheni olimpián arab terroristák

legyilkolnak tizenegy izraeli sportolót, Leonyid Brezsnyev váratlanul leszáll a tököli katonai repülőtéren, megtalálják egy október 13-án lezuhant repülőgép halott társai húsával táplálkozó 16 túlélőjét a Chilei Andokban. Heinrich Böll kapja az irodalmi Nobel-díjat, Franz Beckenbauer pedig az Aranylabdát.

2023

A vérvádtól a nagyanyám baltájáig – Érzékenységek és érzéketlenségek

Soha nem írtam még történészként cikket a „zsidókérdésről”. Hacsak IV. Iván cár polocki pogromjáról írtakat nem tekintjük annak. (De az régi történet. Még 1563-ban fojtatott mintegy 300 zsidót a vízbe az igazhitű cár.) Nem kutattam, nem tanulmányoztam, sőt, igyekeztem nem tudni semmit róla. 2005-ig tartott ez az állapot, amikor anyám sírkövére odavésettem Auschwitzban meggyilkolt szüleinek, nővérének, húgainak és öccsének a nevét. Kissé későn fogtam fel, hogy ők egyszersmind a nagyszüleim, nagynéném és nagybácsim voltak. Veronka nyolc, Józsika 11 éves. Nehéz rájuk így gondolni, hiszen csak nevek egy kódarabon. Egyáltalán nem nehezteltem tehát szegény kőfaragó segédre, amikor riadtan telefonált, hogy: „főnök, elb*sztam” az évszámokat. Mert ép ésszel tényleg felfoghatatlan, hogy ez a sok ember, egy egész család, mind ugyanabban az évben pusztul el.

Azóta sok idő telt el, egy bizonyos Kvász Iván bőrébe bújva tárcafélélekben igyekeztem kiírni magamból a „témát”, még a keresztet is visszaküldtem postán egyik augusztus 20-án a közéleti zsidózás miatt. Mígnem most, egy kora őszi napon be-tévedtem az Óbudai Társaskörbe.

Az antiszemitizmusról esett szó az 1938 és 1956 közötti időszakban. A holokausztt előtti és utáni magyarországi zsidógyűlöletről. Nem a holokausztról, mert, ugye, arról már annyit hallhattunk. Hanem, hogy mi ágyazott meg neki, és miért nem csengett le 1944 után. Pelle János beszélt róla, *Zsidókérdés és*

magyar társadalom. 1938–1956 című, nemrég megjelent könyve alapján.

Kicsit előítéletesen és sértetten üldögéltem ott, a történész „céh” egyedüli képviselőjeként, mert az előadó jócskán számon kérte a szakmát az elmulasztott teendői miatt. Persze, nem volt igaza, vagy valamelyest mégis igaza volt, de nekem végig az járt a fejemben, hogy nagyobb mulasztások is vannak/voltak itten.

Példának okáért Török Ferenc 1945 című filmje. Szép nemzetközi sikert ért el 2017-ben, még itthon is megkapta a filmkritikusok díját, de az iskolásokat nem terelték be a mozikba, hogy megnézzék. Persze, pechje is volt, mert abban az évben készült Enyedi Ildikó műve is, a *Testről és lélekről*, s végül ezt a filmet nevezték az Oscarra és csináltak neki még nagyobb karriert. Pedig itt volt az esély a társadalmi kibeszélésre. Török Ferenc azt mondta, hogy a Szabadság téri náci emlékmű volt, amely képletesen kiverte nála a biztosítékot, és a film megvalósítására sarkallta. A hivatalos emlékezetpolitika, amely felcserélte a bűnöst és áldozatot, a kolosszális hazugság és kozmikus manipuláció, amely egy laza csalással „lekeverte” a történelmi számvetést a napirendről és határozatlan időre ad acta tette. Az 1945 éppen ezért az akkori (és mai) magyar valóságban csak egy tompa felkiáltójel lehetett – a szembenézésre még várni kell. Végül is, Török Ferenc filmje rosszkor, rossz helyen készült. Jobb időben, jó helyen korszakos, történelmi jelentőségű film lehetett volna belőle.

Érdekes időbeli egybeesés, hogy Závada Pál az *Egy piaci nap története* című könyve ugyanabban az évben nem nyerte el a Libri Irodalmi Díjat (de legalább a szűkített listára bekerült). Az 1946-os kunmadarasi lincselést és tömeghisztériát feldolgozó Závada később így összegezte mondanivalóját: „Gyakorlatilag a szomszédjaikat verték agyon. Ugyanazok az emberek, akik korábban végignézték a zsidók elhurcolását, majd gondosan kifosztották a házaikat. Amikor az elhurcolt zsidók közül páran visszatértek, az azért volt kellemetlen, mert egyrészt a helyiek nem segítettek nekik korábban, másrészt a zsidók

visszakérték az ellopott dolgaikat. Ezek feszültséget idéztek elő. Senki nem csinálta azt, hogy a visszatért szomszédjával leült beszélgetni, meghallgatta, hogy mi történt, kifejezte a részvétét, és elnézést kért azért, hogy nem bújatta el a gyereket – vagy legalábbis én erre nem tudok példát.”

Pelle János legújabb könyve a kérdéskörben elvileg szintén alkalmas lehetne a kibeszélésre, ha nem félnék attól, hogy nálunk ennek igazából sosincs itt az ideje. 2024-ben talán még annyira sem, mint hét évvel előtte, de főleg tavaly október 7-e óta. Különbözik gyanítom, hogy a szerzőnek sincsenek ilyen ambíciói. E tekintetben jelzésértékű volt, hogy a mai antiszemitizmust a beszélgetésben marginálisnak nyilvánította, miközben a kötet előszavát író Berend T. Iván videóüzenetében 35 százalékosra becsülte a magyar lakosságban az antiszemiták arányát, és a pár évvel ezelőtti Soros-plakátozást is nyílt antiszemitizmusként értékelte.

Van itt tehát valamiféle diszkrépancia. Élek a gyanúperrel, hogy mindennek a szerző jobboldali- konzervatív nézőpontja az oka. Nem az éles antikommunizmusára gondolok, hiszen valóban nincs miért Rákosi Mátyásért és az antiszemitizmus húrjain is játszó, 1945-ös kommunistákért lelkendeznie. Már a kötete címe és keretes szerkezete is azt jelzi ugyanis, hogy van folytonosság az 1938–1944, valamint az 1945–1956 közötti antiszemitizmus között. Tehát, hogy a kommunisták sem voltak jobbak a nyilasoknál. (A biztonság kedvéért még megkonstruálja a kettő közötti báziscsere teóriáját is, amire, persze, számos példa akadt, de, ami ebben a formájában roppant túldimensionált.)

Viszont nemcsak Berend T. Iván, hanem én is sokat tanultam belőle. Az alábbi történetet is nála olvastam először.

„1946 május nyolcadikán délelőtt Budapesten, a Teleki téri piacon tömeghisztéria tört ki a vásárló, nézelődő emberek között. Öten valószínűleg romlott disznósajtot ettek egy büfében és rosszul lettek. Mentőautók érkeztek. Amikor a mentősök az ételmérgezés áldozatait hordágyra tették,

azt kiabálták, szinte önkívületi állapotban, hogy gyermekhúst etettek velük. A tömeg hitelt adott nekik, sokan hányni kezdtek, szédülésre panaszkodtak. A képtelen vád nagy visszhangot keltett, sok helyen felbukkant a magyar fővárosban, majd vidéki településeken is [...]. Bár az újság nem nevezte meg, hogy kik azok, akiket a gyermekhús feldolgozásával és forgalomba hozatalával gyanúsítottak, más lapok egyértelművé tették, hogy a tömeg a holokausztot túlélő zsidókat vádolta a szörnyű bűncselekménnyel. A közvélemény tudni vélte, hogy a feldolgozott gyerekhúst a pesti zsidónegyedben, a Lázár utcában és a Dob utcában dolgozzák fel virslivé, kolbásszá és szaláminávé.”

Hogy a holokauszt után is volt antiszemitizmus meg pogromok, arról korábban is értesülhettünk, az nem lepett meg. De hogy gyerekhús a pesti zsidónegyedben, ez elképesztett. Pelle János könyvében 36 magyarországi helyszínt sorol fel a korabeli sajtó alapján 1884 és 1938 között, ahol zsidóellenes hisztéria tört ki. Majd megjegyzi, hogy ez csak az ügyek töredéke, a legtöbb ugyanis feledésbe merült, és apró betűs hírként sem maradt nyoma a lapokban. A szerző három évtizeden át kutatta a nyomokat: napilapokban, levéltárakban, túlélő szemtanúkat megidézve. Kétségtelenül a legalaposabb, legjobban dokumentált leírását adja a „vérvádas” antiszemitizmusnak.

Különösen az 1944-et követő bő évtized „eseteinek” fel-tárásában végzett úttörő munkát, hiszen a dolgok természetéből adódóan a rendszerváltás előtti történészszakma ezt nem tekintette kitüntetett feladatának. Nem mintha teljesen eltitkolták volna, de különösebben nem népszerűsítették. Ahogy sokáig a holokausztról sem volt divatos beszélni. Speciel a kunmadarasi és miskolci zsidólincselésekről lehetett tudni, de az kétségtelen, hogy a hivatalos történetírás nem állította őket társadalomlélektani kontextusba.

Pelle János a „vérvádas”, roppant archaikus antiszemitizmust helyezi elbeszélése és kutatásai középpontjába, egyenes ívet rajzolva 1882 és 1956 közé. Mintha a magyar ugar, a vidék

mit sem változott volna, ugyanazok a középkori hiedelmek határozták volna meg a modernkori antiszemitizmust is a 19. század végén, mint a 20. század közepén.

Én nem így emlékszem 1956-ra. Nem mindenki akarta agyonverni az anyámat az udvarban, de *sikszé* nagyanyám bal-tája mindenkit visszariasztott. Vérvádról, de még vagyonról sem esett ott szó (olyanunk nem volt), okként csak a „zsidókurvasága” merült fel. Pár napra jobbnak láttuk a Mádi utcából *gój* apám rákosszentmihályi hűgához menekülni. Monori rokonaink szintén visszabújtak abba a borospincébe, ahol 1944 nyaratól hónapokig reszkettek a hidegtől és félelemtől. Az ő történetük igazi sikersztóri. 1944-ben nem jelentették fel őket a jóindulatú szomszédok, túléltek a holokausztot és 1956-ban sem esett bántódásuk.

Standeisky Éva 2004-ben az *ÉS*-ben írt egy nagy cikket az 1956-os antiszemitizmusról. Ő nem a viszonylag kis számú esetről beszél, mint Pelle János, hanem jóval kiterjedtebb problémáról. Persze, lincselés tényleg csak pár esetben történt, dokumentáltan vérvadás alapú, mint a hajdúnánási, amelyet Pelle igen részletesen ismertet, pedig csak egy. De az kétségtelen, hogy igény mutatkozott rá, még ott is, ahol nem éltek már zsidók.

Igaza lenne tehát Pelle Jánosnak, amikor évszázados magyar „népi antiszemitizmusról” ír, amely mintegy búvópatak-ként mindig a társadalmi krízisek idején tört a felszínre? Mi sem áll távolabb a szerzőtől, mint a szociális alapú marxista elemzés. Ő a pszichiátriai alapú társadalomlélektani megközelítést preferálja és például a „felettes énnék” vagy (még inkább) a „kollektív áldozati szerepnek” tulajdonít kulcsfontosságot. Ez valóban idegen a történész módszertan számára, nem véletlenül hárította el már a 90-es évek végén például Karsai László, mondván, a tömegpszichózisnak is lehetséges szaktörténeti analízise.

Ettől még lehet igazsága abban a szerzőnek, hogy nincs meglepődve a magyar történészek tárgybeli munkásságával. Ahogy igaza volt Závada Pálnak is, aki a történészek „egy

progresszív” csoportját dicsérte kunmadarasi kutakodásai kapcsán.

Szögezzük le először is, hogy a történészek általában nem tartoznak a legbátrabb emberek közé. Kevesen vállalták a mártírhálát, mint Marc Bloch. De talán erre nem is lenne szükség mostanság antiszemitizmus ügyben. Tán, ha kevésbé volna szégyenlős a szakma. Elismerem, nem preferált foglalatosság a zsidókról írni egy nemzeti büszkeségtől duzzadó, sikerorientált nacionalista-keresztény kurzusban. Hiszen például az újságírók még arra is ügyelnek, hogy nehogyan állandóan a MÁV késéseiről tájékoztassanak. Ebből a szemszögből érthetőnek tetszik, ha a történészek sem szeretik minduntalan a MÁV precizitását és elkötelezettségét hangoztatni a zsidódeportálások logisztikájában.

Létezik egyfajta „szemérmesség”, amit Ungváry Krisztián annak idején bizonyos fokú „érzéketlenségnek” nevezett, amikor például Romsics Ignác a holokauszt kapcsán egyszerűen „sérelmekről” beszélt, bár később elismerte, hogy azért legalább a „szörnyű” jelzőt elé biggyeszthette volna. Erre szokták azt mondani, hogy a másik oldalon meg ott a „zsidó érzékenység”, ami olyan stigmatizáláshoz vezet, mint Gerő András esetében, aki jó évtizede lényegében antiszemitizmussal vádolta az említett akademikust, az egyebek között a Gyáni Gábor által is szóvatott „sorok közötti írása”, kettős beszéde miatt. Nem titok, hogy én sem lelkesedem azért, ha valaki származási alapon osztályozza az embereket – lett légyen azok történészek –, akár 1945 után, amikor a nürnbergi törvények alapján ez még rekonstruálható volt.

Inkább Krausz Tamással értek egyet, aki egy másik akademikust, Kövér Györgyöt bírálva, nem a zsidót, hanem a kommunistát látta Pach Zsigmond Pálban, az 1960-as, 1970-es évek vezető történészeiben, Berend T. Iván és Ránki György mentorában.

Krausz Tamás, Pelle János kétségtelenül nagyobb „érzékenységet” tanúsít a „zsidókérdésben”, mint az előbb említett kollégáik. Biztos azért, mert zsidók. Az „érzéketlenek” meg

antiszemiták. De talán mégsem ilyen egyszerű ez. A másodgenerációs holokausztáldozatok is lassan kihálnak, ezért az ilyesmire hajlamos történészeknek elég nehéz lesz majd a zsidó „származást” dokumentálni. Jön egy új generáció, amely elemelkedik ettől a szembenállástól és ezt mondja: „Szeretném megérteni [...], miért élem át azt, hogy miközben annyira komikus, mert felületes, üres, tartalmatlan az én zsidóságom (illetve az, hogy nem vagyok az), nincs köze a tetteimhez, csupán egy szó, hangalak, semmi, mégis olyan valóságos és lényegi befolyást gyakorol az életemre [...]; ennek az élménynek, ha tényleg létezik, mindenki ki van téve, mivel mindenki zsidó vagy nem az, ami akkor is meghatározhatja a sorsát, ha cselekedeteire semmilyen hatással nincs.”¹

Ugyanez a történész, Gerő András egykori tanítványa, Pelle János népi, vérvádközpontú tömeglélektani magyarázata helyett egy posztmodern ihletettséggű urbánus-elitista narratívát javasol: „A zsidó sikersztoriban úgy lettek az utolsókból első, hogy abban a domináns keresztényeké volt a kulcsszerep, de nem jóindulat, a másik megbecsülése vezette őket arra, hogy kedvezzenek a zsidóknak, hanem az önmegvetés és a rögeszmés féltékenység az alávetettek állítólagos értelmi tehetségére.”

Vitathatatlanul versenyképes okfejtés. Ám hogy a zsidó, majd „posztzsidó” és vidéki identitású történészek közötti, 1945-től napjainkig tartó, az „érzékenységük” (vagy érzéketlenségük) mértékében tetten érhető differenciára is választ adna ezzel? Kétlem. A lélekbúvárság egyrészt meghaladja szakmai kompetenciámat, másrészt a „zsidókérdésben” kevésbé „érzékeny” történészek igazán nem szenvednek kisebbségi komplexusban.

Mindössze annyit várok el tőlük, hogy legyenek ők is „nem-zsidó zsidók”. Magyarok, akik a zsidó nevet szájukra hiába nem veszik.

2024

1 Bolgár Dániel: *Miért éppen a zsidók? A zsidó siker és kudarc feltalálása Magyarországon*. Budapest, Corvina, 2024.

A ruszofóbián innen és túl

Russian Studies Hu. Így hívják a periodikát, amelyet szerkesztetek. Rövid u-val ijesztgetésnek tűnhet, hosszúval elszörnyedésnek, de akár elismerésnek is. Pedig se riogatni, se tetszésnyilvánításra nem szeretném kényszeríteni az orosz stúdiók kapcsán olvasóimat. Amúgy is egybeírjuk (*RussianStudiesHu*) és egy oroszástudományokkal foglalkozó nemzetközi folyóiratot jelölünk vele.

Az más kérdés, hogy mostanság simán elborzaszthat valakit egy magyar székhelyen működő oroszországgal foglalkozó orgánus, amint az sem lenne váratlan, ha valaki meglepetésében csuklana egy nagyot erről értesülve. Nem divatos dolog manapság ilyesmivel foglalkozni.

Manapság? 1974-ben kezdtem írni a szakdolgozatomat az orosz történelemből, de már akkor sem volt trendi dolog. Azóta eltelt egy félévszázad. Semmi nem változott. Persze, minden megváltozott, főleg az előjelek, de az oroszutálat maradt.

Visszaolvasva, ez a szó különösképpen pízsigyilkosnak tűnhet, s talán tényleg nem teljesen igaz. Ruszofóbiát kéne inkább mondani helyette, ugyanis annak több olyan árnyalata van, amely elsőre nem is tűnik annyira rasszistának. Ilyenkor orosz „sztereotípiákról” szokás beszélni, s kétségtelenül a *medve*, *trojka*, *balalajka*, a *végtelen orosz róna/tajga*, *vodka* és *pufajka*, akár jóindulatúan elnéző viszonyulást is rejthet. S ezek után jöhet aztán az önkényuralom, a szolgai csúszásmászás, csinovnyiki enyveskés, bürokrácia és korrupció. Rend és rendetlenség, káosz, anarchia, Szibéria. Újabban gáz, olaj, oligarcha. Putyin.

Csakhogy. A *woke* (és a sima liberális vagy baloldali) ezt egyáltalán nem tartja ruszofóbiának. Marx sem ismerte volna el soha, amikor a 18. századi titkos diplomáciájában és sok egyéb publicisztikai művében ostromozta az orosz birodalmiságot, önkényuralmat (de soha a kultúrát). A napi gyakorlatban igen könnyen egymásba csúszik az autokrácia, a rendszer jogos bírálata a nép, a kultúra, a nyelv lekicsinylésével, becsmérlésével, kirekesztésével.

Korábban többször igyekeztem gondosan szétszálazni különböző cikkekben ezeket a tartalmakat. Korábban független közvéleménykutatást is csináltattunk a magyarok oroszokhoz való viszonyulásához. 2006-ban például 1956 50. évfordulóján a magyar lakosság egészen pontosan 56%-a tartotta az oroszokat a magyarok legnagyobb történelmi ellenségének, bár a velük való üzletelést („gazdasági kapcsolatok növelését”) 65% helyeselte s csak 5% utasította el. Korábban egyik tanítványom disszertációt írt a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságról, amelyben egyébként arra az eretneknek látszó megállapításra jutott, hogy az semelyik korszakban nem volt sem a lakosság, sem a hatalom igazi kedvence. Korábban tíz hallgatót vettünk fel a Ruszisztika mesterszakra, jelentős túljelentkezés mellett. (Idén hármat, de előtte még kevesebbet.) Korábban nem jelentették fel az oroszszakos hallgatók tanárukat nézeteiért. (Idén ezt Hetényi Zsuzsa professzor érdemelte ki.)

Korábban tehát, bár sosem lelkesedtek itt az oroszokért, rendszerben ment az orosz nyelv, kultúra, történelem kutatása, oktatása, s legkiemelkedőbb egyetemes értékeinek népszerűsítése.

Korábban. Ma megannyi meghasonlott ruszistával találkozom. A ruszisztika nemkívánatos foglalatossággá kezd válni, művelői szinte elnézést kérnek a foglalkozásukért, van, aki kész megtagadni egész diszciplínáját, nehogy oroszbarát színben tűnjön fel. Szóttlanul, lelkifurdalástól gyötörve, fejükre hamut szórva tűrik, hogy orosz írók szobrait döntik, műveiket törlik Ukrajnában, sőt néhányan maguk is hajlandók akár Dosztojevszkijt vagy Tolsztojt „revízió” alá venni „imperializmusukért”.

Bár egy 2021-es interjúban, itt a *Szép Szóban*, teoretikusan felvázoltam a lehetőséget, magam sem hittem volna, hogy 2022. február 24. és ezzel az egy új időszámítás bekövetkezik. A mindent elborító ellenreakcióra, a ruszofóbia tömeghisztériává válására szintén nem gondoltam, de tudomásul kell venni, hogy a háború szükségképpen felülír némely „politikailag korrekt” viselkedésbeli szabályt. Míg politikailag ez érthető, annál súlyosabb szakmai szempontból. Két síkon is. Részint a ruszisták tudathasadása miatt, részint gyakorlatilag lehetetlenné teszi az orosz kollégákkal való tudományos együttműködést, amit ők maguk sem keresnek már annyira.

Az történt ugyanis, hogy az orosz hatalmi ideológia, történetpolitika is jelentős változáson esett át, miután elhessegették Európától. Az „eurázsiaság”, a történelmi másság, a sajátos orosz civilizáció a „hanyatló Nyugattal” szembeni értékválasztása az orosz progresszív gondolkodás több évszázados vonulatát igyekszik felülírni. Ezzel nem csupán elszenvedi, de maga áll élére annak a látszólag mindent elborító hullámnak, amely Oroszországot kiírja Európából.

Itt tehát elég bajos az egyensúlyt tartani. Különösen akkor, amikor a korábban sokkal inkább ruszofób, mint ruszofil magyar vezető réteg állandóan a nem létező középre igyekszik pozicionálni magát. Belpolitikailag ez úgy néz ki, hogy a hatalom a ruszofil, a hagyományos ellenzék pedig a ruszofób pozíciót veszi fel. (Korábban ez pont fordítva volt.) Miközben NATO- és EU-tagként az ország „hivatalosan” elítéli Oroszország agresszióját Ukrajna ellen és rendre megszavazza (kis kozmetikázással) az Oroszország elleni szankciókat. Erre rímelve Oroszország a „barátságtalan” országok között sorolja fel Magyarországot, ám Vlagyimir Putyin üdvözli Orbán Viktort az Újév alkalmából.

Így az orosszággal kapcsolatban lojalitás könnyen hatalom-pártiságnak minősül, míg a kritikai hang ellenzékiiséget feltételez. Nálunk, most. Ezért aztán fura szituációk adódhatnak. Nekem például *A ruszofóbia genezisééről* címmel – anélkül, hogy tudtam volna róla – a napokban könyvem jelent meg Orosz-

országban. Az orosz paradigma. Egy ruszofil ruszofób feljegyzései néven 15 éve megjelent kötetemet publikálta ezen a címen és ruszofób borítóval ismét a kiadó. Utólag sem értesítettek, nyilván sejtették, hogy nem járultam volna hozzá ehhez a konjunkturális változathoz. Ugyanakkor nincs miért megtagadnom a másfél évtizede leírtakat sem.

A nagypolitika „kint is vagyunk, bent is vagyunk” pávátancát nem járhatja egy ruszista. A cím alatt felidézett *Russian-StudiesHu* nevű háromnyelvű periodika alapítójaként és főszerkesztőjeként például csak azt mérlegelhetem, hogy megfelel-e a tudományos kritériumoknak egy cikk. Nem nézem, hogy orosz-e vagy ukrán a szerzője. A közösségi médiában sem kutakodom a nacionáléjuk után. Háborús bűnöst, természetesen, nem engedek a lap közelébe. De egy népet, egy kultúrát, egy tudományt sem minősítek háborús bűnösnek. Joseph Heller könyvét, *A 22-es csapdáját* sem fogom kevésbé szeretni azért, mert a most megválasztott amerikai elnök meg akarja kaparintani egy szuverén NATO tagállam egy részét.

Ilyképpen a töretlen tudományos dialógus híve vagyok. De szerencsémre nem csak én. Lapzártáig a nemzetközi szerkesztőbizottság 23 tagja közül még egy sem mondott le, a 17 országból rekrutálódott szerzőink egyike sem vonta vissza cikkét, s intézményem, az ELTE sem lépett vissza a támogatástól. Egy pusztító háború közepette és ellenére.

2025

„Én lenni oroszszakértő”

Volt az 1990-es évek elejének nagy levéltári „forradalma” Oroszországban, amikor megnyíltak az archívumok és az élelmesebbje gyorsan lemásolt vagy akár hazavitt mindent egy rövid ideig, ami hozzáférhető vagy hazavihető volt. A szabadság, ahogy minden téren akkortájt, szabadrablásként értelmeződött. Aztán, ahogy kinyitották, úgy be is zárták vagy legalábbis ismét erős kontroll alá helyezték ezeket a levéltárakat. Újabban az a szokás terjedt el, hogy bizonyos jeles, évfordulós dátumok alkalmával az archívumok egyszer csak megnyílnak és nyilvánosságra hoznak jól megválogatott dokumentumokat.

Legutóbb *Budapest80* néven nyílt egy link, amelyre az Orosz Védelmi Minisztérium Archívuma pakolt fel „Budapest véres ostroma” címmel néhány dokumentumot. A nem hadtörténet-szek számára obskúrusnak látszó kútfők között a következő levélre bukkantam (szabad, hibahú fordításomban):

„Magasantisztelendő Tárnok Elvtárs!

Engedje meg tisztelettel, hogy megelőlegezzek Önnek egy darab számát az Oroszország történetének.

Én egy magyar tudós, aki az Orosz történettel foglalkozott. A németekkel szétrombol Magyar szocialista pártnak én képviselő és elnök voltam.

A németek az elmúlt év március havának amikor elfoglalták Budapestet, engem mint Orosz barátot, elvtárust el-

kaptak és Mauthauseni városa híres halálos táborba zártak más politikai elvtársakkal.

Négy hónap nagy sebesüléssel kerültem haza. Otthon a lazaretben opertáltak és amikor jobban érződtem elszöktem és szeptember 14-től rejtettem és amikor az orosz seregek elfoglalták Budapestet akkor én is visszakaptam a szabadságot.

Feltételezem még, hogy én mint politikus a Magyar parlamentben mindig vártam a Magyar seregeket vissza Oroszországból és a nyílt gyűléseken ezt feltételeztem, amit az ide zárt parlamenti napok tanúsítják.

Most én beteg vagyok, azért mégis örömmel veszek részvét a németek és a megsemmisítésük ellen amennyire tőlem kitelik.

Nagy tisztelettel és mély nagyrabecsüléssel maradok tisztelt Tábornok Elvtárs.”

dátum, cím, aláírás

Ezt a levelet Rátz Kálmán ny. őrnagy, az 1945 előtti idők jól ismert Oroszország-szakértője írta, aki az Oroszország története az ősidőktől 1917. november 6-ig című, 1943-ban megjelentetett nagy összefoglalást is jegyezte. E hasábokon már részletesen foglalkoztam személyével,¹ ilyen leveléről azonban nem tudtam, jókora meglepetésként ért.

Az eddig is ismert volt, hogy jó lovastisztnek számított, bátor katona, aki több harctéri sebesülést szerzett, éveket töltött orosz hadifogságban, küzdött az irredentáért, budapesti MOVE-elnök volt, majd makói leventeoktató, aztán hadi levéltári dolgozó, aki egykori tisztvárosa, Gömbös Gyula jóvoltából 1935-ben parlamenti mandátumot kapott. Innentől kezdve szédítő közírói karriert futott be, a debreceni egyetemen doktori címet szerzett, könyveket publikált a legkülönbözőbb tematikában. Kilépett a kormánypártból, majd belépett Szálasi pártjába,

1 Lásd: https://nepszava.hu/3253403_oximoron-e-a-nyilas-ruszofil-ratz-kalman-palyakepehez

ahonnan szintén kilépett és új, „szocialista” nyilaspártot alapított. 1941 tavaszán járt a Szovjetunióban, a szovjetekhez lojális, elismert „geopolitikai szakértőnek” számított, akit a németek 1944. márciusában több képviselőtársával együtt Mauthausenbe hurcoltak.

Kezdeti katonai pályája és azutáni intellektuális tevékenysége között akkora szakadék tátong, hogy nemrég Lengyel Andrással, a kiváló irodalomtörténésszel, aki először foglalkozott érdemben személyével, még félig viccesen azt is felvetettük egy beszélgetésünk során, hogy az orosz hadifogságból nem is ugyanaz az ember tért haza. (Hiszen már 1915-ben is többször halálhírét keltették.)

Az élete azonban sokkal prózaibb, egyszersmind kalandosabb megoldást kínál a „rejtélyére”. Szintén levéltári kutatásokból derült ki, hogy Debrecenben nem kellett disszertációt írnia, utóbb fény derült arra is, hogy mások művei alapján lett doktor és könyveit, publicisztikáit is a József Attila asztaltársaságában megismert illegális kommunisták írták. Baloldali, szocialisztikus nézetei, a Szovjetunióval szembeni empátia is tőlük származott, de ezt vegyítette a nemzeti szempontokkal és „szelektív” antiszemitizmussal. Így lett belőle nemzeti szocialista. Nyilas, de nem náci, majd „független szocialista”.

A most előkerült dokumentum akárcsak hazájának, úgy az ő életének is kritikus pillanatában íródott. József Attila élettársának, Szántó Juditnak postázott 1945. március 8-i leveléből ismeretes, hogy a harcok során házából kibombázták, kirabolták, azóta már legalább a hatodik lakásban húzódott meg. Más honnan tudjuk, hogy Mauthausenből a németek augusztusban elengedték – hamarább, mit másokat s ez a tény később magyarázkodást igényelt az igazolási eljárása során. Innen kórházba került, majd állítása szerint szeptember végétől „illegalitásba vonult”.

A levél tanúbizonysága szerint Rátz villámgyorsan reagált a megváltozott helyzetre és pár nappal azután, hogy a németek visszavonultak a Duna jobb partjára és felrobbantották a hidakat, már megtalálta a szovjet városparancsnokot, bár a jelek

szerint a nevét nem sikerült megtudnia. (P. N. Csernyisov vezérőrnagy.) Szántó Judit személyében a kommunista pártszervezetnek is felajánlja példányait és szolgálatait, s külön a szovjet nagykövetségnek és az újonnan alakuló Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnak. Még azt is eléri, hogy az 1945. május 4-i *Magyar Közlönyben* az *Oroszország története* című könyvét feloldják a terjesztési tiltás alól. Rátz Kálmán azonban súlyosan tévedett, amikor az hitte, hogy „itt lesz élet és munka” (Levél Szántó Juditnak, 1945. március 8.). Rákosi Mátyás ugyanis nem tartotta őt *comme il faut*-nak. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság főtítkárának Rátzra rákérdező levelére nemes egyszerűséggel csak ennyit írt: „Elutasítani Rác közzeledését. R.”. Viszont legalább nem vonták felelősségre, sőt 1948-ban szabadon Svájcba távozhatott.

Az itt közreadott levél ismeretlen információval nem szolgál. A meglepetést a szöveg katasztrofális helyesírása és nyelvi zagyasága okozza. Fel is tettem Havas Ferenc nyelvészprofesszor barátomnak a kérdést, hogy vajon milyen nyelven íródott. Látszólag, persze, oroszul, valójában valamiféle orosz-ukrán keveréknyelven és sok hungarizmussal. További furcsaság a levél igényes, szinte kalligrafikus írásmódja és a primitív tartalom kettőssége. Ennek kapcsán azt a feltételezést kockáztatnánk meg, hogy Rátz a szöveget egy cirill betűkön nevelkedett valakinek diktálta, s az szolgálta leírta. Ezt látszik alátámasztani az aláírás (szintén hibás) és a főszöveg írásának különbözősége is. Akárhogy is, ez a borzalmas nyelvi igénytelenség ismét csak nem az „oroszszakértő” obsitos őrnagy intellektusát bizonyítja.

Persze, a nyelvtudás csak szükséges, de nem elégséges feltétel – volt, és az ma is. Hogy mi kell még ahhoz, hogy valaki oroszszakértő legyen? Rátz példája szerint nem igazán perspektivikus a szélsőjobbról művelni a mesterséget, s az sem árt, ha nem szélhámos vagy politikai kalandor, aki műveli.

Vesztegzár a Nagyszállóban

Nemrég jelent meg Moszkvában az *A. L. Sziporov professzor budapesti ősze* című, karcsú kis kötet, amely Arkagyij Sziporov szovjet professzor az Oroszországi Állami Könyvtár kéziratárában előbányászott budapesti naplójának példásan jegyzetelt kritikai kiadását tartalmazza. A könyvet jegyző Alekszandr Sztikalin, a magyar–szovjet kapcsolatok régi, kiváló ismerője, szerzőtársa, a fiatalabb orosz történész nemzedék tagja, Viktorija Gruzgyinszkaja, ő a közép-kelet-európai történetírás szovjetizációjának avatott kutatója. A forrás történelmi pikantériáját az adja, hogy a történész, aki a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója volt, pont a forradalmi napokat töltötte a magyar fővárosban. Egész pontosan a margitszigeti Nagyszállóban, egy idő után gyakorlatilag elzárva a külvilágtól, ezért lett ideje unalmában naplót írni a történelmi eseményekről. (A szöveg egyébként nem teljesen ismeretlen a magyar újságolvasók számára sem, mert Kun Miklós még 1996-ban közölt belőle kiragadott szemelvényeket a *Magyar Nemzet*ben.)

Sziporov professzor tulajdonképpen rég eltervezett történet-szidiplomáciai útra jött 1956. október 15-én: Pach Zsigmond Pál moszkvai látogatásának mintegy viszonzásaként. Ennek megfelelően szinte minden valamire való „hivatalos” magyar történésszel találkozott, így az 1956 előtti történészfrontot vezető moszkovita Andics Erzsébettel, vagy az 1956 utáni időszak első emberével, Molnár Erikkel.

Végül is, nem volt akárki: a nemzetközi híró Borisz Grekov akadémikus utóda az Intézet élén. Első számú szovjet történésznek azért nem neveznénk, hisz nem volt a Szovjet Tudományos Akadémia tagja és korszakos művekkel sem gazdagította a szovjet történettudományt. Valójában pártkader volt, aki elvégezte az 1917 utáni korszak emblematisz szovjet marxista történésze, Mihail Pokrovszkij által vezetett Vörös Professzúrárt, és tudományos, oktatási munkát is folytatott, sőt publikált is az előző századforduló oroszországi burzsoáziájáról. A párt hol pártmunkára, hol a történészfrontra helyezte, de megjárta a Honvédő Háború frontjait is. Elsőgenerációs szovjet történész, aki már a korai marxizmus emlőin nevelkedett, s aki megélte, megszenvedte az SzKP kiismerhetetlen vagy csak Sztálin által ismert irányváltásait – és mindig hű maradt a párthoz. Szolgált évekig a Távol-Keleten, családjától elszakították, feleségét letartóztatták, párttagkönyvét elvették és 1936-ban egy teljes évig munkanélküliként, ágyrajáróként tengődött Moszkvában. Kijárátták tehát vele a sztálinizmus iskoláját, csakúgy, mint megannyi történésztársával. Így aztán, amikor eljött az ideje egykori mestere, Mihail Pokrovszkij meghurcolásának, akkor elsőként állt be a sorba, amikor meg a „kozmpolita” kollégák ellen kellett küzdeni, akkor a „burzsoá objektivitásra” csapott le osztályharcos ökle.

Ő érkezett, pechjére, Budapestre 1956 őszén, hogy előre lendítse a szovjet–magyar történészkapcsolatokat.

Az első héten még minden a protokoll, a tervek szerint történt. Hétfő: érkezés, fogad Pach (a feleségével), a követség képviselője, kedd: archívum, szerda: Párttörténeti Intézet, csütörtök: Budapest Történeti Múzeum, este balett, péntek: Történettudományi Intézet, 4-7ig beszélgetés Andics Erzsébettel, szombat: Badacsony, gyönyörű nap, meggusztáltuk az öszszes borfajtát, vasárnap: Visegrád, Esztergom, stadion (Vasas–Honvéd-meccs), este Otelló, vacsora az Astoriában.

Am eljött október 23., kedd. A nap egy aquincumi kirándulással kezdődik, de a hazafelé vezető úton már tüntetők sokaságával találkozik. Délután 5-kor fogadás az Akadémián, és

miközben az ablakok alatt vonulnak a fiatalok, vita bontakozik ki Pach Zsigmond Pál és Arkagyij Szidorov között. Pach szerint a szovjet történészeknek lenni kéne annyi bátorságuk, hogy beismerjék: a kollektivizáció erőszakos volt és ezért helytelen, mire a szovjet professzor kijelenti, hogy a párt fő irányvonala mindig helyes.

Ezen a napon már érez elég bátorságot arra, hogy összegezze véleményét, mely szerint „amennyire meg tudom ítélni, az első csapások azokat a moszkvaiakat, a sztáliniakat sújtják, akik értik az elkövetett hibákat, de legalább némi ellenállást akarnak tanúsítani az elszabadult kispolgári dühöngés ellen [...]. Az egyetlen biztató, hogy a munkások érdektelenséget mutatnak ezzel szemben és nem vesznek részt a tüntetéseken [...]; mindenki szocializmust akar, többet keresni, de kevesebbet dolgozni.”

E „gyorsértékelés” utáni napok információhiánnyal, bizonytalansággal, félelemmel teltek a nemszűnő fegyverroport és ágyúlövések közepette, amibe a szálló ablakai is beleremegtek. Szidorov néha elmerészkedik a párszáz méterre levő Árpád (Sztálin) hídig, sőt a Margit hídig is a nagy ködben. Tankokat és szabadon közlekedő embereket lát. (Ez utóbbin igen elcsodálkozik.) Az ellátással és a személyzettel megvan elégedve, csupán a szalvéta fogyott el. Kifogásolja, hogy a magyar történészkollégák nem keresik fel, bár Perényi József (egykori tanszékvezető) és Pach Zsigmond Pál telefonon azért érdeklődtek.

A szállóban lakó több tucat külföldi nyelvi csoportokba tömörülve lázasan elemzi a történeteket, próbál tájékozódni a rémhírek, fél- és dezinformációk, pletykák dzsungelében. A szovjet professzor főleg a szlovák, bolgár vendégekkel érti meg magát. El is nevezik magukat „Szláv Formozának”. „Az amerikai csoport meg csak ül és nevet” – írja, de később rájön, hogy azok is – valójában kukoricabizniszben érdekelt – kommunisták.

A 26-i (pénteki) konklúzió: „A magyarokat megfertőzte a nacionalizmus. A párt sok egyéb hibája mellett, elkövette azt is,

hogy nem fejlődött a politikai nevelés, nem folyt a kistulajdonosi és profasizta és a fasiszta ideológia elleni harc. Mindenki megfertőződött a szocializmushoz vezető saját út gondolatával, de nem igazán vannak elragadtatva a szocialista rendezvényektől.”

27-én reggel: „A lövöldözés sokkal közelebb van, mint tegnap, és minden jobban, élesen és közvetlenül érződik. Nem zárom be a rolót. Visszabújok az ágyba, mert a szigetünkön nincs géppuskatűz, el vagyunk választva Duna által.”

A napi összegzés: „Igen, valóban szörnyű, hogy azok az emberek, akik ellenünk harcoltak, akiket felszabadítottunk, és akik 12 évet éltek az új kormány alatt, a kommunisták égisze alatt, lényegében azok maradtak, akik voltak – burzsujok [és] nacionalisták. Ha belegondolok abba, mi történt, eltekintve a »sztálinisták« hibájától, nagyon-nagyon hibás világnézeti értelemben az az értelmiség, amely nem a mi értelmiségünk. Ez nem egy új szovjet értelmiség, hanem a régi polgári, amelyet Rákosi éppen csak megolajozott.” Nem jobb a véleménye történész kollégáiról sem, akikkel a helyzet „rendeződése” után nehéz lesz majd együttműködni az internacionalizmus szellemében.

28-án nagy tankvonulásra ébred és délelőtt kimerészkedik az Árpád hídra, ahol fiatal szovjet tankosokkal találkozik. Ők igen sajnálják, hogy nem lőhetik szét a fél várost, mert csak a választüzelésre van parancsuk.

Október 29. a bizakodás jegyében telik, hogy most már tényleg fordulat következik be. A lift is újra működik és a külföldieket is kezdik elszállítani. Csak a szovjetek vannak pénz nélkül magukra hagyva. Együtt hallgatják a magyar és a szovjet rádió adásait és nagyjából képbe kerülnek az országos helyzettel kapcsolatban.

30-án reggel a követség végre jelentkezik és Szidorovékat magyar zászlós kocsik a szovjet követségre szállítják. Még előtte azonban a szállodai reggelinél egy érdekes beszélgetésre kerül sor a professzor, a román író, Mihai Beniuc és Aczél Tamás, Sztálin-díjas költő között. Aczél közölte, hogy itt egy népi for-

radalom zajlott a demokratikus szocializmus megvalósítása érdekében, amit Szidorov úgy kommentált naplójában, hogy az igazából ellenforradalom és Nagy alatt fasizálódik az ország.

A szovjet professzor a szigeti két hét után még 15 órát vesztelt a nagykövetségen. Az ott töltött idő majdhogynem paradicsominak tűnik ehhez a naphoz képest. Itt szembesült igazából a valósággal: látja a kivonuló tankokat, sebesülteket, magyar menekülteket családotól, a teljes tanácstalanságot, a kétségbeesett követségi embereket, akik szovjetellenes pogromokat, az amerikai csapatok behívását vizionálják és fogytán az élelem is. Nem véletlenül írja: „Elsiratjuk a szocialista köztársaságot. Véget ért, elveszett a demokratikus köztársaság.”

Végül a hadparancsnokságról evakuálták őket páncéloson, komoly katonai védőőrizetben október 31-én, a reggeli órákban. Még mielőtt a repülőtérré értek volna, a napló félbeszakadt.

* * *

Szidorov professzor szerencsésen hazaért. Ezeknek a napoknak egyetlen szovjet civil áldozata sem volt. Ő pedig rendben folytatta tovább munkáját a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. A kötetben publikált egyéb dokumentumokból az is kiderül, hogy már 1957. január 2-án újra felvette a kapcsolatot a pár héttel azelőtt még „nacionalistáknak” és „burzsoáknak” tartott magyar történészekkel, akik olyannyira „ignorálták” őt margitszigeti kényszerű „fogsága” alatt. „The show – a szovjet–magyar történészkapcsolatok építése – must go on.” 1956, a „vesztegzár” a Nagyszállóban pedig csak egy, számára, a szovjet történész-csinovnyik számára, örökre megfejtethetlen, rossz emlék maradt.

A „rettegett” cár – ma. Az új, „húszkötetes” orosz történet apropóján

Egy híján ötven éve írtam először IV. Ivánról (1530–1584), a „rettegett”, a „rettenetes”, a „félelmetes” cárról, tehát Ivan Groznijról. És azóta még kábé ötvenszer. Nagyon unom már. Untam ezt 2003-ban is, amikor „Még egyszer IV. Ivánról” címmel megint publikáltam róla, abban hiszemben, hogy utoljára. Mert nagyon olybá tűnt akkor nekem, hogy már újból kezdik megszépíteni az alakját. És, ilyenkor, ugye, szólni kell, mert ő lakmuspapírként működik az orosz történetfelfogásban: általában a keményvonalas időkben szokták szeretni. Kiváltképp Sztálin favorizálta, s attól fogva, aki Sztálint dicsőítette, az IV. Ivánt is hajlamos volt, s fordítva, aki IV. Ivánt nagyra tartotta, az ilyenkor Sztálinra is gondolt.

Mármost, a napokban megkaptam a IV. Iván koráról készült új, reprezentatív orosz szintézist...

Akárcsak Magyarországon, Oroszországban is intenzíven folyik az utóbbi tizenöt évben a kormányzati offenzíva az emlékezetpolitikai tér elfoglalásért. Még 2009-ben, Dmitrij Medvegyev rendeletére hozták létre a „történelemhamisítások” ellen egy bizottságot, amely alapvetően az orosz/szovjet történelem külföldről jövő – vélt vagy valós – hamisításai ellen akarta felvenni a küzdelmet, de érdemben nem működött, három év múlva meg is szüntették. Jellemző, hogy a tagjai között ott volt

például liberális Jurij Pivovarov is. Még előtte, 2008-ban, ugyan nem kormányzati eszközökkel, de az „Oroszország neve” tévéshow sorozatban igyekeztek a hatalom számára szimpatikus történelmi személyiséget megválasztatni a nézőkkel. Pjotr Sztolipinre esett a választás, az előző századelő mérsékelt reformer, ám forradalmárok ellen radikálisan fellépő miniszterelnökére. A tévénézők azonban inkább Sztálin felé hajlottak volna, míg végül, mintegy történelmi kompromisszumként, Alekszandr Nyevszkij lett „minden oroszok legnagyobbika”, a 13. századi svéd- és németverő fejedelem, a pravoszlávia harcos szentje.

A történelemért vívott harcot stratégiailag, természetesen, a közoktatásban kell megnyerni, ezért jelentős fordulatot jelentett a 2013-as év, amelyben Putyin elnök utasítást adott egy egységes történelemtankönyv-család koncepciójának létrehozására. A szervezési feladatokat az újjáalakított Oroszországi Történelmi Társaság kapta, amelynek elnöke az orosz Állami Duma elnöke, Szergej Nariskin, a szakmai munkacsoport vezetője pedig Alekszandr Csubarjan akadémikus lett. A széles körű szakmai viták eredményeként év végére egy olyan koncepció került az elnök asztalára, amelyen végigvonul Oroszország nagysága, történelmi (világtörténelmi) teljesítménye, illetve az a meggyőződés, hogy a káoszt legyűrő és az egységet biztosító rendteremtés záloga mindenkor az erős központi hatalom – még a 16–17. századi autokratikus formájában is. Az utóbbi évek fejleményei tükrében azonban, meglepő módon, összességében egy „nyugatos” szemléletű felfogás győzedelmeskedett, amelyet ellenpontosított az akkor (ma elnöki főtanácsadó) Vlagyimir Megyinszkij által vezetett Kulturális Minisztérium által kiadott neoszlavofil jellegű történelemfelfogás. Ez már az orosz történelmet, kultúrát önálló civilizációként írta le, a másság elleni harc jegyében.

A végül elkészült tankönyvek nem ez utóbbi szemléletben készültek, és Vlagyimir Putyin a 2021 áprilisában a Szövetségi Tanácsnak küldött üzenetében fel is rótt a hibákat. Ezután maga Megyinszkij kapta a megbízást a legérzékenyebb,

11. osztályos tankönyv megírására. Ez váltott ki 2023-ban meglehetősen vihart a magyar sajtóban 1956 szovjet típusú értékelése miatt.

Ezekben az években az elnök személyesen is többször publikált orosz történeti tárgyú cikkeket.

2021-ben az ukrán ún. őshonos törvényre reagáló cikkét így elemeztem a *Szép Szó* hasábjain: „Szerintem saját doktrínát hirdetett meg, ami párhuzamosan történt az új nemzetbiztonsági stratégia publikálásával. Történészként déja vu érzésem van. A XVII. században történt ilyen, amikor Alekszej Mihajlovics cár és Nyikon pátriárka megalapozta Ukrajna kvázi visszacsatolásának programját és ideológiáját. Az analógiát nem abban látom, hogy Putyin újból a nagy pravoszláv birodalmat akarja megalapítani, de a szövegben többször hangsúlyozza, hogy az orosz, az ukrán és a belorusz az egy nép.”¹ Ebből – utólag nézve – szinte logikusan következett a 2022. február 24-i „speciális hadművelet”, ahogy az is, hogy legutóbbi elnöki beiktatását követő első elnöki rendelete a történelmi emlékezetéről szóló ukáz volt 2024. május 8-án. Az ukáz kimondja az állam fokozottabb szerepvállalását a történelmi emlékezet alakítása terén, és Oroszországot önálló civilizációként határozza meg.

Hosszú út vezetett idáig. Vlagyimir Putyin elnöki megbízatása elején még csak tanulta a történelmet. Andrej Szaharov történészakadémikus, az orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetének akkori igazgatója mesélte, hogy az elnök meghívta az orosz tudomány, ha jól emlékszem, nyolc képviselőjét egy síparadicsomba. Andrej Nyikolajevicset egyedüli történészként. Ott minden este ki-ki beszámolt a saját diszciplínájáról, Szaharov akadémikus az orosz történelemről. (Persze, síverseny is volt, amit Putyin nyert meg, Andrej Nyikolajevics, hajlott kora ellenére, harmadik lett.)

* * *

1 Lásd: https://nepszava.hu/3133166_putyin-tortenelemleckeje

Az új tankönyvekkel gyakorlatilag párhuzamosan vetődött fel az új akadémiai Oroszország-történet megírása is. Először 2012-ben olvastam arról, Jurij Petrovnak, az OTA Oroszország Története Intézetének igazgatójának egyik interjújában. Az első kötetek végül 2024-ben jelentek meg a „Nauka” kiadónál, de ekkor egyszerre 8 könyv is. Közöttük a 16. századról szóló kötet is, két részben. A híradások továbbra is 20 kötetről, de immár 30 könyvről, több mint 400 szerzőről, és arról szólnak, hogy az utolsó kötet napjaink történetét is tárgyalni fogja. Minthogy az előzetes tervekkel ellentétben a kötetek csak 3000-3000 példányban jelennek meg, reprezentatív kiadásban és igen borsos áron (egy könyv több mint húszezer forintnak megfelelő rubelbe kerül), már bejelentették a jövőbeni internetes hozzáférés lehetőségét is. A sorozatot Putyin elnök 2022-ben, az Orosz Nemzeti Egység ünnepén ajánlotta az új generáció figyelmébe.

Nem kétséges, nem volt/nincs könnyű dolga Jurij Petrov főszerkesztőnek és szerkesztőtársainak. És nem csupán a több száz tudós munkájának összefogása miatt. A sorozat nemcsak az emlékezetpolitikai, de a valóságos harc körülményei között készül és jelenik meg, ahol az állam a megrendelő. Nincs még rálátásunk a sorozat egészére, de azt tudjuk, hogy a birodalmi nézőpont és hazafias büszkeség nem idegen az orosz történetíróktól: jószérivel a 19. századi „államjogi” iskola óta ez az orosz historiográfia fősdra. E tekintetben a történészek többségének nem kell erőszakot tennie magán: a hatalom és a szakma értékkritériumai itt hasonlóak.

Nem tudni, hogy a 16. századi történet kapcsán volt-e valamilyen megrendelői elvárás, de aligha. Elégszer megszondázták már a közvéleményt és hiába állítottak neki 2016-ban szobrot Orjolban, hiába követelték sokan, hogy akasszák le a Tretyakov Képtár falairól Ilja Repin híres festményét a cár fiúgyilkosságáról, s hiába helyezte el a saját virtuális panteonjában Putyin elnök a novgorodi ezeréves emlékmű előtt Ivan Groznijt, a személye ma is annyira megosztó, hogy kár lenne erőltetni ismét a kultuszát.

A kötet bemutatóján az egyik szerkesztő egyértelműen leszögezte, hogy „itt nincsenek gonosztevők és hősök”, s a szerzők ehhez is tartják magukat. A IV. Iván megítélése szempontjából legfontosabb fejezeteket író Borisz Florja akadémikus és Andrej Pavlov roppant csínján bánik a jelzőkel. Előbbi az ún. „reformidőszakot”, az utóbbi az ún. „opricsnyinát” a lehető legtárgyilagosabban, a modern szakirodalom valamennyi lényeges képviselőjének véleményét felvonultatva tárgyalja. A tények (beleértve a terroridőszak, az opricsnyina véres kegyetlenségeit, IV. Iván uralkodásának tragikus végső krízisét) és vélemények rideg felsorolása azonban nem nélkülözi a koncepciót. A IV. Iván uralkodásának első és második fele közötti mély, historiográfiai közhelynek számító, különbség majdhogynem két alternatíva létét is jelenti a könyvben. Hasonlatosan ahhoz, ahogy az orosz historiográfiai tradícióban Novgorod és Moszkva küzdelme a „demokratikus” és önkényuralmi modell közötti küzdelemként konstruálódik az orosz történelmi gondolkodás egy markáns irányzatában, úgy itt az ún. Izbran-naja Rada (Kiválasztottak Tanácsa) és a cár terroruralma az opricsnyina idején is két kibontakozási utat igyekszik felvázolni. Az egyik lenne a bizonyos korlátokat feltételező, szinte „rendiesnek” tűnő fejlődés, a másik meg az autokratikus, melyről tudjuk, hogy végül győzedelmeskedett s ez adná IV. Iván uralkodásának korszakos, ám negatív jelentőségét az orosz történelemben.

A hatalmi korlátok („ellensúlyok”) valóban jót tettek volna az orosz fejlődésnek, ám a 16. századi orosz valóságban nem támasztotta alá őket mély társadalmi hagyomány. Számomra problematikus a kötet alcíme („Az egységes orosz állam létrehozása”) is. Ez összefügg a periodizáció kérdésével. A kötet szerkesztői maguk jelzik, hogy valójában a „hosszú” 16. századi Oroszország lenne az igazi értelmezési keret, ám az ő könyvük – nyilván technikai okokból – a „rövid” 16. századról szól. Mert az egységes orosz állam kialakulásának kezdete még az előző században uralkodott III. Iván nevéhez köthető, míg a „IV. Iván századát” valójában a 17. századi eleji, ún. „zavaros

időszak” zárja le, amely éppen, hogy nem az egységes államról szól. Szerencsésebbnek találtam volna tehát, ha a kötet „Az autokratikus állam létrejötte” alcímet kapta volna, amellyel jobban elhelyezhető lett volna a kor az orosz történelem egész folyamatának kontextusában.

IV. Iván tehát a 21. századi orosz szintézisben se nem a Pavel Lungin 2009-es filmjében, a „Cárban” láttatott vallási örültnek, se nem Eizenstein „Rettegett Ivánja” első részének szigorú, ám igazságos uralkodójának képében jelenik meg. Az Oroszország húszkötetes történetének e fejezete valójában a legjobb pétervári (leningrádi) pozitivista hagyományok, a szigorú ténytudás jegyében íródott. Nem véletlenül volt tanítványa Andrej Pavlov a híres szovjet/orosz opricsnyina-kutatónak, nekem is mesteremnek, Ruszlan Szkrinnyikovnak.

Történészsors diktatúra idején – Anna Pankratova kommunista mártíromsága

A „Pankrátova”. Így becézték a nálam eggyel idősebb kollégák azt a háromkötetes tankönyvet, amelyet négy szerző írt, de Anna Pankratova szerkesztett. Ebből tanulták a leendő történészek Oroszország és a Szovjetunió történetét az egyetemen az 1950-es években. Jobb híján – tegyük gyorsan hozzá –, mert azt valójában a szovjet középiskolások számára készítették, de nálunk a felsőoktatásban is megtette, az egyetlen magyarul hozzáférhető Oroszország történet ugyanis még 1943-ból való volt, épp indexen.

A filozófusok hajói

De Anna Pankratova nem csak elhíresült összefoglalása okán érdemel figyelmet. A sztálini kor achetipikus történésze, egyzsersmind dolgos szovjet nője volt.

Persze, mi számít tipikusnak egy diktatúrában, még ha proletár jelzővel is van ékesítve? Egyszerűen szólva az, hogy nem könnyű benne a historikusok dolga. Nagyon nem könnyű, sőt életveszélyes. Már a kezdet kezdetén, 1922–23-ban felpakolták pár hajóra a régi professzori gárda nevesebb képviselőit, elsősorban filozófusokat, de történészek is voltak közöttük, és Németországban kitették őket. Egyébként állami költségen, elsőosztályú kabinokban, igaz, csak a legszükségesebb holmikkal és 20 dollár készpénzzel (ha volt nekik). Ha meggondoljuk, ők

még jól is jártak, mert életben maradtak és külföldön sokan jelentős pályát futottak be. Trockijnak tulajdonítják azt a megjegyzést, hogy végül is le is lőhették volna őket.

És valóban, az 1920-as évek végének ún. „monarchista történészek összeesküvését”, az „akadémiai ügyet” már nem „proletár humánummal” kezelték. Az érintetteket – több mint száz embert – ezúttal nem alapvetően Nyugatra, hanem Keletre küldték. Bár őket sem végezték ki, de a száműzésbe sokan belehaltak. A leningrádi akadémiai intézeteket roppantották ezzel meg, amelyekben még mindig a forradalom előtti történészek vitték a prímet. Köztük sokan a legnagyobb orosz historikus, Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij tanítványai, maguk is nagy tudósok, mint a fővádlott, Szergej Platonov akadémikus. A másik kiváló történész pedig Jevgenyij Tarle volt, aki később meglehetősen ismert lett könyvei révén a magyar olvasók számára is. Pár év múlva, a „nagy terror” idején a mai orosz főlevéltáros, Andrej Artyizov 1998-as számítása szerint több, mint száz szovjet történész veszett oda. És akkor még a „kozmozopolitizmus elleni harc” áldozatairól nem is beszéltünk.

Akik túléltek, beálltak a sorba, felhagytak a „burzsoá objektivizmussal” és visszatérhettek a tudományba. Csak a „Pankratova” középkorról szóló első kötetét kell összehasonlítani a harmadikkal, a Szovjetunió történetével, hogy kiderüljön a szakmai színvonalbeli különbség a szintén száműzött Szergej Bahrusin által írt első és az Anna Pankratova által összeállított utolsó között. Tehát a szovjet történészek régi és új nemzedéke között.

A délceg trockista

Szigorúan nézve Anna Pankratova még a forradalom előtti iskolához tartozna, mert akkor végezte iskoláit. Egyébként 15 éves korától maga taníttatta magát, támogatta anyját és testvéreit és végül az odesszai egyetemet is elvégezte történelem szakon. De mire elvégezte, jött 1917 és a baloldali eszerek között, majd a földalatti mozgalomban találta magát. Vadászták rá a fehérek

és a franciák is, mesélik, hogy egyszer a matrózoknak tartott lelkesítő beszédébe belealudt, annyira kimerült volt.

Aztán pár év pártvonalon az Urálban, majd felveszik a kor első számú történésze és kultúrpolitikus, Mihail Pokrovszkij által vezetett Vörös Professzúra Intézetbe. Pokrovszkij eredetileg szintén Kljucsevszkijhez járt, de hamar rátalált a marxizmusra, a „hősi korszak” elhivatott képviselője volt, aki hitte és tanította világforradalmat és a marxista dialektika alapvetéseit kívánta érvényre juttatni az orosz történelem tanulmányozásában (is). Célja az új, marxista szovjet történésznemzedék kinevelése volt – párhuzamosan a régiek kiszorításával, felszámolásával.

Anna Pankratova tehetséges, elhivatott és ambiciózus tanítványnak bizonyult, megjelentek első, gyártörténeti publikációi és hamarosan mestere jobbkezévé nőtte ki magát. Töretlenül haladt előre a szakmában – és magánélete is csábítóan alakult. Megismerkedett a nála két évvel fiatalabb, szintén ott tanuló Grigorij Jakovinnal, aki nemcsak jóképű, „igazi szívtipró” volt, hanem nagy tudású, sokirányú érdeklődésű (még jogosítvánnyal is rendelkezett!), briliáns elme. Nagy szerelem volt. Anna így ír erről titkos naplójában:

„1923. november 1. (éjjel). Épphogy csak elváltunk, és én, mint a madár, a szobámba röppentem, valószínűtlenül, esztelenül, fékezhetetlenül boldogan.

Miért szeretlek én annyira – kérdezte ő –, miért tölt el örömmel, ha téged látlak?

Ez igaz? – kérdeztem, még nem mertem hinni, de már éreztem, hogy előnt az öröm tüze.

Álltunk a lépcsőn, és pártügyeinkről mesélt nekem.”

Most tegyük félre a kínzó forráskritikai kérdést, hogy a diktatúrák korában mennyire maradhatnak „titkosak” a magánnaplók, koncentráljunk csak arra, hogy a szerelem és párt kéz a kézben járt Anna és Grigorij esetében. Megesküdtek és 1925-ben megszületett Maya. A házaspárt Németországba

és Franciaországba küldik tanulmányútra, majd Leningrádba oktató-felvilágosító munkára.

Árulások

Az események innentől váratlan fordulatot vesznek.

- Az Októberi Forradalom 10. évfordulójára időzítve a baloldali ellenzék tüntetést szervez Leningrádban. A trockisták egyik meghatározó alakja Grigorij Jakovin.
- Pankratova novemberben nyilvános taggyűlésen vádolja meg férjét elhajlással, megszakítja vele a kapcsolatot és Moszkvába helyezteti vissza magát.
- Decemberben Jakovint kizárják a pártból.
- 1928 októberében letartóztatják, majd decemberben három év közép-ázsiai száműzetésre ítélik.
- 1929-ben Pankratovának, elmondása szerint, „az a gondolata támadt, hogy ráhasson Jakovinra [...], ezért elutazott Taskentbe, ahol az börtönben volt. 3-4 napot töltöttek együtt egy szállodában, de a beszélgetésük után rájött, hogy ellenségek, s ily módon, a kapcsolat megszakadt”.

Jakovin legközelebb 1933-ban tesz kísérletet, hogy lányával felvehesse a kapcsolatot. Pankratova ezt megakadályozza, mondván, „szörnyen szerettem volna, hogy ő ne legyen trockista. Nem a saját életem miatt, hanem, hogy a lányomnak ne trockista apja legyen.” Telnek az évek, Jakovin hol a Dél-Urálban, hol Kirgizisztánban tölti büntetését, de sehol nem tudják megtörni. Továbbra is elszántan hirdeti nézeteit, elvtársait soha ki nem adja, még tiltakozó éhségsztrájktól sem riad vissza. Egyyszer Moszkvába szökik, hogy lányával találkozzon. Felesége az erről szóló táviratot bemutatja az NKVD-nek, a volt férjét a város határában visszafordítják, 1938-ban agyonlövik.

Maya, aki nem az apja, hanem Pankratova nevéen lett később szintén történész, felnőttként azt írta, hogy ésszel ugyan érti, de lelkileg sosem tudta megbocsátani anyja tettét.

A politikai „kellemetlenségektől” így sem tudott Pankratova menekülni. 1930-tól kezdik felemlegetni eszerista múltját és jobboldali elhajlással is vádolják. A halálos beteg Mihail Pokrovszkij védi meg kedvenc tanítványát a Központi Bizottság valamennyi titkárának postázott levelében. 1936-ban azonban már nem él Mihail Nyikolajevics és a trockista-zinovjevista „összeesküvés” kapcsán Pankratovát egy évre kizárják a pártból. Ő így védekezik: „elvesztettem elővigyázatosságomat, hittem az emberekben és az éberségem letompult [...]. A hibáim az organikus defektusomból származnak: nem vagyok képes felismerni az elmaszkírozott ellenséget.”

Állásából is kiteszik, a családi legendárium szerint összeroppan és öngyilkosságot kísérel meg. Pár hónap múlva Szaratovba küldik az ottani egyetemre tanítani, kislánya Moszkvában marad a nagymamával, Pankratova távol Mayától, de legalább él.

Az itt töltött évek bekerültek az egyetem annaleseibe: ma is elismerő szavak olvashatók oktatói, oktatásszervezői munkájáról. Itt kezdődnek a *Szovjetunió története* tankönyv munkálatai. 1939-ben visszatérhet Moszkvába és részt vehet a mentora elleni kampányban. „Az M. N. Pokrovszkij antimarxista történeti koncepciója ellen” című könyv első tanulmánya fűződik a nevéhez, amely más egykorvolt tanítványhoz hasonlóan megsemmisítő bírálatban részesíti jótevőjét.

Sztálin a történetírást is a maga képére formálta, amelyben már nem volt helye a „romantikus idők” tanúinak, a lenini gárdának. Pankratova követte a párt új irányvonalát. Ez elvileg nem számított bonyolult feladatnak, mert Sztálin gyakran nyilvánkozott történelmi kérdésekben (is) és az SzKP(b) rövid tanfolyamának 1938-as megjelenése után adva volt a sorvezető, ám a gyakorlatban a citátumok ádáz csatája folyt az egyes rivális történészklিকে között.

„Sztálin bácsi jó bácsi volt?”

A Honvédő Háborúval végérvényesen diadalmaskodott a honvédő történet szemlélet. A nemzeti egység, nemzeti nagyság lettek az új hívószavak. Anna Pankratova a maga szívós és önfeláldozó módján a háború és szörnyű nélkülözések idején is tette dolgát. Egyik fő szervezője volt az *Orosz diplomácia története* című, presztízskérdésnek tekintett többkötetes összefoglalásnak, s kétéves alma-atai evakuációja közben moszkvai, leningrádi kollégákkal, illetve fiatal kazah történészekkel 1943-ra létrehozták *A Kazah SZSZK története* című monográfiát. Ennek első kötetét először Állami Díjra terjesztették fel, majd betiltották. Pankratova hosszan és elkeseredetten hadakozott az igazáért, ugyanis még mindig komolyan vette Lenin téziséét arról, hogy a cárizmus a népek börtöne volt. Ekkorra azonban már nacionalista elhajlásnak számított, ha kazahok oroszok elleni népi felszabadító harcairól írtak. Az „ügyet” Pankratova egy idegösszeroppanással megúsza, a kazah tanítványa később rosszabbul járt (Kolimára került). A kazahok azóta is rendkívül nagy becsben tartják Anna Pankratovát.

Minthogy minden fontos „elvi” kérdésben kikérte a pártvezetés véleményét, és mindig megbízhatóan és odaadással teljesített, Pankratova a háborút követően a „legkidekoráltabb” orosz történésznek számított, a nők közül pedig vitathatatlanul első. Akadémiai levelező, majd rendes tag, számos más akadémia (köztük a Magyar) tagja, az Orosz Történészek Nemzeti Bizottságának elnöke, a Legfelsőbb Tanács Elnöksége és a párt Központi Bizottsága tagja, kétszer kapja meg a Munka Vörös Zászló Érdemrendet, valamint egyszer-egyszer a Sztálin-díjat és Lenin Rendet.

1953-ban rábízta a központi történész folyóirat, a *Voproszi Isztorii* vezetését és a XX. kongresszuson ő is beszédet mondott (szintén a személyi kultuszt bírálva). Sőt, rögtön utána Leningrádba küldik, hogy az ottani értelmiségnek ő értelmezze az új irányt. Három nap alatt 9 előadást tartott kb. 6000 embernek és ezek során 825 írásos kérdést, hozzászólást intéztek hozzá (töb-

bek között ilyet: „Mit mondjak a gyerekeknek, ha megkérdezi: – Mámocska, akkor most Sztálin bácsi jó bácsi volt?”)

Pankratova a kérészéletűnek bizonyuló desztalinizációs irányvonalnak megfelelően törekszik helyt állni a *Voproszi Isztorii* élén is. Főleg helyettesének, Burdzsalovnak köszönhetően a folyóirat sikeresen igyekezett a pártorgánus stigmájától megszabadulni és valóságos tudományos orgánus lenni. A központi pártapparátus részéről azonban éppen emiatt nyilvános bírálatok érik a lapot.

60. születésnapját nagy ünnepség keretében tartják meg az SZTA Történettudományi Intézetében, 1957. február 21-én. Március 6-án Pankratovát behívadják a Központi Bizottság Titkárságára, felelősségre vonják, hamut szór a fejére, formailag a helyén hagyják, de a helyettesét leváltják. Másnap szívrohamot kap, május 26-án meghal. Még megéri férje rehabilitálását.

Lehet másképp?

Ha munkásságát mérlegre kell tenni, akkor nem tudok találobbat mondani a kortárs Dmitrijev professzornál: „Ő, természetesen, elsősorban társadalmi-felvilágosító munkásságot végzett, a tudós-történetési teljesítménye igencsak szerény. Ám mégis van. »Az SzSzsZR proletariátusának történetéről« szóló tanulmánykötetek és »A 19. századi munkásmozgalom Oroszországban« forráspublikációi sokáig hasznosak lesznek még.” Ez utóbbiban azért egyáltalán nem vagyok olyan biztos, de a lényeg nem is ez.

A lényeg az, hogy Anna Pankratova hazájában és szerte a világban (nálunk is,) egy velejéig hamis, mert politikavezérelt történet szemlélet, mondhatni az „alkalmazott történettudomány” „arca”, propagátora volt. A minden tudomány alapjának tekinthető szabad gondolkodásnak, a kételkedésnek még a vágya sem fogalmazódott meg benne. Ezért, ugyan lehet, hogy tényleg jószágos, segítőkész, tettekre kész ember volt – ahogy a visszaemlékezések leírják –, de a szakmájának többet ártott,

mint amennyit segített, hiszen maga deklarálta, hogy számára a mindenkori pártdirektívák az elsődlegesek. A párt az első, a forrás a második.

Mindazonáltal inkább tartom áldozatnak, mint bűnösnek. Tipikus történezsors az övé a sztálini korszakban. Szinte minden kollégájának élete egy (rém)regény. Mindenki megjárta a hadak útját, mindenkit megfélemlítettek, megszaroltak és bedaráltak. Anna Pankratova tragédiája, hogy ő ráadásul még mélyen hitt is a rendszerben. Nyomasztó érzés utólag is végigkísérni kálváriáját, ahogy önfelelmesítő módon mindig igyekszik megfelelni a Pártnak, miközben a Párt nem felel meg saját magának, buzgón alkalmazkodni az új irányvonalhoz, miközben mindenki azt hiszi, hogy még a régi van érvényben. Végül is, aki kiismerte magát a permanens frakcióharcokban, az állandóan változó direktívákban, az kiérdemelte, hogy megússza.

Könnyen mondhatnánk, hogy Pankratova mindezt karrierokokból tette. Hát, szép kis karrier az övé, egy öngyilkossági kísérlettel, két infarktussal, több idegösszeomlással, egy egyedül nevelt gyerekkel és egy feláldozott férjjel, élete egyetlen szerelmével, a saját démonjaival folytatott életfogytig tartó harccal. Igen, karriert futott be, tehát életben maradt, ő és a kislánya.

Lehetett volna másképp csinálni? Nem túlteljesíteni? Egy másik út Grigorij Jakoviné, a nálánál sokkal tehetségesebb értelmiségié, aki nem kötött kompromisszumot a hatalommal és inkább a halált választotta. Nyitva hagyom ezt a kérdést. Én nem egy „igazi” diktatúrában szocializálódtam, ezért ezt majd döntsék el azok a történészek, akiket egy újtípusú diktatúra (autokrácia, vagy nevezzük, aminek akarjuk) választásra kényszerít.

A magyar történelem optimista mérlege – Huszonöt éves a Magyar Századok¹

Akármilyen különös, de a Hóman–Szekfű-féle két világháború közötti *Magyar történetet* követően 2000-ig nem állt elő a magyar történettudomány sokkötetes összefoglaló szintézissel. Az ún. „akadémiai tízkötetes” Magyarország-történet lett volna hivatott ezt az egyre inkább kínossá váló űrt pótolni, és az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek végéig meg is jelent nyolc kötet belőle, ám a rendszerváltás elsodorta a „hivatalos”, „marxistának” mondott historiográfia nagy vállalkozását.

A magyar államalapítás millecentenáriumi ünnepei azonban váratlanul lehetőséget nyújtottak alternatív megoldásokra. A hirtelen keletkezett ideológiai és historiográfiai vákuumba így tört be a *Pannonica Kiadó*, amely az akadémiai intézményrendszertől elszakadva, önállóan és önerőből, piaci alapon hozta létre a maga tízkötetes magyar történetét. Ez nagy előnynek számított a hagyományos, erősen hierarchikus és kölcsönös kezességi közösségekbe tömörült történész céhben. Nem függünk senkitől, nem tartoztunk semmilyen klikkhez vagy struktúrához, és nem tartoztunk elszámolással senkinek (Legfeljebb a Millenniumi Emlékbizottságnak, amelytől egy nem túl jelentős egyszeri támogatást kaptunk.)

Természetesen nem műkedvelő történészek dilettáns, piacorientált vállalkozásáról volt szó. Mind a tíz kötetet kipró-

1 Ez a cikk „kakukktójás” a kötetben, de „nemruszista tevékenységem” egy számomra igen jelentős vállalkozásáról szól.

bált tudósok, egyetemi oktatók írták, ám jellemzően a fiatalabb vagy az ún. „középnemzedékből”. Ez lehetővé tette, hogy már az új évezred kíváncslaira reflektáló új feldolgozási formát, módszert és szemléletet képviseljen az összefoglalás. Tehát az unalmas, régivágású politikatörténet, eseménytörténeti leírás helyett a komplex, a totális történeti narratívára tegyünk kísérletet, először századok szerinti bontásban tárgyalva a magyar történetet.

Vegyük sorra, hogy a 20. század búcsúzó évében milyen képet festett a *Magyar Századok* hazánk múltbéli történetéről. Milyen volt víziója annak ezer évéről?

„Vér és könny áztatta...”

A sorozat első kötete, *A tizenegyedik század története* már 1999-ben megjelent, Kristó Gyula tollából. A sorozat szerkesztője – e sorok írója – tőle, mint idősebb, nagytekintélyű pályatárstól kapta munkája során a legtöbb segítséget. Nem utolsósorban azért, mert könyve valóban szakított minden addigi tárgyalásmóddal és a 11. századról, szinte paradox módon, egy „szociológiai” megközelítésű összegzést adott. Mint minden kötet szerzője, ő is megvonta a század mérlegét: „A 10. században még úgyszólván csak keleti értékeket felmutató ország a 11. századtól politikai értelemben a nyugathoz igyekezett igazodni, az országépítés lehetséges mintáit onnan vette át. Ugyanakkor még megannyi szál kötötte a kelethez [...]. A tét nagy volt. Egy népnek kellett feladnia korábbi megszokott életmódját, hitét. A többség elvesztette létbiztonságát, féltve őrizte szabadságát, a világról alkotott képét. A jövő sikerének útját, amit az ország életképessége, a nép megmaradása jelentett, vér és könny áztatta [...]. Ha egy nyugati a 11. században az országba jött, feltesszük, hogy nem érezte igazán otthon magát. De talán nem is kerítette hatalmába a teljes idegenség érzése. Magyarország már kilépett a kelet, a steppe világából, de még nem érkezett meg nyugatra. Úton volt oda, de ez út igen hosszúnak bizonyult.”

A Makk Ferenc írta *A tizenkettedik század története* című kötet ennek az útnak egyik első állomását követte nyomon, amikor az előző században uralkodó állattenyésztés súlyát már elérte a mezőgazdaság és Abu Hamid arab kereskedő szerint „Magyarország egyike azoknak az országoknak, ahol a legkönnyebb és a legjobb az élet”. Mégis: a Szent István idején a szabad emberek 90%-os aránya a 12. század végére 10%-ra csökken. „Az ország a szabadok társadalmából a szolgák társadalma lett”. A becslések szerint az ország területének a század második felében a 70%-a a királyé volt, akinek így nyugati szemmel igen nagy hatalom összpontosult a kezében. A Magyar Királyság a kelet-közép-európai régió vezető hatalmává vált, amelynek nagyhatalmi jellegű, birodalmi törekvései egyre erőteljesebbek lettek. „A Szent István-i rendszer azonban a korszak végére kimerítette forrásait, válságba jutott, jelentős mértékben megindult a lebontása.”

„Romlás és épülés”

A korábbi közvélekedés és bizonyos mértékben a szakma számára is újszerű végkonklúziókra jutott *A tizenharmadik század története* című kötet szerzője, Almási Tibor. A 13. századot, részben okkal a tatárjárás miatt, szokás volt a romlás századának tekinteni. Almási Tibor szerint azonban célszerűbb mindezt „a romlás és épülés különös kontrasztjaként” látni, ugyanis a gazdaság és a társadalmi átalakulás tekintetében a század sikertörténetnek mondható. És igaz ugyan, hogy „az izmosodó magánhatalmat mind nehezebb volt mohóságában, önkényében és erőszakosságában féken tartani”, ám az Árpádok hatalmának hanyatlása az országlakosok erőgyarapodásával és szabadabb életlehetőségeinek megnyílásával párhuzamban – sőt következtében – ment végbe. Magyarország gyors ütemben haladt azon a pályán, amelyet Nyugat-Európa másfél-két évszázaddal korábban bejárt. E közegeben olyan jelenségek váltak meghatározóvá, mint a gazdálkodói érdekeltség, az

áru, a pénz, a piac és a város, vagy mint a nemest, a parasztot s a polgárt megillető egyéni és kollektív jogok érvényesülése. Magyarország berendezkedése a 13. század során vette fel azokat a szerkezeti kereteket, amelyek több évszázadra feltételt teremtetek a királyság és lakosai gyarapodására jogokban, anyagi és szellemi javakban egyaránt.

E felfelé ívelő pálya nem tört meg a következő században sem. Ahogy *A tizennegyedik század történetét* jegyző Bertényi Iván írta, olyan időtálló folyamatok zárultak le ekkor, mint a nemesség és a szabad költözésű jobbágyság kialakulása, vagy született meg ez ősiség intézménye. Az ország szerencséjére a század jelentős részében két nagy formátumú uralkodó, Károly Róbert és Nagy Lajos ült a trónon. A Károly Róbert által megszilárdított királyi hatalom aktív külpolitika kezdeményezésére is képes volt, s így az 1330-as évektől Lajos haláláig hazánk elsőrendű európai nagyhatalomnak számított. Nemzetközi politikai súlyához kulturális téren is méltónak mutatkozott: ezt tanúsítják az építkezések, a freskófestészet fennmaradt emlékei vagy a *Képes Krónika* illusztrációi. Magyarország tehát a 14. században nemcsak a kor színvonalán álló ország volt, hanem vezető helyet vívott ki magának a korszak Európájában.

Ez a vezető, ha nem is nagyhatalmi helyzete a következő század legnagyobb részében is fennmaradt, amint azt Draskóczy István *A tizenötödik század története* című kötetben megállapítja. A Magyar Századok azonban nem mechanikusan, naptár szerint határozta meg egy-egy század időkereteit. Így történt ez a 15. század esetében is, amelyet „hosszú” századként kezeltünk, s amelynek folyamatai valójában 1526-ban zárulnak le. S ha ekként nézünk rá, akkor igen kétarcúnak tekinthetjük. Nem egyszerűen Zsigmond király, a Hunyadiak, János és Mátyás és a magyar reneszánsz kora, de az elhatalmasodó török fenyegetése is, amely a mohácsi vészhez vezetett. Addig a jobbágyság jórészt kedvező körülmények között élt, nőtt a városok száma, virágzott az ipar, a kereskedelem, az oktatás. Ám a 15. században nemcsak a keleti birodalom, de Európa is megváltozott. Növekedett a népessége, gyarapodtak a városok, több él-

miszerre volt szükségük. Erre térségünk úgy válaszolt, hogy a nagybirtokosok fokozták a jobbágyság terheit és bekapcsolódtak az árukereskedelembé. Ez vezetett ahhoz, hogy 1514 előtt kimondták a jobbágyság röghözkötését. Ezzel élesen kettévált Nyugat-, illetve Kelet-Európa fejlődésének iránya is, s Magyarország jónéhány évszázadra az utóbbi részét alkotja majd.

„Mózes csipkebokra”

A 2000-ben még huszonéves Pálffy Géza az addig uralkodó diskurzus ismeretében meglepően optimista képet festett Magyarországról *A tizenhatodik század története* című részben. Nem tagadta, természetesen, hogy a 16. századot még jogosabban, mint a 13. századot, keresztelték el a „romlás századának”. Buda elfoglalását, az ország három részre szakadását okkal tartották és tartják a nemzet tragédiájának: Magyarország sorsáról immár elsősorban Isztambulban és Bécsben döntöttek. Ezért a század mérlege elsősorban negatív: a település- és kolostorhálózat felmérhetetlenül károsodott, az abszolút népességszám félmillióval csökkent, s ekkor kezdődött el a magyarság kisebbségbe kényszerülése a délszláv és román lakossággal szemben. Ugyanakkor „Közép-Európa saját biztonsága és élelemellátása érdekében a magyar királyságra mint előretolt bástyára és éléskamrára volt rászorulva... A három részre szakadt ország összességében meghatározó része maradt Európának és a keresztény kultúrkörnek. A kényszerpályákkal teli útkeresés tehát csaknem elérte mindazt az eredményt, mely a két világbirodalom határvidékévé vált Magyarország szorult helyzetében egyáltalán lehetséges volt.”

És történelmünk fősodra ebben a mederben folyt tovább a 17. században, amelyről Ágoston Gábor és Oborni Teréz írt. A kortárs Bethlen Miklós szavaival: „mióta Magyarországon Magyarország felett a két, úgymint a napkeleti és napnyugati imperiumok között fegyverkezés vagyon, de mégis a dolog el nem igazodott, ég, mint Mózes csipkebokra, de meg nem

emésztethetik; sem napkelet egészen el nem foglalhatta, sem napnyugot egészen meg nem tarthatta[...].” Ez a század a vál-ságok, háborúk és pusztító járványok kora mindenütt Európá-ban, de nálunk él egy hősi kép is a bajvívó végvári vitézekről. A töröktől való megszabadulást is végül ez a század hozta: Habsburg-vezetéssel ugyan, de a „korabeli magyar társada-lom és gazdaság erőn felüli – és kellően még számba nem vett – tehervállalásával és támogatásával”. Országrészek közötti különbségek és hasonlóságok szétválasztó és eggyé forrasztó jelenségek sokasága színesi a 17. századot.

„Elég egyetlen pillantást vetnünk valamely történelmi at-lasz lapjaira ahhoz, hogy észrevegyük, milyen alapvető a kü-lönbég a 17. és a 18. századi Magyarország között”. Ezzel a megállapítással kezdi ifj. Barta János *A tizennyolcadik század története* című kötetet. Véget ért az ország szétszakítottsága, s ugyan tartósult és megszilárdult az idegen uralom Magyar-országon, de az az abszolutizmus és felvilágosult abszolutiz-mus keretében történt. „Összességében ez a század pozitív irányban mozdította el hazánk sorsát. Hatását sorsdöntőnek is nevezhetnénk, hiszen a kora újkor kezdetén hazánkra kénysze-rített fenyegető alternatíva kedvező megoldását hozta. Magyar-országon a 17. század végéig nem múlt el annak veszélye, hogy egy, az európai fejlődéstől idegen keleti hatalom kebelezi be, maradandó torzulást okozva sorsának további alakulásában.” Barta János végül úgy summázta mondanivalóját, hogy a 18. század a „kortársakat hatalmába kerítő pesszimizmus ellenére kedvező, továbbhaladásra alkalmas örökséget hagyott a követ-kező évszázadra”.

„A 19. századé a pálma”

És az új, a 19. század nem cáfolt rá erre a várakozásra. Sőt, a róla szóló kötet szerzője, Csorba László, legfeljebb a 11. századdal tudta összemérni: „Melyik a legsikeresebb magyar évszázad? Gyarapodásban, győzelemben, eredményekben a leggazda-

gabb? Ha Szent Istvánét nem számítjuk, aligha kérdés, hogy a 19. század nyerné el a pálmát. Ebben a tíz évtizedben hatalmasabbat fordult az ország kereke, mint a megelőző nyolcvanban. Kibontakozott a polgárosodást megalapozó reformkor, győzött a parlamentáris államot megteremtő forradalom, veresége ellenére is összekovácsolta a nemzetet a szabadságharc, kiépült a modern piacgazdaság és a polgári társadalom. Megalkotta életművét Széchenyi és Kossuth, Petőfi és Arany, Liszt és Munkácsy.” A szerző mindezek ellenére nem siet a világ haladásának élvonalába helyezni a dualista Magyarországot, mert „miként az európai periféria számos más országa, Magyarország is egyszerre mutatta a fejlett és elmaradott ország szimptomáit, s bár a birodalmon belül a Lajtán inneni világ relatív elmaradottsága megmaradt, a századfordulóra a magyar területek dinamikusan fejlődő agrárországgá szerveződtek.” Ám az előző századforduló népszámlálási adatai szerint a Magyar Királyság – Horvátországot nem számítva – lakosságának már csak 51,4%-a számított nyelv és hovatartozás szerint magyarnak, s e történelmi tény jelentős mértékben előrevetített az ezt követő évszázad traumáit is.

Mármost, ha összehasonlítjuk a diadalmas 19. század történetét a 20. századi magyar történelemmel, akkor még inkább felértékelődnek vívmányai és eredményei. Ahogy *A huszadik század története* szerzőpárja, Gergely Jenő és Izsák Lajos megállapítja: „A 20. századi magyar történelem politikai, állami, katonai stb. szempontból sokkal inkább a kudarcok és tragédiák, semmint sikerek története. A lakosság egyharmada nemzeti államán kívülre, idegen impérium uralma alá került. Magyarok százezreit hurcolták el, gyilkolták le, kínozták meg, zárták táborokba, üzték el és telepítették ki szülőföldjükről. Idegen hatalmak korlátozták, sőt felszámolták a maradék állam szuverenitását. Mégis, az ezeréves magyar államiság utolsó századáról is elmondható, hogy a magyarságban a megmaradás és élni akarás erősebbnek bizonyult, mint annak veszélyei.” A 2000 elején írt kötet igazán heppiendszerű összegzéssel zárul: „Tragédiákat, háborús pusztítást és pusztulást, az örök vesztes sze-

repét végre maga mögött hagyva, a 20. század végére egy olyan Magyarország kéredzkedhet(ett) az európai nemzetek gazdasági, politikai és katonai közösségébe, amely nemcsak ezeréves idetartozása jogán, hanem saját teljesítménye alapján bizonyult erre méltónak.”

„Ezer éve Európában”

A kötet végén okkal idézték az első Orbán-kormány programjának „Ezer éve Európában” fejezetét: „Magyarország polgárai európai polgárok. Ezer éve otthon vagyunk Európában. Az unióhoz való csatlakozás fő kérdése az, hogy a belépésig sikerül-e egy valóban polgárosult, az unió lehetőségeit kihasználni képes országot teremtenünk, vagy Európa periferiájára, kiszolgáltatott helyzetbe szorulunk.”

Kis vita ugyan volt köztünk, hogy egy aktuális kormányprogrammal kell-e lezárni ezer év történetét, de az olyan szép, európai gondolatokat tartalmazott, hogy még én, a szerkesztő sem találtam bennük semmi kivetnivalót...

Kétségkívül optimista légkörben készült és optimista múltat sugallt tehát a *Magyar Századok*. Magam sem tudtam kivonni magamat az összhatás alól, amikor Valachi Anna riportot csinált velem a sorozat megjelenése alkalmából – egyébként éppen a *Népszavában*: „Századonként végig gondolva a történeteket kiderült számomra, hogy nem a Himnusz szövege szerint kell gondolkodnunk a magyar történelemről [...]. A magyar történelem trendje láthatóan az, hogy minden látszólagos kudarc vagy valóságos csapás után is volt újjászületés, így nincs okunk azt gondolni, hogy a jövőben nem így lesz. Ez balsors motiválta sikertörténet.”

Mivel pedig a szakma és az olvasóközönség is jól fogadta a köteteket (amit részint a kb. egy tucat recenzióból, illetve az utánnyomások miatt tudunk), ismét csak optimizmustól vezérelve a tíz kötetet tizennégyre bővítettük. Megíratuk – egy kötetben – a 9. és 10. század történetét, publikáltunk egy külön

kronológia-kötetet, valamint az Erdély fejedelmei és a Magyarország uralkodói című műveket. Ez utóbbi alkalmas volt arra, hogy a magyar történelem menetére a személyes aspektuson keresztül vessünk egy pillantást. Amelynek az a vezérmotívuma, hogy amint az ország múltjáért nincs miért szégyenkeznie az utókornak, úgy nem kell szégyellni királyainkat sem, illetőleg nem sorscsapás, hogy nemzeti történelmünk meghatározott korszakaiban idegen ajkú uralkodók álltak az ország élén, mert nem a vérszerinti hovatartozás, hanem csak és kizárólag az uralkodói hivatástudat, a rájuk bízott alattvalókért és országért érzett felelősség számít.

Mármost a Magyar Századok megjelenése óta eltelt egy negyedszázad. Megkérdeztem egykori kollégáimat, hogy tanítanak-e még e kötetekből. Azt válaszolták, tanítanak. Azt is megkérdeztem némelyik szerzőtől, hogy ugyanígy írják-e meg könyvüket. Azt mondták, hogy ugyanúgy.

Ha tőlem megkérdeznék, hogy én ugyanolyan optimizmus-sal tekintek-e a múltba, mint huszonöt éve, akkor elbizonytalanodnék. Egy ember életének ugyanis nem kerete egy század. Neki például egy negyedszázad is épp elég, esetleg túl sok is ahhoz, hogy megvárja, amíg a dolgok jobbra fordulnak.

A publikációk eredeti megjelenései

Tanulmányok

- Az első orosz pogromista és történelmi emlékezete. In Krausz Tamás – Barta Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Ruszisztikai Könyvek XXXIX. Budapest, Russica Pannonicana, 2014. 27–34.
- Az „oroszágismeret” budapesti iskolája. In Szvák Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Ruszisztikai Könyvek XL. Budapest, Russica Pannonicana, 2015. 13–34.
- I. Péter: pro, kontra és rekontra. In Pap József (szerk.): *Acta Academiae Agriensis. Nova Series Tom. XLIV. Sectio Historiae. Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára*. Eger, EKE Líceum, 2017. 317–322.
- Efforts towards Establishing a New State-conceptualized History in Russia. [Az új orosz állami történetfelfogás létrehozásának kísérletei.] *Russian History*, 2018/1. 132–145.
- „Az orosz történetet az oroszoknak kell írniuk, miért avatkoznak ebbe bele a magyarok?” (Mikrohistoriográfiai etűd.) *RussianStudiesHu*, 2020/2. 29–58.
- «Zvezdniye momenti» vengerszkoj ruszofobii [A magyar ruszofóbia „nagy pillanatai”.] *RussianStudiesHu*, 2023/2, 151–168.
- Periogyizacii Rosszijszkoj isztorii. [Az orosz történet periodizációi.] *RussianStudiesHu*, 2024/1. 139–156.
- Rátz Kálmán nyilas „ruszista” portréjához. *Századok*, 2024/4. 699–721.
- Szvák Gyula – Kolontári Attila: Dolmányos István pályaképéhez. *Történelmi Szemle*, 2024/4. 467–492.
- A „Pankrátova” magyar fogadtatása. *Népszava, Szép Szó*, 2025. július 12.

Cikkek

- Visszaadni egy keresztet. *Népszava, Szép Szó*, 2020. augusztus 29.
- Csak az igazat, csakis az igazat ne – Magyar írók a Szovjetunióról. *Népszava, Szép Szó*, 2022. július 16.
- 1972: új, hideg szelek fújtak. *Népszava, Szép Szó*, 2023. december 30.
- A vérvádtól a nagyanyám baltájáig – Érzékenységek és érzéketlenségek. *Élet és Irodalom*, 2024. november 29.
- A ruszofóbián innen és túl. *Népszava, Szép Szó*, 2025. január 18.
- „Én lenni oroszszakértő”. *Népszava, Szép Szó*, 2025. március 14.
- Veszttegzár a Nagyszállóban. Egy szovjet professzor 1956 őszén Budapesten. *Népszava, Szép Szó*, 2025. március 22.
- A „rettegett” cár – ma. Az új, „húszkötetes” orosz történet apropóján. *Népszava, Szép Szó*, 2025. április 26.
- Történezsors diktatúra idején. Anna Pankratova kommunista mártíromsága. *Népszava, Szép Szó*, 2025. június 14.
- A magyar történelem optimista mérlege. Huszonöt éves a Magyar Századok. *Népszava, Szép Szó*, 2025. augusztus 23.

Személynév mutató

A, Á

Abu Hamid 270
Aczél György 187, 231
Aczél Tamás 252
Agárdi Ferenc 146, 147, 148
Ágoston Gábor 272
Ágoston Magdolna 42
Alekszandr kazanyi „cár” 15
Alekszandrov, V. A. 95
Alekszej Mihajlovics cár 22,
256
Alekszejev, V. V. 23
Almási Tibor 270
Ambrózy Gyula 160
Ananyjics, B. V. 77
Andics Erzsébet 177, 213, 249
Andropov, Jurij 113
Ankungyinov, Tyimofej 33
Anpilogov, G. N. 206
Antal István 144
Antall József 75
Anyisimov, Jevgenyij 50-51
Arany János 274
Arató Endre 180, 201
Artyizov, Andrej 261
Asztalos János 227, 232

B

Babel, Iszaak 225
Bagdaszarjan, Vardan 58
Bahrusin, Sz. V. 78, 94, 261
Bajcsy-Zsilinszky Endre 157
Baky László 156
Bálint György 222
Balla Antal 162
Balogh Sándor 201
Balzac, Honoré de 111
Bandera, Sztjepan 61
Baráth Magdolna 43
Barkanov-család 21
Barta János, ifj. 273
Bartha Antal 171
Bartók Béla 142
Báthory István fejedelem,
lengyel király 104
Bayer, Gottlieb Siegfried 81
Bayer Zsolt 217
Bebesi György 41
Beckenbauer, Franz 233
Bekbulat tatár cárevics 15
Bencsik András 199
Benda Kálmán 201
Beniuc, Mihai 252

Bereczki András 188
 Berend T. Iván 172, 192, 193,
 213, 236, 239
 Bergyajev, Nyikolaj 74, 81, 82,
 96
 Bethlen Miklós 272
 Bibó István 158
 Sz. Bíró Zoltán 39
 Biszku Béla 230
 Bloch, Marc 239
 Bodnár Erzsébet 42
 Bótor Tímea 41
 Böhm Vilmos 143
 Bölcs Jaroszláv fejedelem 61
 Böll, Heinrich 233
 Brezsnyev, Leonyid 132, 186,
 187, 196, 228–233
 Buharin, Nyikolaj 197
 Bunyin, Ivan 111
 Burdzsalov, Eduard 266
 Bush, George W. 61

C

Camutali, A. N. 95
 Carson, Edward lord 86
 Ceaușescu, Nicolae 230
 Churchill, Sir Winston 61
 Cipko, Alekszandr 83, 96
 Clinton, Bill 70
 Custine, Astolphe de 220–221
 Czéh Zoltán 41
 Czövek István 42

CS

Csaadajev, Pjotr 220
 Csernyisov, P. N. 248
 Csia Sándor 163
 Csorba László 273

Csubarjan, Alekszandr 57, 255
 Csurka István 217

D

Dalos György 187, 203
 Danzinger (Agárdi) Ferenc 145,
 166
 Danyilevszkij, Nyikolaj 58
 Davis, Natalie Zemon 34
 Diana hercegnő 60
 Dmitrijev, Sz. Sz. 266
 Dolmányos István 167–185,
 187–203, 209, 212, 232
 Dolmányos Károly 167
 Domanovszky Sándor 171, 201
 Domokos József 160–161
 Dosztojevszkij, Fjodor 10, 60–
 61, 111, 242
 Dovojna várkapitány 15, 17, 18
 Dracula (Vlad Tepes) 195
 Draskóczy István 271
 Dumas, Alexandre 111

E

Eckhardt Tibor 111
 Eizenstein, Szergej 46, 63, 259
 Ember Győző 213
 Enyedi Ildikó 235

E

Färber József 169
 Fedor (Fjodor) Ivanovich/cs cár
 132
 E. Fehér Pál 181, 186

F

Festetics Domokos 150
 Filippov Szergej 36

Filonov, Pavel 42
 Fischer, Bobby 232
 Fjodorov, A. V. 174, 204
 Florja, Borisz 258
 Fock János 230
 Fogarasi Béla 172
 Font Márta 27, 42, 43, 198
 Forgács Iván 42
 Földes György 229
 Frojanov, I. Ja. 77, 89–92, 95,
 101

G

Gál Éva 171
 Galántai József 201
 Gebei Sándor 42–43, 45, 47,
 49–50
 Gémesi Ferenc 44
 Gerő András 239–240
 Gerő Ernő 113
 Gide, André 224
 Godunov, Borisz cár 132
 Gorbacsov, Mihail 46–47, 75,
 114, 132, 228
 Gömbös Gyula 138, 143–144,
 147–149, 154, 165, 225, 246
 Grekov, Borisz 207, 250
 Gruzgyinszkaja, Viktorija 249
 Guagnini, Alexander 17
 Guerre, Martin 34
 Guszev (Alekszej) kapitány 108

GY

Gyáni Gábor 239
 Gyarmati Fanni 166
 Gyimesi Zsuzsanna 42
 Gyóni Gábor 37, 43
 Gyurcsány Ferenc 116

H

Hajnal István 201
 Halász Iván 41
 Hammerstein Judit 111, 220–
 226
 Hanák Péter 177–178, 190–191,
 193, 201, 204, 207
 Havas Ferenc 248
 Háý Gyula 162
 Haynau, Julius Jacob von 109
 Hegel, Georg Wilhelm
 Friedrich 172
 Heidenstein, Reinhold 17
 Héjjas Iván, 138
 Herzen, Ivan 194
 Hetényi Zsuzsa 242
 Hitler, Adolf 59
 Hmelnjickij, Bogdan 22
 Holitscher, Arthur 223
 Hollós Korvin Lajos 147
 Hóman Bálint 201, 268
 Horthy Miklós 112, 143, 160,
 175, 195, 201, 218–219
 Hruscsov, Nyikita 123–124,
 130, 132, 134, 182, 183, 187,
 229
 Hubay Kálmán 163
 Hunyadi János 271
 Hunyadi Mátyás 271

I

Ibak tatár cárevics 15
 Ilarion metropolita 35
 Illyés Gyula 223–225
 Imrédy Béla 149, 151
 I. (Szent) István 270, 274
 III. Iván nagyfejedelem 18, 20,
 101, 129, 130, 134, 258

IV. (Rettegett, Félelmetes) Iván
 (Joan) cár 15–21, 28, 46, 60,
 63, 68–69, 104, 121, 130, 132,
 194–195, 209, 234, 254, 258
 Izjaszlav Jaroszlavics fejedelem
 35
 Izsák Lajos 274

J

Jakovin, Grigorij 209, 262–263,
 267
 Jancsó Miklós 232
 Jánosi Sándor 169
 Jelcin, Borisz 70, 75, 77, 228
 Joffe, Adolf 197
 Jókai Mór 109
 Jóni Eszter 44
 József Attila 145, 165, 247
 Julianus barát 37

K

Kádár János 185–186, 229–231
 Kadirov, Ahmat 65
 Kadirov, Ramzan 65
 Kajbula tatár cárevics 15
 Kállai Gyula 230
 Kállay Miklós 157
 Kaltenecker János 163
 Kamenyev, Lev 197
 Karácsony Sándor 169
 Karamzin, Nyikolaj 15–17, 21,
 49, 119
 II. (Nagy) Katalin cárnő 41, 48,
 60, 126
 Károly Róbert 271
 Károlyi Imre 141
 Károlyi Mihály 219, 224
 Károlyi-házaspár 222

Karsai László 238
 Kecskeméti Gábor 43
 Kelemen János 147
 Keresztes-Fischer Ferenc 153
 Király Gyula 171
 Király István 231
 Kirov, Szergej 206
 Kitusin, A. N. 176, 204, 210
 Kleimola, Ann 52
 Kljucsevszkij, Vaszilij 48, 118–
 119, 135
 Koestler, Arthur 223
 Kolontári Attila 42
 Komócsin Zoltán 230, 232
 Kossuth Lajos 107, 274
 Kozma Miklós 144, 148
 Köpeczi Béla 197
 Kőszeghy Zsolt 43
 Kövér György 239
 Krausz Tamás 27, 29–30, 43, 74,
 97, 188, 197, 239
 Kristó Gyula 269
 Kriza Ágnes 41
 Kuhn, Thomas 100
 Kulcsár Kálmán 191
 Kun Miklós 27, 197
 Kuricin, Fjodor 20
 Kurunczi Jenő 43
 Kvász Iván 234

L

Ladányi Andor 210–211
 Lázár Vilmos 145–147
 Lengyel András 143–145, 247
 M. Lengyel László 77
 Lenin, Vlagyimir (Uljanov)
 30, 56, 60–61, 110, 142, 202,
 265

Lieven, Dominic 132
 Lihacsov, Dmitrij 46, 47
 Lipkovics Károly 181–182
 Liszt Ferenc 274
 Litván György 171–200
 Lomonoszov, Mihail 194
 Longworth, Philip 23
 Lukács György 172–176
 Lungin, Pavel 259

M

Madzsar József 146, 159
 Magyar Kálmán 142
 Makai János 42
 Makk Ferenc 270
 Makkai László 201
 Mályusz Elemér 201
 Márai Sándor 112, 222
 Margolis, Ju. D. 77, 89, 91,
 95–96
 Markovits Rodion 223
 Marton Béla 144
 Marx, Karl 96, 219
 Mavrogjin, V. V. 89–90
 Mecsér András 150
 Medusevskij, A. N. 24
 Medvegyev, Dmitrij 254
 Megay-Meissner Károly 151
 Megyinszkij, Vlagyimir 57m
 255
 Mengyelejev, Dmitrij 60
 Mérei Gyula 177–178
 Meskó Zoltán 161
 Mester Miklós 160–161, 163
 Michelet, Jules 189
 Mihail Fjodorovics cár 49, 128
 Mihalkov, Nyikita 60
 Miljukov, Pavel 135

Molnár Erik 177, 207–208, 212–
 213, 249
 V. Molnár László 27, 40–41
 Molotov, Vjacseszlav 152
 Moszin, Leonyid 185
 Munkácsy Mihály 274
 Müller, G. F. 78, 81, 93, 97, 99,
 103

N

Nagy Imre 176, 200, 202
 Nagy Lajos 223–224, 271
 Nagy Szilvia 44
 Nariskin, Szergej 52–53, 255
 Nemes Dezső 177
 Niederhauser Emil 29, 201, 206

NY

Nyevszkij, Alekszandr
 fejedelem 60–62, 64, 255
 Nyikityin, N. I. 94
 Nyikon pátriárka 256

O

Oborni Teréz 272
 Oderborn, Paul 17
 Olga fejedelemasszony 36
 Orbán Viktor 275
 Ordzonikidze, Grigorij 197
 Orosz István 114
 Ostenburg, Gyula 138
 Óvári Miklós 180, 184

P

Pach Zsigmond Pál 213, 239,
 249–251
 Paleckij, Szimeon 15
 Pálffy Géza 272

Pankratova, Anna 179, 206–213,
260–264, 265–267

Pataki Ferenc 171

Pavlov, Andrej 258, 259

Pelle János 234, 236–240

Perényi József 29, 193–194, 207,
251

I. (Nagy) Péter cár 28, 45–50 56,
59–63, 74, 106, 119, 121, 124,
126–128, 133–134, 194

Péter László 148

Pető Iván 229

Petőfi Sándor 171, 274

Petrov, Jurij 57, 257

Pivovarov, Jurij 255

Pjatyickij, Oszip 197

Platonov, Andrej 42

Platonov, Szergej 261

Pokrovszkij, Mihail 119, 121,
135, 250, 262, 264

Pol Pot 232

Popovics György 176

Possevino, Antonio 17, 19

Pölhe Dóra 44

Preobrazsenszkij, Jevgenyij 197

Prónay Pál 138

Puskin, Alekszandr 60–61

Putyin, Vlagyimir 53, 65, 101,
115, 126, 141, 241, 255–257

R

Rácz (Rátz) Kálmán 135–139,
142–155, 157–161, 163–164,
246–248

Radnóti Klára 41

Radó György 162

Radziwill, Mikolaj 15, 17

Rajk László 154, 169

Rákosi Mátyás 162, 175, 236,
248, 252

II. Rákóczi Ferenc fejedelem
106

Ránki György 29, 180–181, 213,
239

Rassay Károly 165

Rátz Kálmánné, Dr. 163

Reagen, Ronald 61

Rényi Péter 181, 197

Repin, Ilja 100, 257

Repnyin, Jurij 15

Riasanovsky, Nicholas V. 130,
132

Ribbentrop, Joachim von

Romanovok 28, 108, 121, 124,
132

Romsics Ignác 239

Rothermere, lord (Harold
Harmsworth) 175

II. Rudolf császár 105

S

Sapiro, A. L. 89, 90

Sashalmi Endre 42

Schlözer, August Ludwig 81

I. Sándor cár 60

II. Sándor cár 60

Seres Attila 43

Sesztakov, A. V. 84

Shaw, G. B. 217

Sík Endre 187

Sinkó Ervin 223, 225–226

Sombor-Schweinitzer József
149, 153

Soros György 236

Spira György 201

Standeisky Éva 238

Stolte István 154
 Strykowski, Maciej 17
 Suhajda Szabolcs 43
 Sunkov, V. I. 78–80, 85
 Suny, Ronald 132

SZ
 Szabad György 201
 Szabó Bálint 182
 Szabó István 70
 Szaharov, Andrej
 (Nyikolajevics) 256
 Szaharov, Konstantin 140
 Szalai László 44
 Szalai Pál 165
 Szalai Sándor 172
 Szálas Ferenc 112, 246
 Szamborszki, Andrej 40
 Szaniszló Orsolya 44
 Szántó Judit 166, 247–248
 Széchenyi István 274
 Székely György 201
 Szekfű Gyula 201, 268
 Szerbij Radonyezsszkij 60–61
 Szidorov, Arkagyij 249, 251—
 253
 Szilágyi Ákos 25, 77
 Szili Sándor 34–35, 76–77, 80,
 83–87, 89, 91–93, 95–97,
 99–103
 Szimeon kazanyi „cár” 15
 Szkrinnyikov, R. G. 21, 29,
 33–35, 72, 74, 77, 83, 88–93,
 96, 259
 Szokolay Katalin 171
 Szolovjov, Szergej M. 20, 119,
 135
 Szomborovszki Ibolya 44

Sztálin, Joszif 20, 28, 59–60,
 61–64, 84–85, 96, 124, 130,
 132, 134, 176, 183, 186, 202,
 206–208, 228, 250, 254–255,
 264–266
 Sztikalin, Alekszandr 249
 Sztolipin, Pjotr 255, 60–62
 Szuvorov, Alekszandr 60
 Szűcs Jenő 201
 Szvák Gyula 43, 72, 80–81, 88,
 143, 156, 166, 179
 Szverdlov, Jakov 188

T

Tarle, Jevgenyij 207, 261
 Tectander, Georg 105
 Tessedik Sámuel 40
 Thallóczy Lajos 108
 Tocqueville, Alexis de 221
 Tohtamis cárevics 15
 Tolsztoj, Lev 10, 60, 111, 242
 Tóth Ede 212
 I. Tóth Zoltán 211
 Török Ferenc 235
 Tretyakov, Pjotr 207
 Trockij, Lev 162, 261
 Truhanovszkij, Vlagyimir 79

U

Ungváry Krisztián 239
 Usztrjalov, Nyikolaj 49

V

Váczy Péter 172, 201
 Valachi Anna 275
 Varga Beáta 42
 Varga Éva Mária 42
 Varga János 183, 211

Vass Henrik 180

III. Vaszilij nagyfejedelem 19,
20, 65

Veszeloovszkij, Sztjepan 185–
186

Vlagyimir Andrejevics
fejedelem 15

Volkogonov, D. V. 74

Vörös Antal 171

W

Wekerle Sándor 174

Wittman Tibor 201

Z

Zaharov, V. N. 127

Zalánkeményi Kakas István 105

Zalka Miklós 197

Závada Pál 235, 238

Zimin, Alekszandr 20

Zinovjev, Grigorij 197

ZS

Zsdanov, Andrej 69, 206

Zsigmond, magyar király 271

II. Zsigmond Ákos, lengyel
király 19

Zsukov, Georgij 60

RUSZISZTIKAI KÖNYVEK

- I. Zsidók Oroszországban 1900–1929 (Szerk.: Krausz Tamás, Szilágyi Ákos, 1995)
- II. Тамаш Краус: Советский термидор (1997)
- III. 1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből (Szerk.: Krausz Tamás, 1998)
- IV. Русская литература между Востоком и Западом. Сборник статей (Red.: Лена Силард, 1999)
- V. Место России и Европе / The Place of Russia in Europe (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 1999)
- VI. Bebesi György: A Feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása a századelőn (1999)
- VII. Andrej Szaharov: Az orosz történelem új terminológiája (2000)
- VIII. Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete (2001)
- IX. Место России в Евразии / The Place of Russia in Eurasia (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 2001)
- X. Radnóti Klára: Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században (2002)
- XI. Czéh Zoltán: A GULAG mint gazdasági jelenség (2003)
- XII. Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991) (Szerk.: Krausz Tamás, Sz. Bíró Zoltán, 2003)

- XIII. Московия: специфика развития / Muscovy:
The Peculiarities of its Development (conference volume)
(Ed.: Gyula Szvák, 2003)
- XIV. Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz
és a szovjet történetírásban (2005)
- XV. Halász Iván: A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák
tábornokai. Fehérgárdista rezsimek az oroszországi
polgárháborúban 1917–1920 (2005)
- XVI. Новые направления и результаты в русистике / New
Directions and Results in Russistics (conference volume)
(Ed.: Gyula Szvák, 2005)
- XVII. Holokauszt: történelem és emlékezet / Холокост: история
и память (сборник конференции) (Ed.: Krausz Tamás,
2006)
- XVIII. Региональные школы русской историографии / Regional
Schools of Russian Historiography (conference volume)
(Ed.: Gyula Szvák, 2007)
- XIX. С. Филиппов: Религиозная борьба и кризис
традиционализма в России XVII века (2007)
- XX. Varga Ilona: A központosítástól az abszolutizmusig.
Válogatott tanulmányok az orosz állam fejlődéséről (2009)
- XXI. V. O. Kljucsevszkij: Az orosz történelem terminológiája (2009)
- XXII. Государство и нация в России и Центрально-восточной
Европе /State and Nation in Russia and Central-East-Europe
(conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 2009)
- XXIII. Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban
(1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében
(2009)
- XXIV. Gyimesi Zsuzsanna: Andrej Platonov prózája és Pavel
Filonov festészete (2010)
- XXV. Alekszandr Djukov: Holokauszt, kollaboráció, megtorlás
a Szovjetunió ukrán és balti területein (2011)
- XXVI. Gyóni Gábor: A történelmi Oroszország népei. Adattár
(2011)

- XXVII. Роль государства в историческом развитии России / The Role of the State in the Historical Development of Russia (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 2011)
- XXVIII. Bótor Tímea: A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében (2011)
- XXIX. Forgács Iván: Filmtörténetek olvadása. Az 1950-es évek második felének szovjet-országi filmművészete (2011)
- XXX. Русистика Руслана Скрынникова (Red.: Дюла Свак, Игорь Тюменцев, 2011)
- XXXI. Kriza Ágnes: A középkori orosz képvédő irodalom (2011)
- XXXII. Háború és nemzeti önismeret: 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót (Szerk.: Bartha Eszter, Krausz Tamás, 2011)
- XXXIII. Krausz Tamás: Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében. Előadások, esszék és tanulmányok (2011)
- XXXIV. Bálint József: A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944) (2011)
- XXXV. Двенадцать имен России (Red.: Дюла Свак, 2012)
- XXXVI. Историк и мир – мир историка в России и Центрально-Восточной Европе / Historians and the World – the World of Historians in Russia and Central and Eastern Europe (Ed.: Gyula Szvák, 2012)
- XXXVII. Szvák Gyula: Klió, a csalfa széptevő – Kvász Iván: Klió, a tanító (2013)
- XXXVIII. Дюла Свак: На службе у Клио и у власть предержащих (Этюды по руссификации) (2014)
- XXXIX. Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein (Szerk.: Krausz Tamás, Barta Tamás, 2014)
- XL. A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra (Szerk.: Szvák Gyula, 2015)

- XLII. Альтернативы, переломные пункты и смены режима в истории России / Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture (conference volume) (Eds.: Gyula Szvák [Chief Editor], Szergej Filippov, Zsuzsanna Gyimesi, 2015)
- XLIII. Историческая русистика в XXI веке / Russian Studies in History in the 21st Century (Eds.: Gyula Szvák [Chief Editor], Szergej Filippov, Zsuzsanna Gyimesi, 2017)
- XLIV. Kemény László: A Szovjetunióból a 21. század Oroszországáig (2017)
- XLV. Tertium datur 70. Írások Krausz Tamás születésnapjára (Szerk.: Juhász József, Szvák Gyula, 2018)
- XLVI. Столетие русской революции 1917 года и ее значение в мировой истории и культуре / The Centenary of the 1917 Russian Revolution(s): its Significance in World History (Eds.: Tamás Krausz [Chief Editor], Szergej Filippov, Zsuzsanna Gyimesi, Zsófia Mészáros, Orsolya Szaniszló, 2018)
- XLVII. Gyóni Gábor: A középkori Novgorod politikatörténete (2018)
- XLVIII. Россия и Венгрия в мировой культуре – Russia and Hungary in World Culture (Gyula Szvák, Chief Editor, 2020)
- XLIX. Orosz hősök és antihősök – Tanulmányok a 25/30. évfordulóra (Szerk.: Szvák Gyula, 2020)
- L. Krausz Tamás: Történetírás és emlékezetpolitika (2021)
- L. Nyikolaj Karamzin: A régi és új Oroszországról (2021)
- LI. Farkas Ádám: A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1945–1949 (2023)

ISSN 1219-4905

ISBN 978-615-5651-13-7

Felelős kiadó:

az Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért elnöke

www.russianstudies.hu

Felelős szerkesztő: György László

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.

Már az 1988-as *Moszkóvia és a Nyugat* című kis kötetem is évtizedes kutatások összegzése volt. A következő dekádban a *Durák* (1995), majd azt követően az *Oroszország helye Euráziában* (2006), s végül legutóbb a *Klió, a csalfa széptevő* (2013) ugyancsak a megelőző időszak „termését” volt hivatott bemutatni. Nincs ez másként a mostani kötetrel sem, amely tartalmazza a 2014–2025 közötti tanulmányaim javarészét, és még publicisztikai írásokat a 2020-as évekből.

A kötet írásait újra elolvasva az derül ki számomra, hogy sok esetben naivnak bizonyultam. A ruszisztika nemkívánatos foglalatossággá kezd válni, művelői szinte elnézést kérnek a foglalkozásukért, van, aki kész megtagadni egész diszciplináját, nehogy oroszbarát színben tűnjön fel.

E kötet több cikkében is foglalkoztam az orosz hatalmi ideológia, történetpolitika változásaival. Az „eurázsiaság”, a történelmi másság, a sajátos orosz civilizáció a „hanyatló Nyugattal” szembeni értékvalasztása az orosz progresszív gondolkodás többévszázados vonulatát igyekszik felülírni. Ezzel nem csupán elszenvedi, de maga áll elére annak a látszólag mindent elborító hullámnak, amely Oroszországot kiírja Európából.

Én félévszázada hirdetem és tanulmányozom Oroszország európai gyökereit és történetileg-strukturálisan Európához való tartozását. Most éppen eléggé magányosan, de hiszem, hogy az Európa és Ázsia közötti orosz inga tartósan sosem fog a Keletnél kiakadni. Már 1976-ban az orosz autokráciáról írtam. Ma sem teszek mást. Alapjaimban én sem változtam, ahogy az autokrácia sem.

3990 Ft

ISBN 978 615 5651 13 7

www.russianstudies.hu

КНИГИ ПО РУСИСТИКЕ ЛII.

RUSSICA PANNONICANA